

**EBÛ ALÎ el-FÂRİSÎ'NİN *et-TEKMİLE* ADLI
ESERİNDEKİ METODOLOJİSİ VE SARF İLMİNE
DAİR GÖRÜŞLERİ**

Recep KIRCI

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2021

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜNE

Recep KIRCI tarafından hazırlanan “Ebû Alî el-Fârisî'nin et-Tekmile Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri” başlıklı bu çalışma, 28/01/2021 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunularak jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof. Dr. Fatma Asiye ŐENAT

Üye Prof. Dr. Dursun HAZER
(Danışman)

Üye Doç. Dr. Fatma Betül Üyümez

Üye Doç. Dr. Adnan ARSLAN

Üye Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KARATAŞ

ONAY
...../...../..... Prof. Dr. Mesut ERŐAN
Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Recep KIRCI

ÖZET

EBŪ ‘ALĪ el-FĀRĪSĪ’NİN et-TEKMĪLE ADLI ESERİNDEKİ METODOLOJĪSĪ VE SARF İLMĪNE DAİR GÖRÜŞLERİ

KIRCI, Recep

Doktora Tezi-2021

Temel İslâm Bilimleri Anabilimdalı

Danışman: Prof. Dr. Dursun Hazer

Sarf ilmi ile ilgili akademik araştırmalar nahiv ilmine nazaran daha azdır. Bu çalışma sarf ilmine bir nebze de olsa bir katkı amacı taşımaktadır. Çalışma alanı ile ilgili olarak Ebū ‘Alī el-Fārisī’nin diltiliği, sarf ilmine dair çalışmaları inceleme konusu yapılmıştır. Müellifin hayatı, eserleri, ilmi kişiliği ve *et-Tekmile* isimli eserindeki metodolojisi ve bu eseri kapsamı dāhilindeki sarf ile ilgili görüşleri ele alınmaktadır. Sarfa dair ortaya koyduğu görüşleri mütekaddimîn ve müteahhirîn ulemâsını görüşleri, ortaya koydukları kapsamında değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde çalışmanın kapsamı ve amacı, çalışmada takip edilen yöntem ve araştırmanın kaynaklarına değinilmiştir.

Birinci bölümde el-Fārisī’nin yaşadığı dönemi anlatan tarih eserleri araştırılmış, VI. yüzyıldan günümüze kadar müellifin yaşamına dair telif edilen biyografi eserler incelenmiştir. Bunların sonucunda müellifin ömrünü ilme adadığı, uzman hocalardan ders aldığı, değerli öğrenciler yetiştirdiği ve sonraki döneme Arap dili mirasını aktaracak eserler bıraktığı tespit edilmiştir.

İkinci bölümde Arap grameri incelenmiştir. Gramer alanında yapılan çalışmaların hicri I. Yüzyıldaki durumu, II. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan Basra ve Kûfe ekollerinin genel yapıları, nahiv ve sarf ilminin gelişimindeki rolleri, bu dönemlerde nahiv ve sarf ilimlerinin eserlerde ele alınış biçimleri, III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise sarf ve nahiv ilimlerinin durumu incelenmiştir.

Üçüncü bölümde el-Fārisī'nin *et-Tekmile* isimli eserinde sarf ile ilgili görüşleri, eserinin kaynakları ve bu eserde takip ettiği metot incelenmiştir. Ayrıca eserde zikri geçen konularının el-Fārisī öncesi ve sonrası dönem kaleme alınan eserlerde yer verilmesi değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Sarf, Ebū 'Alī el-Fārisī, *et-Tekmile*, Metot

ABSTRACT
EBŪ ‘ALĪ al-FĀRISĪ’s METHODOLOGIES AND VIEWS ABOUT SARF in
THE BOOK OF *at-TEKMĪLE*

KIRCI, Recep

Doctorate Thesis-2021

Department of Basic İslamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Dursun Hazer

Academic studies on the science of morphology are scarce compared to those on syntax. The aim of this study was to contribute to syntax. Ebū ‘Alī al-Fārisī’s linguistics and works on the science of morphology were the subject of this thesis. The author’s life, works, scientific personality, methodology in his *at-Tekmile* book and his views on morphology within this book were investigated. The author’s views on morphology were examined in comparison to those of predecessor and successor scholars.

The thesis is composed of an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction, the scope, aim, the methodology and the sources of the study were explained.

In the first chapter, works narrating the era in which al-Fārisī lived and the biographical works on the author’s life prepared from 6th century to this day were investigated. Upon the study of these materials, we concluded that the author dedicated his life to science, and learned from the experts, raised many valued pupils and left several works which carry the heritage of Arabic language to coming generations.

In the second chapter, Arabic grammar was examined. The state of the grammatical studies in the 1st century, the general structure of Basra and Kūfe schools which developed with 2nd century; their roles in the development of Nahiv (Syntax) and Sarf (Morphology), the forms and ways by which the sciences of Nahiv and Sarf were described in the works created within this era; and the state of Nahiv and Sarf after the second half of 3rd century were investigated in this chapter in detail.

In the third chapter, al-Fārisī's views on Sarf in his work *at-Tekmile*, sources of this work and his methodology were examined. Additionally, the same topics of this book were examined in the works before and post- al-Fārisī era.

Keywords: Arabic Language, Sarf, Ebū 'Alī al-Fārisī, *at-Tekmile*, Method

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
ÖNSÖZ	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi, Konusu, Amacı ve Önemi	1
2.1. Araştırmanın Kaynakları	5
1. BÖLÜM	7
EBŪ ALİ EL-FARİSİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ	
ŞAHSİYETİ	7
1.1. Ebū ‘Alī el-Fārisī’ nin Yaşadığı Dönemin Sosyal-Siyasî Yapısı	7
1.2. Ebū ‘Alī el-Fārisī’ nin Yaşadığı Dönemin İlmî ve Kültürel Durumu ...	16
1.3. Hayatı	23
1.4. Seyahatleri	26
1.5. Eğitimi	27
1.6. Hocaları	28
1.7. Öğrencileri	32
1.8. İlmî Şahsiyeti	37
1.8.1. Görüşlerini Temellendirmesi	39
1.9. Âlimlerle Münazaraları ve İtirazları	42
1.10. Eserleri	45
1.10.1. Günümüze Ulaşan Eserleri	46
1.10.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri	53
2. BÖLÜM	58

SARF İLMİ.....	58
2.1. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışı ve Gramer Ekolleri	58
2.1.1. Arap Dili Grameri	58
2.1.2. Arap Dilinde Gramer Kurallarının Tespiti	58
2.2. Nahiv İlmî ve Gramer Ekolleri	59
2.2.1. Nahiv Kavramı.....	59
2.3. Sarf Kavramı ve İlmî Sarfın Dil İlimleri İçerisindeki Yeri	64
2.3.2. Klasik Dönem Sarf ve Nahiv Konuları Ortak İşlenen Eserler	67
2.3.3. Klasik Dönem Bazı Müstakil Sarf Eserleri	68
2.3.4. Son Dönemde Yazılan Bazı Müstakil Sarf Eserleri.....	68
2.3.5. Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Yazılan Bazı Sarf Eserleri	68
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	69
EBŪ ‘ALĪ EL-FĀRĪSĪ’NİN et-TEKMĪLE İSİMLİ ESERİ ve SARF İLE	
İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	69
3.1. <i>et-Tekmile</i>	69
3.2. <i>et-Tekmile</i> ’nin El Yazması Nüshaları	71
3.3. <i>et-Tekmile</i> Üzerine Yazılan Şerhler	74
3.4. <i>et-Tekmile</i> ’nin Kendisinden Sonraki Eserlere Etkisi	76
3.5. el-Fārīsī’nin <i>et-Tekmile</i> ’de Takip Ettiği Metod.....	77
3.6. <i>et-Tekmile</i> ’nin Kaynakları	83
3.7. <i>et-Tekmile</i> ’nin İçeriği	90
3.7.1. ‘Āmil Değişmeksizin Kelimenin Sonunda Meydana Gelen	
Değişiklikler	94
3.7.2. İki Sâkinin Bir Arada Bulunmasının Hükümü Bâbı	94
3.7.3. Bir Cinsten Olmayan (Farklı) İki Sâkinin Bir Kelimede İltikâ	
Etmesi Bâbı	97
3.7.4. İki Sâkinin Farklı İki Kelimede Bir Arada Bulunması Bâbı	100

3.7.5. Birincisi Harfi Leyyin Olan İki Sâkinin Farklı İki Kelimedede Bir Arada Bulunması Bâbı	102
3.7.6. Kelimenin İlk Harfi	104
3.7.7. Hemze-i Vaşıl	105
3.7.8. Masdarları Olmayan İsimlere Hemze-i Vaşılın Bitişi Bâbı ..	106
3.7.9. Üzerine Vakıf Edilen Harflerin Hükümü Bâbı	107
3.7.10. Mu'tel İsimde Vakıf	109
3.7.11. Sonu Hemze Olan İsimlerde Vakıf Bâbı	110
3.7.12. Sonu Elif Olan İsimlerde Vakıf Bâbı	112
3.7.13. Meknâ İsimlerde Vakıf	113
3.7.14. Nekre Kelimeler Kendisi İle İstifhâm Olunan (مَنْ) Edatına Bitişen Ziyâde Harfler	114
3.7.15. Kelimenin Bünyesinde Etki Eden Değişiklikler	117
3.7.16. Hemzenin Tahfifi Bâbı	118
3.7.17. Teşniye ve Cemi Sâlim	120
3.7.18. Cemi Sâlim	123
3.7.19. Mübhem İsimlerin Tessniye ve Cemisi	124
3.7.20. Mütakellim Yê'sine Muzâf Olan Mankûş ve Ğayr-i Mankûş İsim	125
3.7.21. Neseb Bâbı	126
3.7.22. Aded (Sayılar) Bâbı	133
3.7.23. Maşşûr ve Memdûd Bâbı	135
3.7.24. Müzekker ve Müennes Bâbı	136
3.7.25. Cemi Teksîr Bâbı	140
3.7.26. Taşğîr Bâbı	143
3.7.27. Masdarlar, Masdarlardan Müştak Olan Fiiller	146

3.7.28. İsimlerin Yapısı.....	148
3.7.29. Fiillerin Yapısı	149
3.7.30. İmāle.....	154
3.7.31. Ziyâde Harfleri Bilmek Bâbı	156
3.7.32. Harflerin İbdâli Bâbı	158
3.7.33. İlet Harflerinin Hükümü Bâbı.....	159
3.7.34. İdgām Bâbı.....	161
SONUÇ.....	164
KAYNAKÇA.....	168

Transkripsiyon

ء	'	ذ	z	ظ	z	ن	n	ُ	ü/u
ب	b	ر	r	ع	'	و	v	ا ا	ā
ت	t	ز	z	غ	ğ	ه	h	ي	î/î
ث	s	س	s	ف	f	ي	y	و	ū
ج	c	ش	ş	ق	ķ	ة	ta		
ح	ħ	ص	ş	ك	k	ال	el-		
خ	ħ	ن	d / z	ل	l	َ	e/a		
د	d	ط	ṭ	م	m	ِ	i/ı		

KISALTMALAR LİSTESİ

b.:	İbn
bk.:	Bakınız
By.:	Basım yeri yok
Çev.:	Çeviren
D.E.Ü.:	Dokuzeylül Üniversitesi
DİA.:	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.:	Editör
Hız.:	Hazreti
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi
Md.:	Madde
mlf.:	Müellif
Nşr.:	Neşreden
ö.:	Ölümü
r.a.:	Radiyallâhü anh
s.a.v.:	Sallallâhü Aleyhi Vesellem
TDV.:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.:	Tahkik
ts.:	Tarihsiz.
vd.:	Ve diğerleri
y.y.:	Yayın evi yok

ÖNSÖZ

İslam kültür coğrafyası ve medeniyetinde akla ilk gelen dil Arapçadır. Bunun nedeni İslam'ın ilk kaynağı ve temel kitabı olan Kur'an'ın ve ikinci kaynağı olan hadislerin Arap dili ile ifade edilmesidir. Dinlerini sahîh bir şekilde yaşamak için Kur'an'ı ve hadisleri doğru bir şekilde anlamayı amaç edinen farklı ırklara mensup Müslümanların yanı sıra Arapça ana dilleri olan milletler de bu dilin korunmasında, kurallarının belirlenmesinde ve sonraki nesillere aktarılmasında üstün gayretler sarf etmişlerdir. Bunun sonucunda Arapça eski çağlardan beri birçok insanın konuştuğu veya ilgi duyduğu önemli bir dil olmuştur. Günümüzde ise dünyanın birçok yerine göç eden Müslüman ve Arapların varlığı göz önüne alındığında bu dilin ne denli geniş bir coğrafyaya yayıldığı ve milyonlarca insan tarafından anadil veya ikinci dil olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim son zamanlarda yapılan araştırmalar da bu gerçeği kanıtlamaktadır. Her dilde olduğu gibi böylesine köklü ve yaygın bir dil olan Arapçanın da kendisine ait bazı kuralları vardır. Bu kurallar; nahiv ilmi, sarf ilmi, belâgat ve benzerleri adı altında ifade edilmektedir. İlk dönemden itibaren Müslüman âlimler ve Arap dil bilimcileri bu bilimlere ait kaidelerin belirlenmesi ve ileriki dönemlere aktarımı için gayret sarf etmişlerdir. Öyle ki yaşamlarını buna adanmışlar, sahip olduğu maddi imkânlarını bu sahada sarf etmişlerdir. Hicri IV. yy. yaşayan el-Fārisî de hayatını bu dilin kurallarının tespitine adayan ve ömrünü bu uğurda geçiren önemli Arap dil bilimcilerinden olup kayda değer önemli eserler kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu eserler ve onun sarf, nahiv ve luğata dair görüşleri sonraki asırlarda bir çok dilciyi etkilemiş ve eserlerinde başvurulan bir kaynak olarak yerini almıştır.

Hicri IV. yy., Arap grameri açısından Basra ve Kûfe ekolünün zayıflayıp; Bağdat'da iki ekolden birinin görüşlerinin tercih edildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde yetişen el-Fārisî'nin de eserlerinde Basra ekolünün görüşleri baskın olsa da Kûfe ekolünden yararlandığı gözlemlenmektedir.

Bir çalışmanın belli bir seviyeye gelip ortaya çıkmasında araştırmacının yanında bir çok kimsenin yardımı ve gayreti vardır. Bu bağlamda her daim çalışmama destek olan ve konuyu önermek suretiyle beni cesaretlendiren danışman hocam Prof. Dr. Dursun Hazer'e, doktora dönemindeki tez izleme komitemde yer alıp, her dönem çalışmamı izleyerek bana yol gösteren Doç. Dr. Fatıma Betül Üyümez ve Dr. Öğretim Üyesi Yūsuf Karataş'a çalışmaya başladığımda kaynaklara ulaşmamda katkısı olan Dr. Öğretim Üyesi Osman Cengiz'e, Arapça kaynakları

anlamakta kendisine her başvurduğumda daima yardımcı olan Dr. Öğretim Üyesi Malek Hassan Mahmoud Abdul Qader'e ve Araştırma Görevlisi Şeyma Savaş Deveci'ye, teşekkürlerimi sunarım. Arap dili ve İslâmî ilimleri öğrenmemde çocukluğumdan şu ana kadar üzerimde hakkı olan tüm hocalarımı minnetle anar, tez çalışmam boyunca yanımda olan aileme, özellikle her daim desteğini esirgemeyen eşim Mine, çocuklarım Fatih ve Fatıma'ya teşekkürü borç bilirim.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi, Konusu, Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın problemi Hicri IV. yüzyılın önemli dilcilerinden olan el-Fârisî, kendi döneminin uzman hocalarının eğitiminden geçen, değerli öğrenciler yetiştiren ve otuzdan fazla eser kaleme alan değerli bir dilcidir. Buna rağmen kendisi ve eserleriyle ilgili ülkemizde birkaç çalışma dışında yeterince araştırılmamıştır.

Çalışmanın konusu el-Fârisî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin ilmi karakteri, *et-Tekmile* isimli eserinin kaynakları ve bu eserde takip ettiği yöntem, sarf ile ilgili görüşleri ve sözü geçen eserdeki konuların önceki ve sonraki dönem eserlerde yer bulması tüm yönleriyle araştırılacak ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Söz geçen konuların Türkiye'de etraflıca araştırılıp ortaya konulmaması çalışmanın önemini ve gereğini artırmaktadır.

el-Fârisî, *et-Tekmile* isimli eserinde önceki dönem dilcilerin görüşlerinden yararlanmakla beraber kendine özgü görüşleri gerekçeleri ile beraber ortaya koymakta veya önceki dönem dilciler tarafından ortaya konulan düşünceleri farklı bir üslupla temellendirmektedir. Eserde yer alan görüşlerin neredeyse tamamı el-Fârisî tarafından; semâ, kıyâs veya talîl yöntemi üzerine yapılandırılarak ele alınmıştır. Ayrıca eserde, el-Fârisî öncesi dönemde görülmeyen; her bir bölümde farklı taksimatlar yapılmış ve bu taksimata uygun olarak konular sırasıyla incelenmiştir. Bu nedenlerle el-Fârisî'nin ve Arap dili gramer eserleri arasında önemli yeri olan *et-Tekmile*'nin araştırılması ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

el-Fârisî'nin hayatı, görüşleri ve eserleri üzerine yurt dışında bir çok akademik çalışma yapılmıştır. Buna karşın Türkiye'de benzeri çalışmaların çok az olması önemli bir eksikliklerdir. el-Fârisî'nin dil alanında özgün fikirlere sahip olması, kendisinden sonraki dönemde etkili olacak İbn Cinnî gibi bir öğrenciyi yetiştirmesi ve *el-İzâh* isimli eserinin 300 yıl medreselerde kaynak kitap olarak okutulması ve görüşlerine sonraki dönemlerde başvurulması onu bizatihi müstakil çalışmaların konusu yapmaya değerdir. Bu bağlamda onun ilimi kişiliğinin ve gelenekte önemli bir yeri olan *et-Tekmile* isimli eserinin incelenmesi önemli görülmüştür.

el-Fârisî ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar:

- Sami Bakır, *Ebû Alî el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-* Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019.

el-Fârisî ile ilgili ülkemizde doktora düzeyinde yapılan ilk çalışmadır. Çalışmada el-Fârisî'nin hayatı, eserleri, ilmî kişiliği ve Ebû 'Alî el-Fârisî'nin *el-İğfâl fîmâ Agfelehu'z-Zeccâc mine'l-Me'ânî* adlı eserinde hocası Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'ânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu* adlı tefsirine yönelttiği dilbilimsel eleştiriler incelenmiştir.

- Sevim Özdemir'in *Ebû Alî el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Yazar bu çalışmasında el-Fârisî'nin hayatı, eserleri, ilmî münazaraları ve nahiv ile ilgili görüşlerini farklı eserlerden derleyerek ortaya koymuştur. Çalışmamızda, Özdemir'in sözü geçen tezine müracaat edilmiş ve kendisinden yararlanılmıştır.

- Sevim Özdemir, Ebû Alî el-Fârisî ve İbn-i Hâleveyh Arasında Geçen İlmi Münazaralar, *Şarkiyat Mecmuası*, 27 (2015/2), 1-15.

Bu çalışmada Özdemir, bir önceki tezde ele aldığı bir bölümden makale üretmiştir. Burada el-Fârisî ile İbn Hâleveyh'in arasında geçen münazaraları dile getirmiştir.

- Mehmet Raşit Özbalkıç, *Ebû Alî el-Fârisî*, 10/88-90, İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1994.

Özbalkıç'ın TDV İslam Ansiklopedisi için hazırladığı bu çalışma el-Fârisî'nin hayatı ve ilmî çalışmaları üzerine hazırlanan özet bilgileri içermektedir.

el-Fârisî ve eserleriyle ilgili Türkiye dışında pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bunlardan müellifin sarf ile ilgili görüşleri ve *et-Tekmile* isimli eseri ile ilgili olanlar aşağıda ifade edildiği gibi sınırlı sayıdadır.

- Belsim Abdurrahûl eş-Şeybânî, *Me'âhizu Ebî 'Alî en-Nahvî 'alâ Men Sebekahu fî kutubihî: el-Bağdâdiyyâd ve'l-'Askeriyyât ve'l-Îzâh ve't-Tekmile ve'ş-Şîrâziyyât ve'l-'Adudiyyât*, Bağdat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Bu çalışmada, el-Fârisî genel olarak sarf ve nahiv konularını ele aldığı sözü geçen eserlerinde, önceki dönem dilcilerine karşı yönelttiği eleştiriler ve karşıt görüşleri ele alınmıştır.

- Sâmi b. Muhammed b. Yahyâ el-Fakîh ez-Zehrânî, *Ta'kîbâtu Ebî 'Alî el-Fârisî 'alâ Ârâi Sîbeveyh eş-Şarfiyye Cem'an ve Dirâseten*, Ümmülkurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.

Zehrâni, sözü geçen doktora tezinde el-Fârisî'nin tüm eserlerindeki sarf ile ilgili görüşlerinin hangilerinin Sîbeveyhi'ye dayandığını tespit etmiştir. Çalışmada önce Sîbeveyhi'nin görüşü, sonra el-Fârisî'nin görüşü zikredilmiş, bunların akabinde de yazar kendisine göre doğru olanı dile getirmiştir. Zehrâni bu çalışmasında ağırlıklı olarak el-Fârisî'nin; *et-Ta'lîka 'alâ Kitâbi Sîbeveyhi, el-Hucceli'l-Kurrâi's-Seb'a, el-İğfâl, el-Mesâilü's-Şirâziyyât, et-Tekmile* isimli eserlerinden yararlandığı fark edilmiştir. Çalışmamızda yeri geldikçe Zehrâni'nin konuya ilişkin düşüncelerine atıfta bulunulmuştur.

- İbrâhîm Raḥmân Ḥamîd el-Erki, Osmân Raḥmân Ḥamîd el-Erki, “Te'siyü kâidetu's-sarfîyye min hılâli'l-kırâati'l-Kurâniyye fi Kitâb et-Tekmile li Ebî 'Alî el-Fârisî”, Mecelletü Deyâli li'l-Buḥuşî'l-İnsâniyye, Irak, 1430/2009.

Bu makalesinde yazar el-Fârisî'nin *et-Tekmile* isimli eserinde şahid olarak getirdiği Kurân ayetleri yoluyla sarf ile ilgili kuralların sağlam temeller üzerine bina edildiğini açıklayan bir çalışma yapmıştır.

Bizim çalışmamızın bunlardan farklı şu şekilde ifade edilebilir:

- el-Fârisî'nin sarf ile ilgili görüşlerini ele alan ve gelenekte önemli yeri olan *et-Tekmile* isimli eserinin incelenmesi, kaynaklarının tespit edilmesi.
- Sözü geçen eserde müellifin takip ettiği metot, eserde yer alan sarf ile ilgili kurallar, bu kuralların mütekaddimûn ve müteehhirûn âlimlerinin ortaya koyduğu kurallarla karşılaştırılması ve bunlardan farkının belirtilmesi, ayrıca kurallara ilişkin el-Fârisî'nin ortaya koyduğu temellendirmelerin açıklanması.
- *et-Tekmile*'de yer alan sarf konularının el-Fârisî'nin yaşadığı dönemden günümüze kadar kaleme alınan gramer eserlerinde önemini koruyup korumadığını araştırılması.

2. Yöntem ve Araştırmanın Kaynakları

“Ebû Alî el-Fârisî'nin *et-Tekmile* Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri” adlı çalışmada konuya ilişkin eserler incelenerek değerlendirme yöntemi kullanılacak ve şu adımlar takip edilecektir.

- Literatür taraması yapılacak
- el-Fârisî'nin yaşadığı dönemdeki siyasi, ilmî ve kültürel olaylar döneme ilişkin kaleme alınan eserlerden araştırılıp bunların müellif üzerinde etkileri tespit edilecek.

- el-Fārisī'nin kendisinden eğitim aldığı hocaları ve bunların müellif üzerine etkileri, yetiştirdiği öğrenciler ve bunların müelliften etkilenmeleri, konuyla ilgili farklı eserler taranarak belirlenecektir.
- el-Fārisī ile ilgili sonraki dönem alimlerin görüşleri, onun kendi dönemindeki alimlerle münazaraları, kaleme aldığı eserleri, bu eserlerden günümüze ulaşmış tahkik edilenlerin içeriği incelenerek ilmî kişiliği ortaya konulacak.
- el-Fārisī'nin *et-Tekmile* isimli eseri Arap dili grameri eserlerinden olduğu için; Arap gramerinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili meseleler klasik ve modern kaynaklardan incelenecek, sarf ve nahiv tanımları üzerinde tahliller yapılacak, klasik ve modern dönem sarf nahiv çalışmaları belirtilecektir.
- *et-Tekmile* üzerine detaylı bir çalışma yapılacak, bu bağlamda; eserin yazılma sebebi, günümüze ulaşan el yazması nüshaları, kaynakları, müellifin bu eserde takip ettiği yöntem ortaya konulacaktır.
- *et-Tekmile*'nin içeriği incelenecektir. Bu konuda müellifin meseleleri ele alış biçimi, her bir meselenin; el-Fārisī öncesi; Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb*, Müberred'in *el-Muḫteḍab* ve Zeccâcî'nin *el-Cumel* isimli eserlerinde ele alınışı, sonraki dönem dilcilere kaynaklık etmesi araştırılacak ve günümüzde aynı konunun yansımalarına ilişkin Hamlâvî'nin *Şeze'l-'arf*, Muhammed el-Hatîb'in *el-Müsteksâ*, M. Meral Çörtü'nün *Arapça Dil Bilgisi Sarf* ve Sâdi Çöğenli'nin *Arapça Fiil Çekimleri ve Sarf Bilgisi* isimli eserleri aracılığı ile değerlendirmeler yapılacaktır.
- Tüm bu çalışmaların sonucunda el-Fārisī'nin dilciliği ortaya konulacaktır.
- Çalışmada transkripsiyon uygulanacaktır.

Bu çalışmada şu sorulara cevap aranacaktır: el-Fārisī'nin içinde bulunduğu dönemde meydana gelen siyasi olaylar, onun dil çalışmalarına etki etmiş midir? el-Fārisī'nin hocaları ve öğrencileri kimlerdir? el-Fārisī her hangi bir dil ekolüne mensup mudur? el-Fārisī *et-Tekmile* isimli eserini yazarken kendisinden önceki âlimlerden etkilenmiş midir? Müellif eserlerini yazarken belli bir sistem takip etmiş midir? *et-Tekmile*'nin sonraki asırlara etkisi var mıdır? Eserde kurallar

temellendirirken nasıl bir yöntem takip edilmiştir? Bu çalışmadaki amacımız yukarıdaki sorulara cevap vererek el-Fārisī 'nin Arap dili grameri konusunda yaptığı çalışmaları ve et-Tekmile isimli eserinde sarf ile ilgili kendi ve önceki dönem dilcilerin görüşlerini ortaya koyarak, alana bir nebze katkı sunmaktır.

2.1. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmanın her bir bölümünde kullanılan kaynaklar aşağıda zikredildiği şekildedir.

Birinci bölümde el-Fārisī'nin yaşadığı dönemde siyasi olaylar, dönemin ilmî ve kültürel durumu, müellifin hayatı, seyahatleri, hocaları, öğrencileri, bilimsel kişiliği, âlimlerle münâzaraları ve eserleri yer almaktadır. Bu konular araştırılırken ilk dönemden günümüze kadar yazılan siyâsî ve ilmî tarih ile ilgili eserler, el-Fārisī'nin yaşamını kaleme alan biyografi eserleri, müellif ile ilgili inceleme yapan eserler ve eserlerini tahkik edenlerin yazdığı mukaddimeler incelenmiştir. Bu konuda en çok yararlandığımız klasik ve modern dönem eserler arasında Mes'ūdî'nin (ö. 345/956) *Murūcu'z-zehab*, Ya'kūbî'nin (ö. 292/905) *Tārîhu'l-Ya'kūbî*, İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, İbn Hallikān'ın (ö. 681/1281) *Vefeyātu'l-a'yān*, Şuyūfî'nin (ö. 911/1505) *Buğyetu'l-vu'at*, Yāqūt el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-udebā*, İbnu'l-Kıftî'nin (ö. 646/1248) *İnbāhü'r-ruvāt*, Muhsin el-Emîn'in (ö. 1952) *A'yānu's-Şî'a*, Brockelmann'ın *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Adam Mez'in (ö. 1917) *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, Zeydân'ın (ö. 1914) *İslâm Uygarlıkları Tarihi ve Şelebî'nin el-Fārisî hayātuhū ve mekānetuhū* isimli eserleri yer almaktadır.

İkinci bölümde Arap dili grameri tarihi, Arap dili gramerinin ortaya çıkma sebepleri, gramer ekolleri, nahiv ve sarf ilminin tanımları, bu alanda yazılan sarf nahiv ortak ve müstakil eserler, günümüz sarf ve nahiv eserleri incelenmiştir. Bahsi geçen konuları araştırırken Zeccācî'nin (ö. 337/949) *el-Cumel fi'n-nahv*, İbn Cinnî'nin *el-Haşā'ış*, Ebū Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) *Merātibu'n-nahviyyîn*, Zubeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakātü'n-nahviyyîn*, Fêkihî'nin *Şerhu kitābi'l-hudūd fi'n-nahv*, Şuyūfî'nin *el-İktirāh fi usūli'n-nahv*, Enbārî'nin *el-İnşāf*, Muştafâ Şâdık Rāfî'nin (ö. 1937) *Tārîhu ādābi'l-'Arabî*, Aḥmed eṭ-Ṭantāvî'nin (ö. 1277/1861) *Neş'etu'n-nahv*, Aḥmed Emîn'in *Zuhru'l-İslām*, Şevkî Dayf'ın *el-Medārisu'n-Nahviyye*, Selami Bakırcı, Kenan Demirayak'ın *Arap Dili Gramer Tarihi* gibi klasik ve modern eserlerden yararlandık.

Üçüncü bölümde ise el-Fārisī'nin *et-Tekmile* isimli eseri ve sarf ile ilgili görüşleri yer almaktadır. Bu bölümde *et-Tekmile*'nin yazılışı, el yazması nüshaları, şerhleri, şiir şevâhidleri hakkında malumat verilip, *et-Tekmile*'deki el-Fārisī'nin takip ettiği metot, eserin kaynakları ve sarf ile ilgili görüşler ele alınmıştır. *et-Tekmile* incelenirken Kāzım Bahr el-Murcān ve Hasan Şāzeli Ferhūd'un tahkikini yaptığı eserler, Curcānī'nin (ö. 471/1078-79) *et-Tekmile*'yi şerh etmek için yazdığı *el-Mukteşid* ve Beyazıt kütüphanesine bağlı Veliyyüddîn kütüphanesinde 2903 numarada kayıtlı el yazması nüsha incelenmiştir. El yazması nüshanın kopyası kütüphane yetkilileri ile iletişime geçilip elektronik ortamdan alınarak temîn edilmiştir. İnceleme işlemi esnasında tahkikli eserlerin bazı yerlerinde hareke ve harf hataları tespit edilmiştir.

1. BÖLÜM

EBŪ ALİ EL-FĀRİSİ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

1.1. Ebū ‘Alī el-Fārisī’nin Yaşadığı Dönemin Sosyal-Siyasî Yapısı

Ebū ‘Alī el-Fārisī 288/901 ile 377/987 yılları arasında yaşamıştır.¹ Bu dönem hicri III. yüzyılın son çeyreği ile IV. yüzyılın ilk üç çeyreği arası bir zamanı veya diğer bir ifadeyle miladi X. yüzyılı kapsayan dönemdir. Bu yüzyılların sosyal ve siyasî yapısını incelemek el-Fārisī’yi² anlama yönünden faydalı olacaktır. Bu nedenle çalışmaya dönemin sosyal ve siyasî yapısının incelenerek başlanması uygun olacaktır.

el-Fārisīnin yaşadığı hicri III. ve IV yüzyıllar genel olarak siyasî açıdan İslâm coğrafyasının parçalandığı ve sosyal açıdan da huzursuzlukların had safhaya ulaştığı bir devir olarak görülmektedir. Zira Abbâsî Halifeliği parçalanmış, küçük devletler oluşmuş, IV. yüzyılın başında reşit olmayan el-Muktedir (ö. 320/932) 13 yaşında iken, hoş karşılanmamasına rağmen halife seçilmiştir.³ Haricîlik önemini kaybetmiş, ancak onların yerine mehdîlik düşüncesine sahip Şîa‘, Karmatîler ve Fâtîmîler hilâfet aleyhine mücadeleyi sürdürmüşlerdir.⁴ Ancak durum her ne kadar böyle görülse de mezkûr dönem kültürel yönden bazılarına göre İslâm Medeniyeti’nin Altın Çağı diğer bazılarına göre de İslâm Rönesans’ının gerçekleştiği bir devir olarak nitelenir.⁵ Aynı zamanda dönemin İslâm şehirlerinin de, ilim merkezleri haline geldiği ve ilmi faaliyetlerle öne çıktığı anlaşılmaktadır. Zira kaynakların ifade ettiğine göre İslâm şehirleri olan Medine, San‘a, Dımaşk, Bağdat, Kûfe, Basra, müstakbel Kahire’nin

¹ Ebū Muḥammed el-Bākır Muḥsin b. Abdilkerīm b. Alī el-Ḥuseynī el-‘Āmilī, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Ḥasan el-Emīn (Beyrut: Dāru’t-Teāruf li’l-Maṭbūa’, 1304/1983), 5/7.

² Çalışmanın bu kısmından itibaren Ebū ‘Alī el-Fārisī’den, sadece el-Fārisī ismi ile bahsedilecektir.

³ Ebū ‘Alī Ahmed b. Muḥammed b. Ya’kūbi b. Miskeveyh el-Ḥāzin, *Tecāribu’l-umem ve te’ākibu’l-himem*, thk. Seyyid Kesrevî Ḥasan (Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1424/2003), 5/3.

⁴ Adam Mez, *Onuncu Tüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Sâlih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 11-22-80-138; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbāsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/35.

⁵ Ahmet Güner, “Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgilileri Ve Kütüphaneleri”, *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 36.

çekirdeği olan Fustat, İskenderiye, İsfahan, Rey, Semerkand, Buhara, Şiraz, Tebriz, Musul, Halep, Harran, Kayravan, Marakeş, Fez, Kurtuba (Cordoba), Tuleytula (Toledo), İşbiliye (Sevilla), Sarakusta (Zaragoza) ve Gırnata (Granada) öne çıkan ilim merkezleridir.⁶ Diğer yandan İslâm'ın bilime verdiği önem ve İslâm kültür ve medeniyetinin kökleşmeye başlaması sebebiyle bu beldeler, eğitim veren ve eğitim görenler için gerekli fiziki, sosyal ve iktisadî imkânları da sağlamaktadır. Dolayısıyla buraların; saray ve konaklar veya menzil ya da mektep, mescit, medrese kütüphane, ribat ve zâviye gibi eğitim amacıyla kullanılan farklı müesseseler ve mekânlar bakımından zengin olduğu ifade edilmiştir.⁷ Tüm bunlar o devirde ilim öğrenmek isteyenlerin bu beldelere gelmeleri için cezbedici şartlar dâhilindedir. Bu zaman diliminde ilim tahsil etmek isteyenler, bilimsel hayatın canlı olduğu sözü geçen şehirlere seyahatler etmişlerdir. el-Fârisî de bu devirde yaşamış çağdaşı pek çok insan gibi ilim için sürekli seyahatlere çıkıp; Şiraz, Bağdat, Halep, Musul gibi şehirleri ziyaret etmiş ve alanında uzman âlimlerden eğitim görmüş, eserler telif etmiş ve buralarda bulunduğu şartlara uygun olarak farklı sürelerde ikamet etmiştir.⁸ Müellifin yaşadığı yerler ile ilgili genel anlamda anlatılan bu bilgilerin yanı sıra yaşadığı dönemde ikamet ettiği farklı bölgelerde meydana gelen sosyal ve siyasi duruma ilişkin özel olarak da aşağıda kısa kısa anlatılacak olan şu bilgiler kaynaklarda yer almaktadır.

el-Fârisî hicri 288'de Şiraz'a yakın Fese'de doğmuş,⁹ eğitimine ilk olarak bu şehirde başlamıştır. el-Fârisî'nin yaşamının belli bir dönemini geçirdiği Şiraz ile alakalı kaynaklarda şu bilgiler görülmüştür. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Halifeliğinin son yıllarında Müslümanlar tarafından fetih edilen bu şehir el-Fârisî'nin doğumundan 30 yıl kadar önce hicri 255 yılında Abbâsîler döneminde Saffârîler'in eline geçmiş ve hicri 322 yılına kadar bunların egemenliğinde yaklaşık 67 yıl kalmıştır.¹⁰ Saffârîler Doğu İran'a 861/1003 yılları arasında egemen olan bir İslâm hânedanıdır. Ya'qûb b. Leys es-Saffâr (ö. 256/879) tarafından kurulan hânedan¹¹ Sistan'ı ele geçirdikten

⁶ Lütfi Şeyban, "Miladi X. Yüzyılda İlim Merkezleri Olarak Öne Çıkan İslâm Şehirlerinin Kültürel Nitelikleri", *Internationel Journal Off Human Scienses* 12/2 (2005), 1173

⁷ Şeyban, "Miladi X. Yüzyılda İlim Merkezleri Olarak Öne Çıkan İslâm Şehirlerinin Kültürel Nitelikleri", 1173.

⁸ Ömer Ferrûh, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî el-A'suru'l-'Abbâsiyye* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1401/1981), 2/537.

⁹ Emîn, *A'yānu's-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/7.

¹⁰ Osman Gazi Özgüdenli, "Şiraz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/182.

¹¹ İbnu'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar

sonra doğuya doğru mücadeleleri devam etmiştir.¹² Nitekim bu mücadeleleri sadece Abbâsîlerle sınırlı kalmamış bunun yanında Tâhirîler'le de savaşmışlar ve hicri 259 senesinde Nişabur'u işgal edip Tâhirîler'in idaresine son vermişlerdir. Ancak Ya'kûb b. Leys hicri 262 yılında Abbâsîler'e karşı yenilince onlarla savaşmak için tekrardan hazırlıklara koyulmuş fakat bu hazırlık esnasında hicri 265 yılında vefat etmiştir. Bu olayların akabinde el-Fârisî'nin doğumundan bir yıl sonra devletin başına kardeşi 'Amr b. Leys (289/902) geçip¹³ Abbâsî halifesi Mu'temid-'Alellâh'a (ö. 279/892) itaatini bildirmiş, bunun sonucunda da halife tarafından kendisine bazı vilâyetlerin yönetimiyle *Bağdat Şurtalıği* tevdi edilmiştir.¹⁴

Sonraki yıllarda bazı olaylar sonucunda 'Amr Bağdat'a gönderilmiş ve burada hicri 289 da öldürülmüştür.¹⁵ İlerleyen dönemlerde Saffârî hânedanlığının başına önce Leys b. 'Alî ve sonra da kardeşi Muḥammed b. 'Alî geçmiş fakat bir kısım hadiseler neticesinde halifenin emriyle hicri 298 yılında Samaniler tarafından Saffârîler'in Leysi koluna son verilmiştir.¹⁶ Tarihler hicri 311 yılını gösterdiğinde 'Amr b. Leys'in kız tarafından torunu ile evli olan Ebū Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Ḥalef (ö. 352/963) iktidara getirilerek Saffârîler'in Halefîler kolu kurulmuş ve Ebū Ca'fer 40 yıl kadar iktidarda kalıp birçok başarılı işlere imza atmış ve hicri 352 senesinde vefat etmiştir. Ebū C'afer'den sonra Saffârîler'in başına geçen hükümdarların yaptıkları bir takım yanlışlıklar sonucu Gazneli Mahmut (ö. 421/1030) tarafından bu hânedanlığa son verilmiştir.¹⁷ Bu şekil mücadelelerin sürdüğü bir yerde el-Fârisî eğitime başlamış ve daha sonra eğitim gördüğü yerler ile ilgili verilen kısa bilgilerden de anlaşılacağı üzere benzer şekilde savaşların ve iktidar mücadelelerin devam ettiği coğrafyalara seyahatler edip oralarda belli süre ikamet ederek eğitimini tamamlamıştır. Tüm bu olumsuz şartlara rağmen el-Fârisî'nin ısrarla eğitim, öğretim ve telif faaliyetleri için yaptığı gayret dikkat çekmektedir. Zira kendisine zorlukların eşlik ettiği çalışmalar, bu uğurda verilen

---

Yayınları, 1991), 7/155; Abdurrahmân b. Ḥaldûn, *Târîḫ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2000), 3/367-368; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 2/487.

¹² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîḫ Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 7/161-165.

¹³ İbn Ḥaldûn, *Târîḫ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde, 3/397-398.

¹⁴ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîḫ Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 7/365; İbn Ḥaldûn, *Târîḫ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde, 3/316.

¹⁵ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîḫ Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 7/430.

¹⁶ İbn Ḥaldûn, *Târîḫ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde, 3/438.

¹⁷ Erdoğan Merçil, "Saffârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35/464-465.

emekler ve sonucunda ortaya konulan eserler, kolaylıkla elde edilenden daha değerlidir.

307/919 yılında ilim öğrenmek için Bağdat'a giden el-Fārisī'nin bu yıllarda 19'lu yaşlarda olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ el-Fārisī'nin Bağdat'a geldiği dönemde yönetimde halife Muktedir Billāh bulunmaktaydı.¹⁹ Bu dönemde öne çıkan siyasi olayları anlamak için döneme ilişkin perspektifin sadece bu zaman dilimiyle sınırlı kalmayıp, öncesi ve sonrasıyla incelenmesinin, ilgili dönemdeki olayları anlamaya ve müellifin ilmî durumuyla alakalı arka planı keşfetmeye yardımcı olacaktır. Bu nedenle Bağdat ve Abbāsilerin incelenmesinin; Abbāsilerde Halifeliğin zayıfladığı hicri II. yüzyılın ikinci çeyreği ve miladi IX. yüzyılın ortalarından itibaren ki dönemden²⁰ el-Fārisī'nin Bağdat'ta vefat ettiği hicri IV. yüzyılın sonuna kadar ki zaman dilimini kapsaması yerinde olacaktır.

Yukarıda bahsi geçen Abbāsiler, ismini Hz. Peygamberimiz'in (s.a.v) amcası 'Abbās b. Abdulmuṭṭalibb. Hāşim'den (ö. 32/653) almıştır. Emevî idaresinin icra ettiği politik tutum ve tercihlerden hoşnut olmayan grupların lider kadrolarının özellikle de Ebû Müslim Horasânî'nin (ö. 137/755) yaptığı yoğun propaganda faaliyetleri ve mücadeleleri sonucu 132/750 yılında Ebû'l-'Abbās es-Seffah'a (ö. 136/754) halife olarak biat edilmesiyle Abbāsiler iktidara gelmişlerdir.²¹ İslâm tarihinde gelmiş geçmiş en büyük sahaya hükmeden Abbāsiler²² bilindiği gibi hilâfette merkezi bölge olarak Irak'ı tercih etmiştir. Birçok açıdan hânedanın asıl kurucusu kabul edilen ikinci halife Ebû Ca'fer el-Manşūr (ö. 158/775) meşhur adı Bağdat olarak bilinen ve kurulduğu tarihten itibaren hilâfet merkezi olarak kalacak olan Medâin harabeleri yakınındaki bölgeye yeni bir yerleşim merkezi kurdu. Bu olayla hilâfetin ağırlık merkezi; Bizans yerine, ileride birçok olayların çıkmasına sebebiyet verecek olan İran tesirine açık bir duruma geldi. Abbâsi iktidarının ilk dönemlerinde Emevîlerin yıkılıp kendilerinin yönetime gelmesinde yoğun faaliyetleri bulunan Horasanlılar, üst düzey devlet organlarına atandılar. Hatta bunlardan Ebû

¹⁸ Maḥmūd Ḥuseyn Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye fī Tārīhi'n-Naḥvi'l-'Arabī*, (Amman: Dāru Ammār, Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, ts.), 261; Ferrūh, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/537.

¹⁹ Ebu'l-Ḥasen Alī b. el-Ḥuseyn b. Alī el-Mes'ūdī el-Hüzelî, *Murūcu'z-zeheb* (Beyrut: Dāru İhyā Turāşī'l-'Arabī, 1422/2002), 4/505.

²⁰ Ebu'l-Abbās Aḥmed b. Ebī Ya'kūbi İshāk b. Ca'fer b. Vehb b. Vāzih el-Ya'kūbī, *Tārīhu'l-Ya'kūbī*, thk. Ḥalīl el-Manşūr (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1433/2002), 2/353; Zeydân, *İslām Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/143, 2/479; Yıldız, "Abbāsiler", 1/35.

²¹ Ya'kūbī, *Tārīhu'l-Ya'kūbī*, thk. Ḥalīl el-Manşūr, 2/243.; Mes'ūdī, *Murūcu'z-zeheb*, 4/182; Yıldız, "Abbāsiler", 1/31; Zeydân, *İslām Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/140.

²² Zeydân, *İslām Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/153.

Müslim Horasanî, ilk Abbâsi halifesini gölgede bırakacak bir konuma geldi. Ancak onun bu konumundan ve tavırlarından rahatsız olan ikinci halife el-Mansûr, Ebû Müslim'i öldürttü.²³ Fakat bu hadise idare içindeki İran etkisinin ortadan kalkması anlamına gelmiyordu. Zira İranlı olan Bermekî Sülalesi de İranlı olup aynı zaman diliminde vezir olarak uzun müddet yönetim içinde yer alıyor ve halife gibi otoritesini devam ettiriyordu.²⁴ el-Mansûr'un Ebû Müslim Horasanî'yi bertaraf ettiği gibi Abbâsilerin en parlak döneminin yöneticilerinden olan Harun Reşid (ö. 193/809)²⁵ de bir bahane ile Bermekî Sülalesi'ni bertaraf etti.²⁶ Harun Reşid'den sonra Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un torunu olan Zubeyde bint Ca'fer'den (ö. 216/831) dünyaya gelen oğlu Emîn²⁷ (ö. 198/813) ile İranlı anneden (Merâcil ö.?) dünyaya gelen oğlu Me'mûn (ö. 218/833) arasında hilâfet mücadelesi yaşanacak ve sonuçta İranlıların desteklediği Me'mûn iktidara gelecekti. Bu hadise Arapların yönetimden uzaklaşmasına, onların yerine ileride Me'mûn'un İranlı unsuların etkisinde kalarak yanlış icraatlar yapmasına neden olacak ve onların yönetimde yer almasına imkân verecektir. Aslında İranlılar o dönemde sadece yönetimde değil eğitim ve telif faaliyetlerinde de etkili durumdadırlar. Örneğin Arap dili gramerine dair günümüze ulaşan ve alanında ilk kabul edilen eser İran asıllı Sîbeveyhi'ye (ö. 180/796) ait *el-Kitâb* tır. Yine çalışmada incelenen el-Fârisî İranlıdır. İranlıların o dönemde ki faaliyetlerinin onların İslam bilim dünyasında önemli yapıtlar ortaya koymalarında etkili olduğunu düşünmekteyiz. Fakat İranlıların yönlendirmesiyle ortaya çıkan sıkıntılar sebebiyle olayların aleyhine işlediğini fark eden halife, farklı bir siyaset takip etme yoluna gitmiştir. Bu sebeple Bağdat'a gelip idare ve icranın başına bizzat kendi geçmiş, güvenini sarsan Arap ve İranlılar yerine Horasan'da yakından tanıma imkânı bulduğu siyasi ve askeri yönden devlet içinde denge unsuru olacak Türkleri askeri birlikler içerisine alıp bunu devlet politikası haline getirmiştir. Nitekim kaynakların ifade ettiğine göre Me'mûn'un son yıllarında hilâfet askerleri içerisinde Türklerin sayısının 8.000 ile 10.000 arasındadır.²⁸

²³ Ya'kübî, *Tārīḥu'l-Ya'kübî*, thk. Ḥalîl el-Manşûr, 2/257.; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 4/211-212; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/141; İbn Ḥaldûn, *Tārīḥ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde, 3/229-332.

²⁴ Ya'kübî, *Tārīḥu'l-Ya'kübî*, thk. Ḥalîl el-Manşûr, 2/301.

²⁵ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/141.

²⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 4/274; İbn Ḥaldûn, *Tārīḥ-i İbn-i Ḥaldûn*, thk. Ḥalîl Şehâde, 3/279-280; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/141.

²⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 4/280.

²⁸ Yıldız, "Abbâsiler", 1/34-35.

Etkisi giderek artan Türkler, Halife Me'mûn'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım'ı (ö. 227/842) desteklemişler ve hilâfet makamına geçirmişlerdir. Mu'tasım zamanında aynı devlet politikası uygulanmış ve hilâfet ordusunun içerisinde Türklerin sayısı artarak devam edip, ordunun büyük kısmını (sayıları 20.000'i bulan) Türkler teşkil etmiştir.²⁹ 836 yılında Samerrâ şehrini kuran halife Türklerle beraber hilâfet merkezini de oraya nakletmiş³⁰ ve 892 yılına kadar sürecek olan³¹ Samerrâ dönemi başlamıştır. Daha önceleri İranlılarda görülen durum Türklerde de baş göstermiş onlar da kendi desteklediklerini hilâfet makamına getirirken desteklemediklerini bu makamdaki uzaklaştırmışlardır. Bu karışık durum halifelerin nüfuzlarına pek de etki etmeyecek olan, merkezi hükümetin, 892 yılında Samerrâ'dan tekrar Bağdat'a nakledilmesine³² kadar devam etmiştir. Ancak Halife Mu'tazid (ö. 289/902) zamanında kısmî düzelme olmuşsa da o'nun vefatıyla, Arap olmayan unsurlardan oluşan devlet ricâli arasındaki rekabet sebebiyle yine halifelik yıpratılıyordu.³³ Durumun gidişatından herkes rahatsızdı. Nihâyet halife Râzî (ö. 329/940) bu duruma son vermek maksadıyla 936 tarihinde Muhammed b. Raik el-Hazarî'yi (330/942) *Emîru'l-umerâ* olarak atadı.³⁴ Ancak bu durum da kötü gidişata engel olamamış, Abbâsi toprakları bölünmüş, halifenin etkisi Bağdat ve çevresiyle sınırlı kaldı.³⁵

Abbâsiler için yukarıda sayılan olaylardan daha ağır, Şîi bir hânedan olan Büveyhilerin 945 yılında Bağdat'ı işgal etmesidir³⁶. Şîi olduğu iddia edilen el-Fârisî de bu hanedanın liderlerinden olumlu yönden istifade edip kendine düşen maddi payı almıştır.³⁷ Büveyhîler sosyal, dini ve etnik yönlerle birbirine bağlı askeri güçlerden oluşup Fars, Huzistan, Kirman, Cibal ve Irak olmak üzere dört ayrı bölgede yaşamışlardır. Fakat aralarında uzun süreli uyumlu bir ilişki bulunmamıştır. Abbâsi halifesi Müstekfî, (ö. 338/949) 324/935 yılında Büveyhîler Bağdat'a girince;

²⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 4/336; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/142.

³⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, 4/337; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/463; W. Barthold&M. Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 35.

³¹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/464.

³² Barthold, Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 35.

³³ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 1/143.

³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-umem*, thk. Seyyid Kesrevî Hâsan, 5/198; İbnu'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 8/269.

³⁵ Yıldız, "Abbâsiler", 1/35.

³⁶ Mehmet Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 22.

³⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulhâlim en-Neccâr (Kâhire: Dâru'l-Meârif, ts.), 2/190.

Büveyhî Hânedanı'na mensup Ahmed'e (ö. 356/967) Muızzuddevle lakabını tevdi etmiş³⁸ ve *Emiru'l-umeralık* rütbesini³⁹ vermeye mecbur kalmış bunun sonucu Abbâsî hilâfeti Şîî hânedanının etkisi altına girmişti.⁴⁰ Öyle ki Büveyhîler halifeleri azil veya nasb (atama) gücüne erişmişlerdir.⁴¹

Büveyhîler miladi X. Yüzyılda İnan ve Irak'ta iktidara yükselmişler,⁴² başlangıçta Şîîliğin Zeydî kolundan olmalarına rağmen sonraki dönemde *On iki İmamcı* gruba daha yakın durmuşlardı. Ancak Şîîliğin herhangi bir koluna taassup derecesinde bağlanmadan genel anlamda Şîî ve Mu'tezilî görüşleri desteklemişlerdir.⁴³ Büveyhîlerin sahip olduğu bu karakterin el-Fârisî'nin onların yanında yer almasında etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira kaynaklarda onun Şîîliği benimsediği ve Mu'tezile den olduğu ileri sürülmüştür. Farklı kişilerin aynı paydada buluşmaları bir arada yaşamalarında önemli unsurlardandır. Büveyhîler Ruknudevle (ö. 366/976) ve Adududdevle (ö. 372/983) zamanında İslâmi yönetim sistemiyle İnan monarşisi uzlaştırılmaya çalışıldıkları ifade edilse de onların bu konuda başarıya ulaşamadıkları kayda geçmiştir.⁴⁴

Büveyhîler'in Bağdat'a girdiği dönemde; ilk zamanlar Bağdat'ta büyük bir Şîî topluluğu bulunmayıp, bir zaman sonra Şîî mahallelerin oluşmasıyla, Şîîler ile Sünnîler arasında önemli çatışmalar ortaya çıkmaya başladı. İlerleyen dönemlerde devlet başkanlarının da benimsediği görüşlere eş değer olarak Şîîlere ait özel günlerde devlet eliyle, Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) Kerbelâ'da şehit edilmesinin anılması gibi⁴⁵ özel programların yapılması sebebiyle Sünnîler ile Şîîler arasında çatışmalar artış gösterdi. Ancak Adududdevle'nin iktidarı zamanında Şîî törenleri yasaklanmış ve Bağdat'ta böyle çatışmalar görülmemiştir. Bunun yanı sıra Büveyhîler egemenliklerinin sıkıntıya düşmemesi için aşırı dini grupları da desteklememişlerdir. Bu hânedan ile ilgili bir diğer konu da; Şîî olmalarına rağmen onlardan beklenenin aksine Sünnî Abbâsî Halifeliğini ortadan kaldırıp Şîî bir

³⁸ Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 22.

³⁹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/488.

⁴⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Sâlih Şaban, 24; Yıldız, "Abbâsiler", 1/35.

⁴¹ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/488.

⁴² İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağrakça, 8/220-229.

⁴³ Farhad Daftary, *Şii İslâm Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: ALFA Basım Yayım, 2016), 92-93.

⁴⁴ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6/498.

⁴⁵ Daftary, *Şii İslâm Tarihi Tercümesi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 92-93.

halifelik kurma yoluna gitmemeleridir⁴⁶. Ancak bu durumun yanı sıra Şîî âlimler ve özellikle de *On İki İmamcı* grubun temsilcileri çok rahat bir şekilde hatta daha önceleri yaptıkları gibi takıyye yapmaya gerek duymaksızın görüşlerini ortaya koymuş bu konuda düşüncelerini yazıya dökebilmişlerdir.⁴⁷ İnce bir siyaset takip ettiği düşünülen bu hânedanın büyük emiri Adududdevle'nin Büveyhî Emirliği ile Abbâsî Halifeliğini birleştirme amacıyla büyük kızını Abbâsî Halifesi Tâî li'llâh (ö. 393/1003) ile evlendirme girişimde bulunmuş ancak bu girişimi arzu ettiği sonucu vermemiştir.⁴⁸ Büveyhîler ülke yönetimini Şîîlerin tekeline vermeyip, kozmopolit bir yol takip etmişlerdir. Bu yolda yönetim kadrolarında Şîîlerle beraber, Hristiyanlara ve Yahudilere bir takım görevler tevdi edilmiştir.⁴⁹ Tarihler miladi XI. yüzyılı gösterdiğinde Selçuklu emiri Tuğrul Bey (ö. 455/1063) 447/1055 de Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillah'ın (ö. 467/1075) davetiyle Bağdat'a gelmiş ve çıkan isyan olaylarını bastırıp 110 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son vermiştir.⁵⁰ Büveyhîlerin Bağdatı ele geçirmesi çalışmamıza konu olan el-Fârisî'nin yaşamında da etkili olmuştur. Şöyle ki müellif Büveyhîlerin lideri Adududdevle'nin daveti ile tekrardan Bağdat'a gelmiştir. Adı geçen devlet adamının himayesinde öğretim ve telif faaliyetlerini sürdüren müellif yaşamının sonuna kadar Büveyhîlerin egemenliği altında bulunan bu şehirde ikamet etmiştir.

el-Fârisî 341/952 yılında Halep'e gelip Seyfüddevle Hamdânî'nin (ö. 356/967) yanında belli bir dönem ikamet etmiştir.⁵¹ 290/903 yılında Karmatîler tarafından kuşatılan şehir 324/936 da İhşidîler'in eline geçmiş, 333/944 yılında ise bunlardan Hamdânîlere intikal etmiştir.⁵² el-Fârisî, Hamdânîler döneminde Seyfüddevle'nin yanında Halep'te kaldığı için Seyfüddevle zamanında Hamdânîler döneminde meydana gelen sosyal ve siyasi olayları incelemek uygun olacaktır.

⁴⁶ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi Tercümesi*, çev. Nejdet Gök, 2/505; Daftary, *Şii İslâm Tarihi Tercümesi*, çev. Ahmet Fethî Yıldırım, 93.

⁴⁷ Daftary, *Şii İslâm Tarihi Tercümesi*, çev. Ahmet Fethî Yıldırım, 93.

⁴⁸ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/508; Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 26.

⁴⁹ Merçil, "Büveyhîler", 6/499.

⁵⁰ Merçil, "Büveyhîler", 6/498.

⁵¹ Halep, Kuzey Suriye'nin en önemli şehri olup stratejik olarak Anadolu'dan Mezopotamya'ya Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasındadır. Hz. Ömer zamanında Suriye vAlisi olan Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın emrindeki İslâm ordularının komutanı İyaz b. Ganm el-Fihri'nin yaptığı antlaşma sonucu Müslümanların eline geçen Halep Emeviler döneminde hiçbir zaman idare merkezi olmamıştır. Tâlip Yâzîcî, "Halep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/240.

⁵² Yâzîcî, "Halep", 15/240.

Hamdânîler⁵³ bir Arap hânedanı olup miladi 905-1004 yılları arasında Musul ve Kuzey Suriye’de egemen olmuşlardır. el-Fârisî’nin belli bir süre yanında kaldığı Hamdanîlerin önemli devlet başkanlarından olan Seyfûddeve’ye kardeşi Nâsıruddevle Hasan (ö. 358/969) tarafından Nusaybin valiliği verilmiş ancak Seyfûddeve bununla yetinmeyip Halep’i ele geçirmiş, orada bağımsız bir devlet kurmuş ve ilerleyen zamanlarda İhşidîler ile bir anlaşma yaparak Kuzey Suriye’nin tamamını egemenliği altına almıştır. Bizanslılarla sürekli mücadele eden Seyfûddeve ilk zamanlar önemli başarılarla imza atmasa da sonraki dönemler de başarılı işler çıkarmış, Bizans saldırılarının önlenmesinde etkin rol oynamış⁵⁴ ve Halep’i başşehir ilan etmiştir. Halep şehri de bu tarihten itibaren bulunduğu mıntıkada önemli rol oynamıştır.⁵⁵

Halep şehrinin 333/944-351/962 yılları arası Seyfûddeve’nin idaresinde kaldığı dönemde el-Fârisî bu şehre gelip onun yanında kalmış ve bu şehirde ilmî ve edebî toplantılara katılmıştır. Örneğin devrin ünlü şairi Mutenebbî (ö. 354/965) ile karşılaşmış, onunla nahiv ve dil meseleleri üzerinde münakaşalar yapmış, aynı şekilde bu dönemin önde gelen ilim adamlarından İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ile tartışmalara katılmıştır. Yine müellif Halep’te kaldığı sürede *Başriyyât ve Şirâziyyât* isimli eserlerini telif etmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla Seyfûddeve’nin müellife olumlu katkıları olmuştur. Ancak bazı nedenlerden dolayı Halep’ten ayrılan müellif Fars beldelerine seyahatler yapmış, ardından 347/987 yılında Adududdevle’nin çağrısıyla Şiraz’a varmış ve burada 20 sene kalmıştır. Ancak Adududdevle ile yazarın münasebetleri bununla sınırlı kalmayacaktır. Zira ileriki dönemde Adududdevle’nin Bağdat’ı almasıyla tekrardan yolları kesişecektir.⁵⁷ Müellifin Adududdevle ile olan ilişkisi ileriki bölümlerde geniş bir şekilde ele alınacaktır.

---

⁵³ İslâmiyet’in ilk dönemlerinde Hristiyan olan Hamdânîler Hz. Halifeliği döneminde cizyeye bağlanmış ileriki dönemlerde İslâmiyet’i kabul etmişler ve Haricîlerle yapılan mücadelelerdeki başarıları önemli bir askeri güç olduklarını ortaya koymuştur. Nasuhi Ünal Karaaslan, “Hamdânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/446.

⁵⁴ İbnu’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 7/382.; Karaaslan, “Hamdânîler”, 15/447.

⁵⁵ Yâzîcî, “Halep”, 15/240.

⁵⁶ Sevim Özdemir, *Ebû Alî el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 40-41.

⁵⁷ Özdemir, *Ebû Alî el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 40-41.

1.2. Ebū ‘Alī el-Fārisī’nin Yaşadığı Dönemin İlmî ve Kültürel Durumu

el-Fārisīnin yaşadığı hicri IV. miladi X. yüzyıl birçok açıdan yeniliklerin olduğu bir asırdır. Bu asrın ilmi ve kültürel durumu ile ilgili öne çıkan genel özellikler hakkında şunlar söylenebilir:

İlmi kelim ve felsefenin üslubunun yanında; Filoloji, Tarih ve Coğrafya kendi ilmî disiplinlerini kazanmış, özel üsluplarına kavuşmuş ve bu alanda eserler te’lif edilmiştir.⁵⁸ Bu zamana kadar farklı konular bir araya getirilirken, bu zamandan sonra bilimsel malzeme düzene koyulup, konulara derinlemesine nüfuz edilerek öze inilmiş⁵⁹ ve kitapların mukaddime bölümleri kısalmıştır.⁶⁰ Nitekim el-Fārisī de dönemin özelliğini yansıtırca; eserlerinde uzun mukaddimeler yapmamış, sarf ve nahiv konularında kıyâsa özel önem vererek önceki dönemlerden farklı olarak daha düzenli bir şekilde ele almıştır. Öte yandan önceleri kelim alanında yazılan kayda değer kitapların fıkıhla ilgisi varken, bu dönemde kelamın Mu‘tezile sayesinde hizmetçisi olduğu fıkıhtan ayrıldığı iddia edilmiş⁶¹ ve İslâm dünyasında iki grup; Fukahâ ve Ulemâ sınıfı doğmuştur. Dünyalık elde etmek isteyenler fakihlere öğrenci olup, bunun sonucunda ülkede kadı vb. meslekleri yapabiliyorlardı. ⁶² Müellifin bu grup içerisinde ulema sınıfında yer aldığını söyleyebiliriz. Zira onun hayatına dair kaynakları incelediğimizde kadılık yaptığına dair vesika görmemekteyiz. Ayrıca eserlerini incelediğimizde fıkha dair konuları ele alan her hangi bir eserine müşahede etmedik.

Hicri IV. yüzyılda ilmi kelamın fıkıhtan ayrılmasıyla, hukuk kuralları ile uğraşmaktan kurtulan kelamcılar bu alanda daha fazla gelişme kaydediyorlardı.⁶³ Kelam konusunda dikkati çeken diğer bir husus da önceki dönemde Halku’l-Kur’ân - Kelamı İlâhî’nin mahlûk, gayrı mahlûk olması- konusunun İslâm ümmetinde birçok probleme sebep olmasıdır. Kur’ân’ın mahlûk olduğunu iddia eden Mu‘tezile ekolü mensuplarının⁶⁴ önce Halife Mehdî’yi (ö. 169/785) daha sonra da Me’mûn’u (ö. 218/833) etkilemeleriyle bu düşüncüyü ret eden ve Kur’ân’ın gayrı mahlûk olduğunu

⁵⁸ Corci Zeydân, *Tārîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye* (Mısır: Muessesetu Hindāvī li’t-Ta’lîmi ve’ş-Şekāfe, 2012), 570.

⁵⁹ Zeydân, *Tārîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, 570.

⁶⁰ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 207.

⁶¹ Ahmed Emîn, *Zuhru’l-İslâm* (Kâhire: Mektebetu’n-Nühda, 1966), 2/51.

⁶² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 207-208-227.

⁶³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 208.

⁶⁴ Sa’düddîn Mes’ûd b. Faḥriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *‘Akâ’id Şerhu Kestelî* (İstanbul: Eser Kitapevi, 1976), 89; Bihîştî Ramazan Efendi, *Haşiyeli Akâ’idi Ramazan Efendi* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965), 136.

iddia eden Ehli Sünnet düşüncesine⁶⁵ sahip olanlara pek çok baskılar yaptırmışlardır.⁶⁶ Bu konuda özellikle bayraklaşan kişi yediği kırbaçlara rağmen görüşlerinden ödün vermeyen muhaddis, fakih âlim Aḥmed b. Hanbel'dir (ö. 241/855).⁶⁷ Ancak daha sonra gelen Halife Mütevekkil'in (ö. 247/861) bunu yasaklamasıyla mu'tezile ekolünün etkisi bu yüzyılda azalmıştır.⁶⁸

Hicri IV. yüzyılın başlarında fıkıh mezhepleri olarak; Hanefiler, Şafîiler, Davûdiler (Zahirî Mezhebi), Mâlikîler, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) tâbîleri öne çıkıyor, bu asrın sonunda ise es-Sevrî'nin tabileri kalmıyor, sadece geride zikredilen diğer ekoller varlığını sürdürüyordu. Hanbeliler ise şu anda olduğu gibi bir hukuk ekolü olarak kabul görmüyorlardı. İslâm hukukunun bu dönemde; içtihad kapısının kapandığı iddiası ile durağanlaştığı, yeni şeyler ortaya koyamadığı iddia edilmiştir.⁶⁹ Ancak bunun zıddına dil ile ilgili ekoller dinamikliğini koruyor, bu alanda devrimsel nitelikte gelişmeler oluyor,⁷⁰ yeni düşünceler ortaya çıkıyor ve sahanın önde gelenleri dil ve gramere dair farklı çalışmalar ortaya koyuyorlardı.⁷¹ Nitekim Basra ve Kûfe ekolünden sonra Bağdat'ta bu iki ekolü mezc eden ve ikisi arasından kendisi için en doğru olanı tercih eden bir ekol daha teşekkül etti.⁷² el-Fârisî'nin de kendisine mensup olduğu ileri sürülen bu Bağdat ekolünün aynı dönemde ortaya çıkması gramer sahasındaki dinamikliği kanıtlar mahiyettedir. İleriki dönemlerde Endülüs ve Mısır ekolü gibi bazı ekoller de ortaya çıkacaktır. Ancak bunların, önceki ekollerin geliştirilmiş ve sistemleştirilmiş şekli olduğu ifade edilmiştir.⁷³

Kaynakların ifade ettiğine göre el-Fârisî'nin yaşadığı çağ ve daha sonraki zamanlarda Doğuda bilim adamlarına dünyanın başka yerinde görülmesi mümkün olmayacak şekilde saygı gösteriliyordu. Öyle ki insanlar kendi beldelerine bir âlimin geldiğini duyduklarında, ona hürmeten sokağa çıkıp karşılıyorlar, kendilerince

⁶⁵ Ebū Hafs Necmeddīn Ömer b. Muḥammed en-Nesefī, "*Metn-i 'Aḳā'id*" (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts), 4; Ebu'l-Ḥasen Nūreddīn Alī b. Sultān Muḥammed el-Ḳārī el-Herevī, "*Şerḥu'l-Emālī*" (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts), 8.

⁶⁶ Hasan Gümüsoğlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2009), 100.

⁶⁷ Muḥammed b. Aḥmed b. Muştafâ Ebū Zehre, *İslâm'da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, trc. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınları, 2014), 585-590.

⁶⁸ Gümüsoğlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 100.

⁶⁹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 251.

⁷⁰ Zeydân, *Tārīḫü ādābī'l-luġati'l-'Arabīyye*, 555.

⁷¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 279.

⁷² Emīn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/115.

⁷³ Kenan Demiryayak, *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 332.

değerli saydıkları eşyalarını ona sunuyorlar ve teberrüken ona el sürmeye çalışıyorlardı.⁷⁴ Bu durum da ilim öğrenmek isteyenleri pozitif yönde etkiliyordu.

Hicri III. ve IV. yüzyılın bir diğer özelliği de toplumdaki kitap sevgisidir. Öyle ki devlet kademelerinde üst düzeyde görevde bulunanlardan pek çok kitap dostu olanlar vardır. Örneğin Endülüs hükümdarı el-Hakem'in (ö. 206/822) kitaplarının başlıklarını içeren kütüphane kataloğu yirmişer yapraktan müteşekkil kırk defter tuttuğu ve yine Kahire halifesi el-Aziz'in (ö. 386/966) kütüphanesinde 120.000-160.000 cildi bulan kitapların olduğu nakledilmiştir. Özellikle Büveyhi emiri Bahâuddevle'nin veziri Sâbûr b. Erdeşir (ö. 416/1025) tarafından iki sur arasında kurulan kütüphane kayda değerdir.⁷⁵

Hicri III. yüzyıl ve devamında Kur'ân'ın metni hakkında birçok tartışmalar yapılırken, 300/912 de el-Fârisî'nin de arz yoluyla kıraat rivâyet ettiği hocası İbn Mucâhid (ö. 324/936) tarafından bu alanda kaideler vaz edilmiştir.⁷⁶ Meşhur yedi kıraat bu yıllarda diğer kıraatlerin yerini almış ve yedi kıraatın kabul edilmesi toplumda egemen görüş olarak yansımıştır. Bu dönemin canlı tanıklarından olan el-Fârisî'nin de bundan etkilendiği ileri sürülebilir. Kıraat konusunda durum böyle iken bazılarının göre tefsir alanında durum pek iç açıcı değildir. Zira o tarihlerde tefsir yazmak pek de makbul görülmemektedir. Tefsir her ne kadar makbul olmasa da, yine de bazı zâtlar tefsir yazmıştır.⁷⁷ Ancak döneme egemen olan düşüncenin etkisiyle olsa gerek el-Fârisî'nin eserlerinin içerisinde tefsire dair bir eseri görülmemektedir. Bu konuda Muhsin el-Emîn, "*Bazıları Ebû 'Alî'nin tefsir yazdığından bahsetse de kaynaklarda onun tefsir konusunda yazdığı bir kitabı görmedik. Şâyet Kur'ân tefsirine dair yazdığı bir kitap olsaydı elbette hakkında biyografi yazarlar buna değinirdi*" demiştir.⁷⁸

Arap gramer kitapları ve sözlük hazırlama işlemi kelam ilmi gibi fıkihtan kurtulup yeniliklere sahne oluyordu. Hicri IV. yüzyıldan önceki zamanlarda telif edilen kitaplarda genellikle Nahiv ve Sarf konuları bir arada yer alırken,⁷⁹ Nahiv konusunda Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ından sonra muhtasar eserler telif ediliyor⁸⁰ ve yine bu dönemde Sîbeveyhi'in *el-Kitâb*'ma, konuları ifadede kapalı

⁷⁴ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 208.

⁷⁵ Zeydân, *İslâm Uygarlık Tarihi*, çev. Nejdet Gök, 2/185-187.

⁷⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 232.

⁷⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 232.

⁷⁸ Emîn, , *A'yānu's-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11.

⁷⁹ Zeydân, *Tārīhu ādābi'l-luġati'l-'Arabiyye*, 570.

⁸⁰ M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmî", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler

olduğu iddiasıyla birçok şerhler yazılıyordu.⁸¹ Genel anlamda hicri III. asrın ortasından sonra ve IV. asırda Nahiv ve Sarf kuralları birbirinden bağımsız eserlerde ele alınmaya başlamıştır.⁸² Bunun sonucu olarak IV. asırda Nahiv ve Sarf konularını müstakil olarak ele alan kitapların olduğu fark edilmektedir.⁸³ Gramer ve dildeki bu yeniliğin el-Fārisī'yi de etkilediği ve buradan hareketle onun gramer ve dil sahasında birçok eserler telif ettiği ileri sürülebilir.

Sözlük alanındaki yeniliklere gelince; önceki dönemde yazılan sözlüklerin içinden bir kelime bulmak zordu. Örneğin el-Ḥalīl (ö. 175/791) *Kitabu'l-‘Ayn* isimli sözlüğünü fonetik tarzda yazmıştı ve *ayn* harfiyle başlatıyordu, dolayısıyla elif, bâ ile başlatmadığı için, sözlüğün yazıldığı fonetik tarzı bilmeyenler tarafından kullanımında sıkıntılar yaşıyordu, yine İbn Dureyd (ö. 321/933) *el-Cemhere* isimli sözlüğünde aynı tarzı takip ediyordu.⁸⁴ Fakat hicri IV. yüzyılın sonunda bunlar aşmaya başlandı. Döneme ilişkin konuları kaleme alanlardan bir kısmı; sözlük alanındaki yeniliklere gerekçe olarak Yunan gramerinin rağbet görmesi sayesinde filologların belli bir metoda ve elde bulunan dil hazinesinin sistemli bir şekilde işlenmesine sevk ettiğini ileri sürmekteydiler. Her ne sebeple olursa olsun, bu yenilikler; devrin sonunda önceki dönemlerde yazılan sözlüklere nispetle Cevherī'nin (ö. 400/1009) yazdığı *eş-Şihâh* ta metot ve açıklık yönünden kendini ortaya koymakta ve etkisini göstermektedir.⁸⁵ Diğer taraftan aynı dönemde dilin etimolojisine yönelik çalışmalar da yapıyordu. Nitekim bu alanda değerli çalışmaları olanlardan biri de el-Fārisīnin öğrencisi İbn Cinnī'dir. Bahsi mezkûr her iki âlim de kıyâs yoluyla dili geliştirmişlerdir.⁸⁶ Ayrıca el-Ḥalīl'in leksigografik-fonatik (sesbilgisine dayalı sözlük) zincirini İbn Cinnī (ö. 392/1002) semantik (anlam

---

(İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 90; Zeydân, *Tārīḫü âdâbī'l-luġati'l-'Arabiyye*, 585.

⁸¹ Şevkī Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye* (Kâhire: Dāru'l-Meārif, ts.), 62.

⁸² Hicri III. Yüzyıldan önce Alī b. Ḥasan el-Ahmer (ö. 194/809), el-Ferrâ (ö. 207/822) ve öncesi bir isim dilciler'in "et-Taşrif" ve benzer isimli eserleri olmasına rağmen, bu eserler günümüze ulaşmadığı için içeriklerine vakıf değiliz. Dolayısıyla bunların sarf ilmine dair müstakil eserler verdiğini kesin ifadelerle iddia edemiyoruz. Ancak el-Māzinī'nin (ö. 249/863) eseri "et-Taşrif" İbn Cinnī'nin (ö. 392/1002) eseri "*el-Munşif*" te Şerḥ biçiminde yer alarak bize ulaşmıştır. Bu nedenle müstakil sarf eserlerinin el-Māzinī ile başladığı ve onun sarfın kurucusu olduğu iddia edilmektedir. Demirayak, *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 363.

⁸³ bk. Demirayak, *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 329-376; Musa Alak, "Sarf (Tasrif) İlimi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 169-174.

⁸⁴ Emīn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/84.

⁸⁵ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. SâlihŞaban, 280; Emīn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/85.

⁸⁶ Emīn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/91-92.

bilim)-fonetik (ses bilgisi) bir zincire çevirmiştir.⁸⁷ Daha sonraki dönemlerde dilciler tarafından *iştiḳāḳ-ı kebir* olarak anılacak olan *iştiḳāḳ-ı ekber* teorisini İbn-i Cinnî ortaya atmıştır.⁸⁸ Buradan dönemin yeniliklerinin, ileriki dönemde meydana gelecek yeniliklere ön hazırlık olup, beşiklik yaptığı⁸⁹ ve bunun etkisiyle yeni yeni ilmi çalışmaları ortaya çıkardığı söylenebilir.

Buraya kadar devrin genel anlamda ilmî ve kültürel durumu ortaya konulmuştur. Bu çağda yaşanan genel anlamdaki ilmî ve kültürel durumun el-Fārisî'ye etkileri, onun kaleme aldığı kitaplarda ve yaşam biçiminde görülmektedir. Şöyle ki el-Fārisî kıraat alanında yazdığı kitabına *el-Hucce li'l-ḳurrâ'i's-seb'a* ismini vermiştir. Zira bu dönemde artık yedi kıraat kabul görmüş eski kırâatların yerini almıştır. Yine daha önceki dönemlerde (Sîbeveyhi'nin *el-Kitābı* vb.) yazılan gramer kitaplarında sarf ve nahiv kuralları iç içe yer alırken el-Fārisî sadece Nahiv konularını ele alan *el-İzāh*'ı ve yalnız sarf konularını ele alan *et-Tekmile*'yi yazmıştır. Bunların yanı sıra yaşadığı dönemde ortaya çıkan Bağdat ekolünün tesiriyle, önceki dönemlerde olduğu gibi taassup derecesinde Basra veya Kûfe ekollerine bağımlı kalmayarak, iki ekol arasında, elindeki deliller itibarıyla kendisince doğru olanı seçmiş ve bunları savunmuştur. Nitekim el-Fārisî nahiv ve sarf alanında yazdığı kitaplarında; başta Sîbeveyhi olmak üzere Ebū Ubeyde (ö. 209/824), Ebū Zeyd (ö. 215/830), Aşmāi (ö. 216/831) gibi Basra ekolüne mensup âlimlerin, Kisāi (ö. 189/805), Ferrā (ö. 207/822), Şa'leb (ö. 291/904) gibi Kûfe ekolüne mensup âlimlerin görüşlerine yer vermiştir.

Bu dönemde yukarıda da anlatıldığı üzere toplumda kitap alma, kütüphane oluşturma, cami ve benzeri ortamlarda halkalar şeklinde ilim meclisleri kurup öğrenci yetiştirme, halife ve emirlerin saraylarında ilmi münazaraların yapılması devrin önemli özelliklerindedir. el-Fārisî de bu münazaralara katılmış hatta erken yaşta ilmî olarak yetişip hocalarıyla aynı meclisi paylaşmıştır. el-Fārisî'nin ne denli büyük âlim olduğunu izah sadedinde dönemi inceleyenler tarafından⁹⁰ anlatılan bu durum (hocalarıyla aynı ilmî meclise katılması) o dönemde âlimler meclisinde bulunmanın önemli bir özellik olduğunu ifade etmektedir.

⁸⁷ Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 55.

⁸⁸ Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/92; Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları", 55.

⁸⁹ Zeydân, *Tārîhu âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye*, 592.

⁹⁰ Özdemir, *Ebû Alî el-Fārisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 39.

Buraya kadar el-Fārisī'nin yaşadığı çağın genel anlamda ilmî ve kültürel durumundan ve bunların müellif üzerine etkilerinden bahsettik. Ancak bunların yazarı tanıma konusunda yeterli olduğu kanaatinde değiliz. Zira bunların yanı sıra el-Fārisī'nin yaşadığı, ilim tahsil ettiği, eserler yazdığı, öğrenciler yetiştirdiği ve ilmî münazaralara katıldığı şehirler olan Şiraz, Bağdat ve Halep'te; el-Fārisī'nin himayesinde kaldığı Hamdânî Emiri Seyfüddevle (ö. 356/967) ile Büveyhî Emiri Adududdevle'nin (ö. 372/ 983) ilime ve ilim adamlarına karşı tutumuna yer vermenin gerekli olduğu düşünülmektedir. Çünkü el-Fārisī Seyfüddevle'nin yanında Halep'te kaldığı sürede *el-Halebiyyât*'⁹¹ ve Adududdevle'nin yanında kaldığı sürede de *el-İzâh* ve *et-Tekmile* isimli eserlerini kaleme aldığı kaynaklarda yer almaktadır.⁹² Dolayısıyla Seyfüddevle ve Adududdevle'nin ilme ve ilim adamına verdiği önem, el-Fārisī'yi anlama açısından önem arz etmektedir.

el-Fārisī'nin uzun süre yanında kaldığı Büveyhîlerin büyük hükümdarlarından Adududdevle (372/983) Büveyhî emirleri içerisinde ilk defa *Melik-Şâhin Şâh*⁹³ ismini kullanan, âlimlere çok önem veren, onları zamanla ödüllendiren, ilim meclislerine katılan ve çevresindeki âlimleri sürekli kitap yazmaya teşvik eden bir liderdir. Bilim insanlarına verdiği bu önem sebebiyle pek çok âlim ona ithaf etmek üzere kitaplar yazmıştır.⁹⁴ Adı geçen devlet adamı bilim insanlarına değer verdiği gibi onların istifadesine sunulmak üzere Şiraz'da içerisinde çeşitli bilimlere dair kitapları ihtivâ eden muhteşem bir kütüphane yaptırmıştır.⁹⁵ Bu olayların Adududdevle'ye büyük saygınlık kazandırdığı düşünülmektedir. Etrafında sürekli âlimleri bulunduran Adududdevle'nin çevresindeki âlimlerden biri de çalışmamıza konu olan el-Fārisī'dir. Müellif onun için *el-İzâh* ve *et-Tekmile* adlı nahiv ve sarf kaidelerini içeren kitapları yazmıştır. Müellifin *eş-Şirâziyyât* isimli eserini de Adududdevle için yazdığı iddia edilmiştir.⁹⁶ Yine Ebû İshâk es-Sâbi (ö. 384/994) aynı dönemde Büveyhîler ile alakalı *et-Tâc* isimli eseri kaleme almıştır.⁹⁷ Kendilerinden sonraki dönemlere dil ve gramer alanında etki eden Ebû Saîd es-Sirâfî (ö. 368/979) ile İbn Cinnî (ö. 392/1002) aynı dönemin meşhur dil bilimcilerindedir.

⁹¹ Ferrûh, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/537.

⁹² Özdemir, *Ebû Alî el-Fārisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 54.

⁹³ Zeydân, *Tārîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, 639; Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 26.

⁹⁴ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgilileri Ve Kütüphaneleri", 40.

⁹⁵ Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgilileri Ve Kütüphaneleri", 41.

⁹⁶ Ferrûh, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/537.

⁹⁷ Özdemir, *Ebû Alî el-Fārisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 35.

Bunların yanı sıra Adududdevle'ye ders veren astronomi bilgini Abdurrahmān es-Sūfī (ö. 376/986) ve müneccim Şerīf İbnu 'l-A'lem (ö. 375/985) ile matematikçi Ebu'l-Kāsım Ubeydullāh (ö. 332/944) önemli bilim adamlarındandır. Adududdevle sadece dil, gramer, matematik veya edebiyatla ilgilenmemiş bunların yanı sıra halkın sağlığına da önem verip tıp alanında gelişmelere vesile olmuştur. Bu sahada Bağdat'ta kurduğu hastanenin çevresine tıp eğitimi ile ilgili kurumlar tesis etmiştir.⁹⁸

Sonuç olarak bu kısa malumattan da anlaşılmaktadır ki Aduddevle ilme önem veren bir liderdir ve himayesinde bulunan el-Fārisī'nin de ilmi yaşamını etkilemiştir. Bunun göstergesi müellifin Adududdevle için *el-İzāh ve et-Tekmile* isimli eserleri yazması ve Adududdevle'nin Bağdat'ı aldıktan sonra onunla beraber Bağdat'a gidip vefat edinceye kadar yanında kalmasıdır.

el-Fārisī'nin himayesinde kaldığı diğer devlet adamı da Seyfūddevle'dir (ö. 356/967). Adı geçen devlet adamı Arapça'nın yanı sıra Grekçe'yi de bildiği ve Yunan kültürüne hâkim olduğu zikredilmektedir. Edebiyatçıları ve âlimleri koruyup gözetmesiyle tanınan bu lider aynı zamanda şiirle de meşgul olmuştur. Buradan yola çıkarak onun âlimleri koruyan iyi bir devlet adamı olmasının yanında, entelektüel kimlik sahibi ve sanatkâr ruhlu olduğu söylenebilir. Seyfūddevle'nin himayesinde bulunan âlimlerden bazıları: Mütenebbī (ö. 354/965), İbn Hāleveyh (ö. 370/980), Ebu't-Tayyib el-Lugavī (ö. 351/962), el-Fārisī (377/987) gibi edip, şair ve âlimlerdir. Adı geçen âlimler Halep'in bir kültür merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamışlardır. Seyfūddevle'nin bu kadar bilim insanını kendi çevresinde bulundurup ilmî kalkınmaya vesile olduğu için; çağdaş yazarlar onun dönemini *el-aşrū'z-zeheb-altın çağ* olarak nitelerler.⁹⁹

Nihâyetinde el-Fārisī'nin Seyfūddevle gibi entelektüel niteliklere sahip bir devlet adamının himayesinde kalmasının kendisi üzerinde etkili olduğu ve *el-Halebiyyat* gibi eserleri kaleme aldığı dile getirilir.

⁹⁸ Azimli, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler", 27.

⁹⁹ Zeydân, *Tārīhu ādābi'l-luġati'l-'Arabīyye*, 644; Abdülkerim Özaydın, "Seyfūddevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/36.

1.3. Hayatı

el-Fārisī'nin asıl adı el-Ḥasen b. Ahmed b. Abdilgaffār'dır.¹⁰⁰ Bazıları bunun evveline dedelerinden Muḥammed,¹⁰¹ Suleymān¹⁰² ve Ebān'ı,¹⁰³ isminin akabinde de doğduğu yerlere nispetle el-Fārisī,¹⁰⁴ el-Fesevī,¹⁰⁵ ve eş-Şirāzī¹⁰⁶ nisbelerini ve sahip olduğu ilimdeki derecesinden dolayı da el-İmām,¹⁰⁷ en-Nahvī el-Meşhūr¹⁰⁸ ve el-

¹⁰⁰ Ebu'l-Ferec Muḥammed b. Ebī Ya'kūb İshāk b. Muḥammed b. İshāk en-Nedīm, *el-Fifrist*, (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, ts.), 95; Ebū Bekr Ahmed b. Alī b. Şābit el-Bağdādī, *Tārīhu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Avvād Ma'rūf (Beyrut: Dāru'l-Garbi'l-İslāmī, 1422/2001) 8/217; Ebu'l-Berekāt Kemāluddīn Abdurrahmān b. Muḥammed b. Ubeydillāh el-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā' fī ṭabaḳāti'l-udebā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī (Ürdün: Mektebetu'l-Menār, 1405/1985), 232; Ebū Abdillāh Şihābuddīn Yākūt b. Abdillāh el-Ḥamevī el-Bağdādī er-Rūmī, *Mu'cemu'l-udebā' (İrşādu'l-erib ilā ma'rifeti'l-edīb)*, thk. İhsān Abbās (Beyrut, Dāru'l-Garbi'l-İslāmī, 1993), 2/811; Ebu'l-Ḥasen Cemāluddīn Alī b. Yūsuf b. İbrāhīm b. Abdilvāhid eş-Şeybānī İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt 'alā enbāhi'n-nuḫāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm (Kāhire: Dāru'l-Fikri'l-'Arabī, Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, 1406/1986), 1/308; Ebu'l-Abbās Şemsuddīn Ahmed b. Muḥammed b. İbrāhīm b. Ebī Bekr b. Ḥallikān el-Bermekī el-İrbilī, *Vefeyātu'l-a'yān ve enbā'ü ebnā'iz-zamān*, thk. İhsān 'Abbās (Beyrut: Dāru Sādir, ts.), 2/80; Ebu'l-Ḥayr Şemsuddīn Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed b. Alī b. Yūsuf el-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye fī ṭabaḳāti'l-kurrā'*, thk. G. Bergstraesser (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 1/189; Ebu'l-Faḍl Şihābuddīn Ahmed b. Alī b. Muḥammed el-Askalānī, *Lisānu'l-mizān*, thk. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde (Beyrut: Dāru'l-Beşāiri'l-İslāmiyye, 1423/2002), 3/26; Ebu'l-Faḍl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥudayrī es-Suyūṭī eş-Şāfi'ī, *Buḡyetu'l-vu'āt fī ṭabaḳāti'l-luḡaviyyin ve'n-nuḫāt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, (b.y.: Maṭba'atu İsā el-Bābī el-Halebī ve Şurekāuhū, 1384/1964), 1/496; Emīn, *A'yānu's-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Carl Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdülhalīm en-Neccār, 2/190; Ferrūh, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/536; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḫviyye*, 255; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye fī tāriḫi'n-naḫvi'l-'Arabī*, (Amman: Dāru Ammār, Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, ts.), 260; Muḥammed el-Muhtār Vülid Ebbāh, *Tārīhu'n-naḫvi'l-'Arabī fī'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008), 185.

¹⁰¹ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/80; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; Emīn, *A'yānu's-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdülhalīm en-Neccār, 2/190; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 260.

¹⁰² Yākūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/80; İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdülhalīm en-Neccār, 2/190; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 260.

¹⁰³ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1: 308; İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḫviyye*, 255; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 260.

¹⁰⁴ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 232; Yākūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/80; Askalānī, *Lisānu'l-mizān*, thk. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde, 3/26; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 260.

¹⁰⁵ Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen ez-Zubeydī el-Endelūsī, *Ṭabaḳātü'n-naḫviyyin ve'l-luḡaviyyin*, thk: Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm (Kāhire: Dāru'l-Meārif, ts.), 120; Emīn, *A'yānu's-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdülhalīm en-Neccār, 2/190; Ferrūh, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/536.

¹⁰⁶ Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdülhalīm en-Neccār, 2/190; Ferrūh, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/536.

¹⁰⁷ İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496.

¹⁰⁸ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 232; İbnu'l-

Edīb¹⁰⁹ sıfatlarını ilave etmişlerdir. İsmine ek olarak imam sıfatının eklenmesi onun ilmî konuda önde gelenlerden olduğuna, Nahvî sıfatı; farklı konularda bilgi sahibi olmasına rağmen nahiv konusundaki bilgisiyle meşhur olduğuna, edip sıfatı ise sahip olduğu diğer ilimlerin yanında edebiyatçı yönünün de bulunduğu işaret eder. Müellif ile ilgili farklı eserlerden elde edilen bilgiler ışığında, tam isminin “el-Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffār b. Muḥammed b. Suleymān b. Ebān el-Fārisī el-Fesevī, eş-Şirāzī olduğu söylenebilir. Künyesi kaynaklarda da ifade edildiği üzere klasik dönemde tartışmasız Ebū ‘Alī dir.¹¹⁰ Zira kendisi ile ilgili yaptığımız araştırmalarda, yazar hakkında bilgi veren kişilerin sürekli *Ebū ‘Alī* başlığı altında malumat verdiğini müşahade ettik.

Müellifin doğum yeri Faris’in beldelerinden biri olan Fese’dir.¹¹¹ Bağdādî’nin (ö. 463) naklettiğine göre; el-Fārisī’nin öğrencisi olan et-Tenūhī hocasının Fese’de doğduğunu bildirmiştir.¹¹² Kaynaklarda belirtildiğine göre Faris topraklarında bulunan bir beldeden olduğu için; Fārisī denildiği gibi, doğum yeri Fese olduğu için buraya nispetle Fesevī de denilmektedir.¹¹³ Müellif; el-Fārisī ve el-Fesevī nisbeleriyle anıldığı gibi, onun dışında bu şehirden olan Muhaddis âlim Ebū Yūsuf Ya’qūb b. Sufyān b. Cevvān da (ö. 277/890) el-Fesevī ve el-Fārisī diye anılmaktadır.¹¹⁴ Müellif bunların yanı sıra bazıları tarafından Şiraz’a yakın bir beldeden olduğu için Şirāzī diye de anılmaktadır.¹¹⁵

el-Fārisī’nin Annesi aslen Arap olup daha sonra Fāris’e göç eden, Şeyban oğullarına bağlı Rebī’atu’l-Feres kolundan gelen Sūdüs kabilesindedir.¹¹⁶ Yazarın

---

Ḳıftī, *İnbāhu’r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū’l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbnu’l-Cezerī, *Gāyetu’n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Aşkalānī, *Lisānu’l-mizān*, thk. “Abdulfettāh Ebū Ğudde, 3/26; Emīn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

¹⁰⁹ Emīn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

¹¹⁰ İbnu’n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95; Emīn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

¹¹¹ İbnu’l-Ḳıftī, *İnbāhu’r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū’l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbnu’l-Cezerī, *Gāyetu’n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Emīn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Brockelmann, *Tārīhu’l-edebi’l-‘Arabī*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190; Ferrūh, *Tārīhu’l-edebi’l-‘Arabī*, 2/536; Ḍayf, *el-Medārisu’n-naḥviyye*, 255; Maḥmūd Huseynî, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 260.

¹¹² Bağdādī, *Tārīhu Medīneti’s-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma’rūf, 8/217.

¹¹³ Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 260.

¹¹⁴ Ebū Abdillāh Şihābuddīn Yāḳūt b. Abdillāh el-Ḥamevī el-Bağdādī er-Rūmī, *Mu’cemu’l-buldān* (Beyrut: Dārī Sādır, ts.) 4/260-261.

¹¹⁵ İbnu’l-Cezerī, *Gāyetu’n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Ferrūh, *Tārīhu’l-edebi’l-‘Arabī*, 2/536.

¹¹⁶ Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu’cemu’l-udebā*, thk. İhsān Abbās, 2/811; el-Aşkalānī, *Lisānu’l-mizān*, thk. ‘Abdulfettāh Ebū Ğudde, 3/26; Brockelmann, *Tārīhu’l-edebi’l-‘Arabī*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190; Ḍayf, *el-Medārisu’n-naḥviyye*, 255; Ferrūh, *Tārīhu’l-edebi’l-‘Arabī*, 2/536.

babasının adı Aḥmed, dedesinin adı Abdulğaffār'dır.¹¹⁷ Ancak az sayıda kaynak yazarın babasının adının Ali olduğunu söylemiştir.¹¹⁸ Brockelmann babasının ismini zikrederken Aḥmed isminden sonra parantez içinde (أو محمد) şeklinde Muḥammed ismine yer vermiştir. Kanaatimizce Brockelmann müellifin babasının ismiyle ilgili farklı kaynaklarda Muḥammed isminin de yer aldığını görmüştür.¹¹⁹ Ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde ettiğimiz neticeye göre el-Fārisī'nin doğum tarihi konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur. Konuya ilişkin bilgi verenler onun hicri 288 yılında doğduğunu zikretmişlerdir.¹²⁰

el-Fārisī'nin vefat tarihi ile ilgili farklı tarihler zikredilmiştir. Şöyle ki; müellif hakkında araştırma yapanların bir kısmı; o'nun vefat tarihi ile ilgili hicri 370 öncesini,¹²¹ diğer bir kısmı hicri 376'yı¹²² işaret etmişler ve bunun yanında 90 küsur sene¹²³ yaşadığını ifade etmişlerdir. Ancak yaşadığı yıl göz önünde bulundurulduğunda bu vefat yılı ile doğum yılı arasında uyumsuzluk göze çarpmaktadır. Fakat çoğu yazar, müellifin 89 yaşında Halife Ṭāī li'llāh'ın iktidarda olduğu hicri 377 yılında Rebû'l-evvel ayında¹²⁴ vefat ettiğine işaret etmiştir. Nitekim Bağdādī; Muḥammed b. Ebī el-Fevāris'den müellifin hicri 377'de vefat ettiğini nakletmiştir.¹²⁵ Bu tarihin daha tutarlı görüldüğü ifade edilmektedir.¹²⁶ Müellif Bağdat'ta eş-Şunniziyye kabristanlığında Ebū Bekr er-Rāzī el-Fıkhī'nin (ö. 370/ 981) kabrinin yanına defnedilmiştir.¹²⁷

¹¹⁷ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī 232; İbnu'l-Ḳıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbnu'l-Cezerī, *Ġāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/80; Suyūtī, *Buġyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496.

¹¹⁸ el-Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

¹¹⁹ Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/190.

¹²⁰ Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190; Ferrūḥ, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, 2/536; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 255; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Baġdādiyye*, 260.

¹²¹ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95.

¹²² *İbnu'l-Esir, el-Kāmil fi't-Tārīh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça, 9/48.

¹²³ Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; Aşkalānī, *Lisānu'l-mizān*, thk. 'Abdulfettāḥ Ebū Ğudde, 3/27.

¹²⁴ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 233; Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; İbnu'l-Cezerī, *Ġāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Aşkalānī, *Lisānu'l-mizān*, thk. 'Abdulfettāḥ Ebū Ğudde, 3/27; Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190.; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 255.

¹²⁵ Bağdādī, *Tārīhu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 8/217.

¹²⁶ Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

¹²⁷ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/82; el-Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7.

1.4. Seyahatleri

Birçok bilim insanının, ilim tahsili veya devlet adamlarının kendilerine yaptıkları davete icâbet etmek ve onların himâyelerine girmek için seyahatler yaptığı bilinir. İşte el-Fârisî de bu âlimlerden biridir.¹²⁸ Konuya ilişkin araştırma yapanların bir kısmı el-Fârisî'nin seyahatlerini farklı nedenlere bağlamışlar ve onun bu tutkusuna işaret etmişlerdir.¹²⁹ Halife Muktedir döneminde 307/919 yılında ilim öğrenmek için Bağdat'a giden el-Fârisî'nin bu yıllarda 19'lu yaşlarda olduğu tahmin edilmektedir.¹³⁰ 341 senesinde Bağdat'ta eğitimini tamamladıktan sonra¹³¹ Şam beldeleri,¹³² Trablus¹³³ ve Halep'e uğramış, ayrıca orada Seyfûddeve'nin (ö. 356/967) sarayında belli bir süre kalmıştır. Kendisiyle ilgilenen ve ikramlarda bulunan Seyfûddeve'ye *el-Mesâilu'l-Halebiyyât* isimli eseri yazsa da¹³⁴ el-Fârisî onun yanında uzun süre kalmamıştır. Maḥmūd Ḥuseynî Maḥmūd, müellifin Seyfûddeve yanında kısa süre kalmasının nedenleri arasında, onun beklentilerinin çok azının karşılanmasını ve Seyfûddeve'nin ilim meclislerinde el-Fârisî'nin karşılaştığı pek çok âlim ve edebiyatçı ile aralarında husumet meydana gelmesini sayar.¹³⁵

Yazar, muhtemelen yukarıda sayılan sebeplerden ve Adududdevle tarafından yapılan davetten dolayı Fâris'e (Şiraz'a) gidecektir. Adududdevle, kardeşi Hüsrev'in çocuklarını eğitmesi için müellifi sarayına çağırır.¹³⁶ O dönemde Adududdevle ile Seyfûddeve âlim ve ediplere ikram konusunda yarışmaları ve himayelerinde bulundurdukları âlimlerin sayısıyla iftihar etmekteydi. el-Fârisî, Adududdevle'nin himayesine girdiğinde umduğu pek çok imkâna kavuştu. Şöyle ki Adududdevle ona kucağını açmış ve hediyelere boğmuş ve çok hürmette bulunmuştur.¹³⁷ Bu durum o dereceye varmıştı ki 329/979 yılında Adududdevle kızını Halife Tâî li'l-lâh ile evlendirirken kendisine el-Fârisî'yi vekil tayin etmişti.¹³⁸ O da tüm bunlara karşı

¹²⁸ Alî en-Neccî Nâşif, *Tārîhu'n-Nahv* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 40.

¹²⁹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 255; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 261.

¹³⁰ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 261; Ferrûḥ, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/537.

¹³¹ Brockelmann, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulḥalîm en-Neccâr, 2/190.

¹³² Suyûṭî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, 1/496; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 256.

¹³³ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/811; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 261.

¹³⁴ Ferrûḥ, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/537.

¹³⁵ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 261.

¹³⁶ Ferrûḥ, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 2/537.

¹³⁷ İbnu'l-Cezerî, *Gâyetu'n-Nihâye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189.

¹³⁸ Brockelmann, *Tārîhu'l-edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulḥalîm en-Neccâr, 2/190.

ilgisiz kalmamış, adı geçen devlet adamı için birçok çalışmanın yanında, *el-İzāh* ve *et-Tekmile* isimli eserleri kaleme almıştır.¹³⁹

1.5. Eğitimi

Çocukluğundan beri ilme düşkün ve zeki biri olduğu kaydedilen el-Fārisī'nin¹⁴⁰ yazdığı eserler ve yetiştirdiği öğrenciler göz önünde bulundurulduğunda bu durum açıkça görülür. Ayrıca pek çok kaynakta evliliğiyle, eşi ve çocuklarıyla ilgili bilginin bulunmaması ve bazı kaynakların da kendisi hakkında *aile işleri ile meşgul olmadı* şeklindeki ifadelerinin onun evlenmediğine delalet ettiği söylenebilir. Hatta bazıları onun hakkında, kendini tamamen ilme adadığını ifade etmek için *ilmiyenin ruhban sınıfındandır* tabirini kullanmıştır. Bunun yanı sıra para işleriyle ilgilenmediği de vurgulanır.¹⁴¹ Bu olaylar ömrünün sonuna kadar öğrenmek, öğretmek ve yazmakla meşgul olduğunu göstermektedir.

el-Fārisī ilim tahsiline doğduğu şehirde yani Fese'de başlamış ancak buradaki ilim halkaları, ondaki ilim iştiağını karşılamamış olacak ki hicri 307 yıllarında on dokuz gibi genç bir yaşta o'nu Bağdat'a ilim yolculuğuna çıkarmıştır.¹⁴²

Bağdat'ta bir süre kalan müellif burada döneminin önde gelen nahiv âlimlerinin ilim halkalarına katılacaktır.¹⁴³ Çalışmanın ilerleyen sayfalarında yer alacağı gibi onun yaşadığı dönemde, farklı gramer ekolleri (Basra Ekolü, Kûfe Ekolü gibi) mevcuttur. Ancak el-Fārisī ilim alırken en iyisine ulaşabilmek için ekoller arasında ayırım yapmamıştır. Örneğin Ebū İshāk ez-Zeccāc (ö. 311/923), Ebū Bekir İbnu's-Serrāc (ö. 316/928), İbn Dureyd (ö. 321/933), Ebū Bekir Muḥammed b. 'Alī el-Mebremān (ö. 345/956) el-Aḥfeşü's-Şağīr el-Bağdādī (ö. 315/927) gibi Basra ekolüne mensup âlimlerin ilim halkalarında bulunmuştur. Diğer yandan da Bağdat ekolünün temsilcilerinden Ebū Bekir b. el-Ḥayyāt'tan (ö. 320/932) dersler almış¹⁴⁴, bir diğer taraftan da Şa'leb'in (ö. 291/ 904) öğrencisi, dönemindeki kurraların şeyhi olan İbn Mucāhid'den (ö. 320/932) kıraat eğitimi görmüştür.¹⁴⁵ İbn Cezerī, el-Fārisī'nin arz yoluyla İbn Mucāhid'den kıraat rivâyet ettiğini, Abdümelik b. Bekrān

¹³⁹ Brockelmann, *Tārīḫu'l-edebī'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 261.

¹⁴⁰ Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 255.

¹⁴¹ Muḥammed Muḥtār, *Tārīḫu'n-naḥvi'l-'Arabī*, 185.

¹⁴² Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/812; Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 255.

¹⁴³ Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811.

¹⁴⁴ Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256.

¹⁴⁵ Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256.

en-Nehrevānī'nin de el-Fārisī'den arz yoluyla kıraat rivâyet ettiğini aktarır.¹⁴⁶ Bunların yanı sıra el-Fārisī, sadece dönemindeki âlimlerin bilgileriyle yetinmeyecek, Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve diğerleri gibi önceki âlimlerin kitaplarını da mütalaa edecektir¹⁴⁷

Daha hocalarının yaşadığı devirde onların kitaplarını okutabilme seviyesine ulaşan el-Fārisī, büyük bir kariyer elde etmişti. Nitekim İbn Cinnī'nin anlattığına göre, İbn Serrāc'ın *Kitābu'l-Cumel* ve *Kitābu'l-Mūcez* isimli eserlerini henüz o hayatta iken 'Alī b. İsā er-Rummānī'ye, (ö. 384/994) el-Fārisī okutmuştu.¹⁴⁸ Hocası hayatta iken onun kitabını okutması hocasının ilmine vakıf olduğunu ifade etmektedir. Buraya kadar zikredilenlerden; o'nun ilim öğrenirken ders aldığı hocalar arasında ekol farkı gözetmediğini, önceki dönem âlimlerin kitaplarına müracaat ettiğini söyleyebiliriz.¹⁴⁹ Hayatını ilme adayan el-Fārisī, vefat ederken de ilim erbabını düşünmüş ve malının üçte birini Bağdat'ta ki nahiv âlimleri için vasiyet etmiştir.¹⁵⁰

1.6. Hocaları

İlmî birikime sahip olanlar farklı hocaların eğitiminden geçerek bu ilmî birikimi elde etmektedir. Çalışmamıza mevzu bahis olan el-Fārisī'nin sahip olduğu bu ilimde de kendi gayreti kadar hocalarının da etkisi vardır. Müellif, kaynakların ifade ettiğine göre çağının yetişmiş en mahir ve alanında tek kabul edilen nahiv ve kıraat üstatlarından dersler almıştır.¹⁵¹ Bu üstatlar hakkında bilgi vermenin el-Fārisī'nin anlaşılmasında önemli bir faktör olduğu düşüncesindeyiz. Bu nedenle aşağıda müellifin üstatlarının isimleri, hayatları ve ilmi konuları hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1. ez-Zeccāc, Ebū İshāk İbrāhīm b. es-Serī b. Sehl (ö. 311/923)¹⁵² Bağdat'da 241/855 veya 230/844 yılında doğdu. Küçük yaşlarından itibaren camcılık mesleği

¹⁴⁶ İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189.

¹⁴⁷ Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256.

¹⁴⁸ Yāqūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/813.

¹⁴⁹ Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256.

¹⁵⁰ İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189.

¹⁵¹ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/ 308; İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Yāqūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811.

¹⁵² İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 233; Yāqūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Dayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256; 'Abdulfettāh

ile meşgul olduğu için *Zeccāc* lakabıyla anıldı.¹⁵³ İlk zamanlar Kûfe ekolüne mensup Şa'leb'in (ö. 291/904) derslerine katılmışken daha sonraları ilmine hayran kaldığı Basra ekolüne mensup Muberred'in (ö. 286/900) derslerine katılmaya başladı.¹⁵⁴ Günlük bir dirhem karşılığında Muberred'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb*'ını okudu.¹⁵⁵

Meşhur öğrencileri arasında İbnu's-Serrāc (ö. 313/925), Ebū 'Alī el-Ḳālī (ö. 356/967), Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherī (ö. 370/980), el-Fārisī (ö. 377/987), vardır. Zeccāc, kelimeler arasındaki etimolojik ilişkiden bahsetmiştir. Bunun sonucu öğrencisi el-Fārisī ve o'nun da öğrencisi İbn Cinnī'yi (ö. (ö. 392/1002) etkilemiştir. Müellif; Bağdat ekolüne mensup bir dilci olmakla beraber Basra ekolüne mensup el-Ḥalīl b. Aḥmed (ö. 175/791), Yūnus b. Ḥabīb (ö. 182/798) ve Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) görüşlerine bağlı kalmaya çalışmıştır.¹⁵⁶

2. İbnu's-Serrāc (ö. 316/929)¹⁵⁷ Ebū Bekr Muḥammed b. es-Serī b. Sehl el-Bağdādī, 265/ 878 de Bağdat'ta doğdu. Babası ve dedesinin saraçlık mesleğinden dolayı İbnu's-Serrāc olarak anıldı. Basra dil ekolünü önemli temsilcilerinden olan Muberred'den nahiv dersleri alan İbn Serrāc, Hocası ez-Zeccāc'ın vefat etmesiyle onun yerini aldı.¹⁵⁸ İbnu'l-Cezerī, el-Fārisī'nin Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb*'ını İbnu's-Serrācdan okuduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹ Muḥammed Muḥtār da el-Fārisī'nin, İbnu's-Serrāc'ın kaleme aldığı *el-Uşūl*'ü yazarın kendisinden okuduğunu ve yine aynı yazara ait *el-Cumel*'i de şerh ettiğini bildirmiştir.¹⁶⁰ Ma'arri (ö. 449/1057), İbn Serrāc'ın manifatura işiyle meşgul olan biri için *el-Mūcez* isimli eserinin ilk bölümünü yazdığını daha sonra el-Fārisī'ye bu eseri tamamlaması için verdiğini nakletmiştir. Eseri tamamlayan el-Fārisī kitap hakkında şu ifadeleri sarf etmiştir: “*Bu kitap Ebū 'Alī'nindir denilemez. Zira eser İbn Serrāc'ın el-Mūcez ve el-Uşūl isimli*

İsmail Şelebī, *Ebū 'Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū beyne eimmeti't-tefsīri'l-'Arabiyye ve āşāruhūfi'l-ḳirāati ve'n-naḥv* (Cidde: Dāru'l-Maḥbū'ātu'l-Hadīse, 1409/1989), 117.

¹⁵³ Emrullah İşler, “Zeccāc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

¹⁵⁴ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 1/49.

¹⁵⁵ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 6/614.

¹⁵⁶ İşler, “Zeccāc”, 44/173-174.

¹⁵⁷ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 233; Yākūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā*, thk. İhsān Abbās, 2/811; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; el-Emīn, *A'yānu's-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256; Nāşif, *Tārīḫu'n-Naḥv*, 40.; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 117.

¹⁵⁸ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 92.

¹⁵⁹ İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189.

¹⁶⁰ Muḥammed el-Muḥtār, *Tārīḫu'n-naḥvi'l-'Arabī*, 185.

eserlerinden menkûldür. Ebû 'Alî ise kendisinden bir şey katmadan bu eserlerden, kitabın geri kalan kısmını istinsâh etmiştir".¹⁶¹

Müellifin meşhur öğrencilerinde bazıları: Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/979) , Ebû 'Alî el-Ğâlî (ö. 356/967), dil bilimci Muḥammed b. Aḥmed el-Ezherî (ö. 370/980), nahivci Ebû 'Alî el-Fârisî (ö. 377/987) ve 'Alî b. İsâ er-Rummânîdir (ö. 384/994).

Müellif hakkında nahiv konusunda yaptığı çalışmalar sebebiyle “*Nahiv ilmi deli (dağımk) idi, onu akıllandıran (derli toplu hale getiren) İbnu's-Serrâc oldu*” demişlerdir.¹⁶² Adı geçen müellif Bağdat'ta 316/929 vefat etmiştir.¹⁶³

3. İbn Ḥayyâṭ (ö. 320/932)¹⁶⁴ Muḥammed b. Aḥmed b. Mansûr Ebû Bekr b. el-Ḥayyâṭ, aslen Semerkant'tandır. Bağdat'ta yaşamış¹⁶⁵ ve Nahivle meşgul olmuştur. Basra'da 320/932 de vefat etmiştir.¹⁶⁶ Zeccâc ile görüşmüş ve aralarında münazaralar olmuştur.¹⁶⁷

4. İbn Dureyd (ö. 321/933)¹⁶⁸ Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dürey el-Ezdî el-Başrî 223/838 de Basrada doğmuştur. er-Riyâşî (ö. 257/871), Ebû Ḥâtim es-Sicistânî (ö. 265/869), Şa'leb (ö. 291/904) gibi seçkin hocalardan ders almıştır.¹⁶⁹ İbn Dureyd, Mikaîlîlerin hizmetinde Divan Kâtipliği görevini yürütürken *el-Cemhere* isimli sözlüğü yazmıştır.¹⁷⁰

5. Niḫaveyh (ö. 323/935)¹⁷¹ Ebû Abdillâh Muḥammed b. 'Arafe b. Suleymân el-Atekî el-Ezdî el-Vasîṭî 244/858'de Vâsîṭ'ta doğmuş, Bağdat'ta yetişmiştir.¹⁷² Arap dilin de Şa'leb (ö. 291/904) ve Muberrred (ö. 286/900) gibi değerli hocalardan ders

¹⁶¹ Ebu'l-'Alâ' Aḥmed b. 'Abdillâh b. Süleymân el-Ma'arrî, *Risâletu'l-ğufrân*, thk. 'Âişe 'Abdurrahmân (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1993), 225.

¹⁶² Hüseyin Yazıcı, “İbnü's-Serrâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/205.

¹⁶³ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 91; Yazıcı, “İbnü's-Serrâc”, 21/205.

¹⁶⁴ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsân Abbâs, 2/811; Emîn, *A'yânu's-Şî'a*, thk. Ḥasan el-Emîn, 5/7; Şelebî, *Ebû 'Alî el-Fârisî ḥayâtuhü ve mekânetuhü*, 117.

¹⁶⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 121.

¹⁶⁶ Ebû Ğays Muḥammed Ḥayruddîn b. Maḥmûd b. Muḥammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâmKâmûsu Terâcim* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyi'n, 2002), 5/308.

¹⁶⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 121; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmirâi, 185.

¹⁶⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 256; Şelebî, *Ebû Alî el-Fârisî ḥayâtuhü ve mekânetuhü*, 117.

¹⁶⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 91; Nasuhi Ünal Karaaslan, “İbn Düreyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/416-418.

¹⁷⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/80; Karaaslan, “İbn Düreyd”, 19/416-418.

¹⁷¹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 256; Şelebî, *Ebû Alî el-Fârisî ḥayâtuhü ve mekânetuhü*, 117.

¹⁷² İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, 1/47.

almıştır.¹⁷³ Elli yıl Enbāriyyūn camiinde dersler veren Niftāveyh Bağdat'ta 323/935 de vefat etmiştir.¹⁷⁴

6. Ebū Bekir b. Mucāhid (ö. 324/936)¹⁷⁵ Ebū Bekr Aḥmed b. Mūsā b. el-Abbās b. Mucāhid et-Temīmī 245/859 da Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve yaşamını Bağdat'ta sürdürmüştür.¹⁷⁶ İbn Mucāhid kırâat konusunda pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Kırâat derslerini İdrīs b. Abdulkerīm (ö. 292/905) ve benzeri değerli hocalardan almış¹⁷⁷ ve *Yediyi yedi yapan müellif* olarak tarihe geçmiştir. Bağdat'ta 324/936 da vefat etmiş ve kendi evinin bahçesine gömülmüştür.¹⁷⁸

7. el-Mebermān (ö. 345/956)¹⁷⁹ Muḥammed b. 'Alī b. İsmāil, el-Askerī¹⁸⁰ Ebū Bekr, Meberman künyesiyle tanınmaktadır. Bağdatlı olup Arapçanın büyük üstatlarından. Ramehürmüz yolunda doğmuş, Muberrred ve Zeccāc'dan ders almış, el-Fārisī ve Sirāfī'ye (ö. 368/979) ders vermiştir. Sībeveyhi'in *el-Kitāb*'ını 100 dinar karşılığında okutmuştur.¹⁸¹ Nitekim el-Fārisī'ye de bu kitabı 100 dinar karşılığında kendisinden okumuştur.¹⁸²

el-Fārisī çağının meşhur hocalarından ilim almakla yetinmemiş, bunların yanı sıra önceki dönemlerde yaşamış ve Arapça ilimler konusunda zirveye çıkmış; Sībeveyhi, el-Aḥfeş el-Evsat, el-Kisāi, el-Ferrā, el-Māzīnī, el-Muberrred, Şa'leb ve benzeri diğer âlimlerin eserlerini de okumuştur.¹⁸³

¹⁷³ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 121.

¹⁷⁴ İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 1/48; Zülfikar Tüccar, "Niftāveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 33/83.

¹⁷⁵ İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Aşkalānī, *Lisānu'l-mizān*, thk. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde, 3/27; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 117.

¹⁷⁶ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 47.

¹⁷⁷ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 6/353.

¹⁷⁸ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 47; Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücahid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/214-215.

¹⁷⁹ Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/811; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/7; Ḍayf, *el-Medārisu'n-naḥviyye*, 256; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 117.

¹⁸⁰ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 89.

¹⁸¹ Ziriklī, *el-A'lām Ḳāmûsü Terâcim*, 6/273.

¹⁸² Mehmet Reşit Özbalkıç, Ebū 'Alī el-Fārisī, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10/88.

¹⁸³ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 263; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 127.

1.7. Öğrencileri

el-Fārisī Şiraz, Bağdat, Basra, Vâsıt, Musul, Halep ve diğer beldelerde¹⁸⁴ öğrendiği ilmi, kitlelere ulaştırmak ve benzeri nedenlerle pek çok öğrenciler yetiştirmiştir. el-Fārisī'nin ne derece bir âlim olduğunu ifade etmesi bakımından eserleri kadar yetiştirdiği öğrenciler de önem arz eder. Bu nedenle öğrencileri hakkında kısa malumat vermenin çalışmamız açısından yararlı olacaktır. Kaynaklarda Müellife öğrencilik yapan talebelerin bir kısmının ismi yer almaktadır. Ancak Oşmān b. Cinnī ve 'Alī b. 'İsā er-Rabeī en meşhur öğrencilerinden olup neredeyse tüm kaynaklarda isimleri geçmektedir. Aşağıda bu talebelerin isimleri ve kendileriyle ilgili bazı bilgilere kısaca yer verilecektir.

1. el-Ezherī (ö. 370/980) Ebū Manşūr Muḥammed b. Aḥmed, Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herat'ta 282/895'de doğdu. Bağdat'ta da Niḫaveyh ve Zeccāc, el-Munzerī (ö. 329) gibi âlimlerinden ders almış ve el-Herevī (ö. 401/1011) gibi öğrencilere ders vermiştir.¹⁸⁵

2. Ceşşāş, Ebū Bekr Aḥmed b. 'Alī er-Rāzī (370/981). 305/917 yılında Rey'de doğdu. Yirmi yaşına geldiğinde Bağdat'a gelip Ebū'l-Ḥasen el-Kerhī (ö. 340/952), el-Fārisī (ö. 377/987), Suleymān b. Aḥmed eṭ-Ṭaberānī (ö. 360/971) gibi önde gelen âlimlerden ders aldı. el-Ḥārizmī (ö. 383/993) Ebū Ca'fer Muḥammed b. Aḥmed en-Nesefī (ö. 414/1023) kendisinden ders aldı. Yaşadığı dönemde Hanefi fikhının en büyük fakihini kabul edilen Ceşşāş 370/981 yılında Bağdat'ta vefat etti.¹⁸⁶

3. Adududdevle'nin (ö. 372/983)¹⁸⁷ yaşamına ve devlet adamlığına dair bilgi önceki konularda geçtiği için burada detaya girmeyip sadece el-Fārisī ile ilgili olan durumlarını ele alacağız. Adududdevle, el-Fārisī'nin devlet adamı olan öğrencilerindendir. Kendisi Büveyhîler'in lideri olmasına rağmen devlet işlerinin yanında ilimle de meşgul olmuş ve el-Fārisī gibi bir hocayı sarayına davet edip ondan nahiv dersleri almıştır. Adı geçen devlet adamı ile müellif arasında hoca talebe ilişkisinin yanı sıra sıkı bir dostluk ve sarsılmaz bir güven oluşmuştur.¹⁸⁸ Şākir el-Fahhām'ın aktardığına göre Ebū Manşūr el-Umrānī, Adududdevle'nin el-Fārisī'den

¹⁸⁴ Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 127.

¹⁸⁵ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 238.-239.

¹⁸⁶ Emīn, *Zuhru'l-İslām*, 1/223; Mevlüt Güngör, "Cessās", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/427.

¹⁸⁷ Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

¹⁸⁸ Yāqūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/812.

edebiyat okuduğunu, ona çok ikramda bulunduğunu, kendisi ile yemeğe beraber oturduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁹

4. Abdullāh b. Muḥammed b. Cerv el-Esedī (ö. 378)¹⁹⁰ hocası el-Fārisī gibi nahiv ve arûz âlimidir. Mu'tezile mezhebine mensup olduğu ileri sürülen el-Esedī'nin nahiv konuları arasında mukayese yaptığı ve *Meā'ni's-Şi'r* ile meşgul olduğu ifade edilmektedir. Müellif aslen Musul'lu olup sonradan Bağdat'a gelmiştir. el-Fārisī'nin bu öğrencisine pek çok iyilik yaptığı, o'nu Aduddevlenin huzuruna çıkardığı bildirilmiştir. Kıftī, el-Esedī hakkında el-Fārisī'nin arkadaşlarından olduğunu ifade etmiştir.¹⁹¹

5. Abdülbākī b. Muḥammed b. el-Ḥasen b. Abdullāh (ö. 390)¹⁹² çok güçlü bir ifade tarzına sahip olup hocası gibi nahiv âlimidir. *ed-Duvāt ve İştikāḫe* isimli eseri olduğu ve atıf harflerinin şerh ettiği ifade edilmiştir.¹⁹³

6. Ebū'l-Feth Oşmān b. Cinnī (ö. 392/1002)¹⁹⁴ el-Fārisī'nin en meşhur talebelerinden olup kendi çağında ilmi nahiv ve sarfi en iyi bilenlerden ve önde gelen dilcilerdendir.¹⁹⁵ el-Fārisī hakkında biyografi yazarların neredeyse tamamı öğrencileri arasında ilk sırada bu talebesini zikretmiştir. Bu nedenle biz de bu çalışmamızda İbn Cinnī'nin yaşamını, ilmi durumunu ve eserlerini daha geniş bir şekilde ele alacağız. Bazı yazarlar gibi İbn Cinnī'yi ilk sırada vermememiz; vefat tarihleriyle ilgili kronolojik sıralamaya sadık kalmak içindir.

Musul'da dünyaya gelen İbn Cinnī'nin doğum tarihi ile alakalı net bir bilgi olmamakla beraber 300 (913), 321 (933), 322 (934), 330 (942) gibi yıllarda doğduğu ifade edilmektedir. Suleymān b. el-Fehd el-Ezdī el-Mevşilī'nin azatlı kölesi ve aslen Yunan olan babasının adı Cinnīdir.¹⁹⁶ Bu kelime Yunanca'da *cömert, asil, güzel*

¹⁸⁹ Faḥḥām, "Ebū 'Alī el-Fārisī en-Nahvī", *Mecelletu Mecmar'l-Luḡati'l-'Arabīyye bi Dimaşk* 58/4 (Zilhicce 1403/ October 1983), 747.

¹⁹⁰ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Baḡdādiyye fī Tārīḫi'n-Nahvi'l-'Arabī*, 264; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḫayātuhū ve mekānetuhū*, 134.

¹⁹¹ Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḫayātuhū ve mekānetuhū*, 134.

¹⁹² Emīn, *A'yānu's-Şi'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Baḡdādiyye*, 264; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḫayātuhū ve mekānetuhū*, 134.

¹⁹³ Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḫayātuhū ve mekānetuhū*, 135.

¹⁹⁴ Baḡdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 7/276; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 233; Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/812; İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbnu'l-Cezerī, *Ġāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser 1/189.; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḫayātuhū ve mekānetuhū*, 138.

¹⁹⁵ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 244; Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 4/1585.

¹⁹⁶ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 244; Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 4/1585.;

fikirli ve saygın kişi manasını ifade eden *gennaius* sözcüğünün Arapça söyleniş şeklidir.¹⁹⁷ Adı geçen yazar bu isimle bilinmekle beraber sahip olduğu farklı nitelikler sebebiyle Nahvî, Mevşilî, Luğavî, Ezdî gibi daha farklı lakaplar ile de anılmaktadır.¹⁹⁸

İbn Cinnî eğitimini ilk olarak Musul'da başladı. Eğitiminde başarılı olan müellif daha on dört-on beş yaşlarına geldiğinde camide nahiv dersleri vermeye başladı. Bu dönemde İbn Cinnî kendisinden en çok etkilendiği hocası el-Fārisî ile tanıştı.¹⁹⁹ İbn Enbārî'nin (ö.577/1181) anlattığına göre el-Fārisî, Mevşil'e gelip bir camiye girmişti. İbn Cinnî o sırada genç yaşında o camide ders anlatıyordu. Dersin konusu (قال – قام) fiillerinde vâv'ın elife kalb (dönüştürülmesi) edilmesiydi. el-Fārisî o'nun konuyu anlatmasına itiraz edip, sarf konusunda eksik bularak şöyle dedi: (زبيت قبل ان تحصرم) “*sirke olmadan (olgunlaşmadan) kaba girdin (kabı doldurdun)*” yani kendin yetişmeden yetiştirmeye başladın. Bunun üzerine İbn Cinnî bu zatın kim olduğunu araştırınca, o'nun meşhur nahivci el-Fārisî olduğunu öğrendi. el-Fārisî o sırada Semüre'den Bağdat'a gidiyordu. İbn Cinnî kendisine eşlik etme talebinde bulundu. Bu zamandan sonra hocası vefat edinceye kadar yanından kırk yıl ayrılmadı. Müellif, hocası vefat edince o'nun yerine geçip Bağdat'ta nahiv dersleri vermeye başladı. Bunun yanında hocasında sarf ilmini de çok iyi bir şekilde tahsil ettiği için bu konuda da uzman biriydi. Sarf ilmine yönelmesi ve bu konuda uzmanlaşmasının nedeni ile alakalı olarak ta; sarf ilminde yaptığı bir hatanın, hocası ile tanışmasına ve memleketinden uzak kalmasına sebep olduğu ifade edilmektedir.²⁰⁰ Ayrıca şiir konusunda yetenekli olup ve bazı beyitleri de bulunmaktadır.²⁰¹ İbn Cinnî hocasından dil ilimlerini çok iyi öğrenmiş, hocasının bu konudaki düşüncelerine önem vermiş ve yaptığı çalışmalarda takip ettiği yöntemde hocasından öğrendiği bilgileri uygulamıştır. el-Fārisî bir yerde ikamet etmeyip pek çok yerlere seyahat etmiştir. İbn Cinnî de hocasının yaptığı bu seyahatler de kendisine eşlik etmiş; Vâsıt, Halep, Şiraz, Dımaşk ve Bağdat şehirlerine beraberce gitmişler ve bu beldelerde İbn Cinnî hocası sayesinde kıymetli hocalarla tanışma ve

¹⁹⁷ Mehmet Yavuz, “İbn Cinnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/397-400.

¹⁹⁸ İbnü'l-Enbārî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmirâî, 244. Dip not 1 numara.

¹⁹⁹ Yavuz, “İbn Cinnî”, 19/397-400.

²⁰⁰ İbnü'l-Enbārî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmirâî, 245.

²⁰¹ İbnü'l-Enbārî, *Nuzhetu'l-elibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmirâî, 245; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsân Abbâs, 4/1585-1589.

onlarla dil konularını müzakere ve münazara imkânı bulmuştur.²⁰² Müellif bu seyahatler esnasında dönemin meşhur şairi Mutenebbî ile Halep ve Şîraz'da pek çok kez görüşmüş ve aralarında iyi bir dostluk oluşmuştur. Hatta Mutenebbî onu çok beğenir ve kendisi hakkında “*Bu adam çoğu insan tarafından kıymeti bilinmeyen biridir.*” demiştir.²⁰³ Ayrıca yine el-Fârisî vasıtasıyla Halep'te Hamdânî, Bağdat'ta Büveyhî ailesine mensup devlet adamlarıyla tanışıp, onların saraylarında yapılan ilmî tartışmalara katıldı. Müellif yukarıda ismi geçen hocaların yanı sıra İbn Miksem el-Attâr (ö. 354/965) ve Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö. 356/967) gibi hocalardan da dersler aldı. İbn Cinnî dil malzemesini toplamak için fasih konuşan Arap kabilelerinin bulunduğu bölgelere seyahatler etti ve onlardan rivâyetlerde bulundu.²⁰⁴ En son Bağdat'a gelip burada ikametini devam ettiren İbn Cinnî yaşamının sonuna kadar burada kaldı. Bağdat'ta 392/1002 yılında vefat eden²⁰⁵ müellifin Cenazesi Şûnîziyye mezarlığında hocası el-Fârisî'nin kabrinin yakınına defnedildi.²⁰⁶

İbn Cinnî yaşamı boyunca ilimle meşgul olmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Şerîf er-Rağî (ö. 406/1015), İbnu'l-Bevvâb (ö. 413/1022), Ebu'l-Kâsım Ömer b. Sâbit es-Semânî (ö. 442) bu öğrencilerden bazılarıdır.²⁰⁷ Ayrıca kendi çocukları 'Alî, 'Âlî ve 'Ulâ' 'ı okutup kendisi gibi edip ve faziletli kimseler olarak yetiştirmiştir.²⁰⁸

İbn Cinnî'nin gramer, lugat ve edebiyat gibi farklı alanlarda eserler vermiştir.²⁰⁹

7. Ebû'n-Naşr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009)²¹⁰ Türk asıllı olup Fârâb'da doğmuştur. Değerli bir edebiyatçı olan el-Cevherî ilk eğitimine Fârâb'da *Dîvânu'l-edeb* isimli sözlüğü yazan dayısı İshâk b. İbrâhim el-Fârâbî'de (ö. 350/961) başlamıştır. Daha sonra Bağdat'a gidip es-Sirâfî ve el-Fârisî'de eğitimine devam etmiştir.²¹¹ Meşhur *Tâcu'l-luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye* isimli arapça sözlüğün

²⁰² Yavuz, “İbn Cinnî”, 19/397-400.

²⁰³ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 4/1586.

²⁰⁴ Yavuz, “İbn Cinnî”, 19/397-400.

²⁰⁵ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 128.

²⁰⁶ Yavuz, “İbn Cinnî”, 19/397-400

²⁰⁷ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, thk. İbrâhim es-Sâmirâî, 245; Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 4/1589.

²⁰⁸ Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 4/1589.

²⁰⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 128; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, thk. İbrâhim es-Sâmirâî, 244; Yâkût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 4/1597-1599; Yavuz, “İbn Cinnî”, 19/398-400.

²¹⁰ Emîn, *A'yânu's-Şî'a*, thk. Ĥasan el-Emîn, 5/11; Maĥmûd, *el-Medresetu'l-Baĥdâdiyye fî târîhi'n-Naĥvi'l-'Arabî*, 264; Şelebî, *Ebû Alî el-Fârisî Ĥayâtuhû ve mekânetuhû*, 134.

²¹¹ İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ*, thk. İbrâhim es-Sâmirâî, 252.; Hulusi Kılıç, “Cevherî”, *Türkiye*

yazdığı ve bu sözlüğü hazırlarken de el-Fārisī'yi zaman zaman kaynak gösterdiği ifade edilmiştir.²¹² Farklı bölgelerde ilim tahsil eden müellif en son Nişabur'a yerleşmiş, eğitim ve öğretime burada devam etmiş ve meşhur eseri *eş-Şiḥah*'ı Ebū Mansūr Abdurrahīm b. Muḥammed el-Biṣekī²¹³ adına burada yazmıştır. Müellif Nişabur'da 400/1009 senesinde vefat etmiştir.²¹⁴

8. Ebū Ṭālib Aḥmed b. Bekr el-‘Abdī (ö. 406/1015)²¹⁵ kendi döneminde Arapçayı en iyi bilenlerdir. es-Sirāfi, er-Rummānī ve el-Fārisī'den ders almıştır. ‘Abdī hocası el-Fārisī'nin *el-İzāḥ* isimli eserini şerh etmiş olup halk arasında dilciliği ile meşhurdur.²¹⁶

9. er-Rabeī (ö. 420/1029)²¹⁷ ‘Alī b. İsa b. el-Ferec b. Şāliḥ Ebū'l-Ḥaseen er-Rabeī en-Naḥvī nahiv ilminin önde gelenlerindedir. Önce es-Sirāfi'den ders almış, sonra Şiraz'a gidip el-Fārisī'ye yirmi yıl gibi uzun bir süre öğrencilik yapmıştır. el-Fārisī'nin *el-İzāḥ* isimli eserini hocasında ilk dinleyenin kendisi olduğunu ve bu kitabı hocasının izni ile ilk telif edenin kendisi ile Ebū Aḥmed b. el-Cellāb olduğunu ifade etmiştir.²¹⁸

10. Ebū'l-Ḥuseyn Muḥammed b. Ḥuseyn b. Muḥammed b. Abdilvāriş (ö. 467/1074)²¹⁹ el-Fārisī'nin kız kardeşinin oğludur. Dayısından nahiv dersleri almıştır. Kendisinden de Ebū Bekr ‘Abdulkādir b. ‘Abdurrahmān b. el-Curcānī eğitim almıştır.²²⁰

11. el-Fezārī'nin asıl adı Ebū Abdillāh Muḥammed b. İbrāhīm b. Ḥabīb b. Suleymān b. Semre b. Cundub el-Fezārī en-Naḥvīdir.²²¹ el-Fārisī'nin Şirazdaki öğrencilerindedir. Şiraz'ın Kādi'l-Ḳudātlarından olup *Şin'ātu'l-i'rāb ve Uyūnu'l-*

Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/459.

²¹² Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 127.

²¹³ Ebū Mansūr ‘Abdurrahīm b. Muḥammed el-Biṣekī, Nişabur nahiyelerinden olan Bişektendir. el-Cevherī'nin Nişaburdan arkadaşıdır. İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 252 (3) numaralı dipnot.

²¹⁴ Kılıç, “Cevherī”, 7/459.

²¹⁵ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 233; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdādiyye*, 264.

²¹⁶ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 246.

²¹⁷ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 8/218; Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā*, thk. İhsān Abbās, 2/812.; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 233; İbnu'l-Ḳıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/308; İbnu'l-Cezerī, *Gāyetu'n-Nihāye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189; Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496.

²¹⁸ İbnu'l-Ḳıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/310.

²¹⁹ Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥaseen el-Emīn, 5/11.

²²⁰ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 251.

²²¹ İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, 118.

i'rāb isimli eserleri vardır.²²² İbnu'n-Nedīm *el-Fihrist*'te kendisi için *âlim ve saḥīhu'l-ḥaṭṭ* demiştir.²²³

1.8. İlmî Şahsiyeti

Yaşadığı çağın önde gelen nahiv âlimlerinden olan el-Fārisī kendi yaşadığı dönemdeki âlimler ve kendi öğrencileri tarafından ilmî konumuyla ile övgüler alırken kendisinden sonraki dönemde hakkında biyografi yazarlar tarafından da methedilmiştir. Bunun nedenleri arasında; yaşadığı dönemdeki en seçkin hocalardan ders alması, devlet adamları tarafından kendisine yapılan davet ve onlar tarafından himaye edilmesi, Adududdevle gibi bir devlet adamına ve onun ailesinin bazı fertlerine dersler vermesi, adı geçen devlet adamının kendisine öğrenci olmakla övünmesi, içerisinde bulunduğu çağa ve kendisinden sonraki dönemlere etki eden eserler bırakması sayılabilir. Öğrencilerinden birçoğu o'nu, kendi çağındaki ve önceki dönemlerdeki âlimlerle kıyâs etmişler, bunun sonucunda el-Fārisī'yi üstün görmüşlerdir. el-Fārisī ile ilgili biyografi yazarların ve öğrencilerinin bir kısmının bu büyük âlim hakkında görüşleri şu şekildedir:

Müellifin vefatından sonra ilk yüzyıl içinde yaşayıp müellifin biyografisini yazan Ḥaṭīb el-Bağdādī onun hakkında Kāḍī Ebū'l- Kāsım et-Tenūhī'den şu sözleri nakletmiştir: el-Fārisī nahivde yüksek mertebede biridir, çoğu öğrencisi o'nu Muberrred'den (ö. 286/900) üstün gördüğünü ve nahvi ondan iyi bildiğini ifade etmiştir, o daha önceki âlimlerde benzeri görülmemiş harika eserler telif etmiştir, şöhreti ülkenin dört bir yanına ulaşmış, İbn Cinnī gibi harika öğrenciler yetiştirmiş, padişahlarla beraber olup, Büveyhîler'in emiri Adududdevle'nin yanında ön sıralarda bulunmuştur. Ayrıca babasından; Adududdevle'nin "*Ben nahivde Ebū 'Alī'nin çocuğuyum*" sözünü duyduğunu ifade etmiştir.²²⁴

İbn Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā* isimli eserinde el-Fārisī'nin nahiv âlimlerinin büyüklerinden olduğunu, çoğu kimselerin onun Muberrred'den daha iyi olduğunu ifade ettiklerini nakletmiştir. Öğrencilerinden Ebū Ṭālib el-'Abdī; "*Sībeveyhi ile Ebū 'Alī arasında Ebū 'Alīden daha iyisi olmadığını*" belirtmiştir.²²⁵

²²² Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11; Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 127.

²²³ İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, 118.

²²⁴ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Avvād Ma'rūf, 8/217.

²²⁵ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 232.

Yâkût el-Ḥamevî de, el-Fârisî hakkında “İsmi dünyada meşhurdur, yazdığı eserleri ile bilinmektedir, Arap dili konusunda yaşadığı çağda tektir” demiştir.²²⁶ İbn Ḥallikân “İlmi nahivde döneminin imamıdır ve o bizim anlattığımızdan daha meşhûrdur” şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Şiirle ilgili gençliğinde yazdığı sadece üç beyti olduğu ifade edilmiştir.²²⁷ Bu gibi övgü dolu sözleri Kıfî,²²⁸ ve Suyûtî (ö. 911/1505)²²⁹ gibi âlimler de ifade etmişlerdir.

Yirminci yüzyıl Arap dili edebiyatçılarından olan Aḥmed Emîn (ö. 1954) ise onun hakkında şu sözleri “Sîrâfî’nin duyduğunu rivâyet eden bir muhafıza benzediğini, Ebû ‘Alî’nin ise özgür davrandığını, yeni meseleler ortaya koyduğunu, kıyâsı çok iyi kullandığını ve öğrencisi İbn Cinnî ile beraber insanların önünde sarf ve nahiv konularında yeni kapılar açtığını” sarf eder.²³⁰

Hadis âlimlerinden ez-Zehebî (ö. 748/1348)²³¹ ve İbn Ḥacer el-‘Askalânî (ö. 852/1449) ona “Mu‘tezile den olmakla itham edilmiştir.” dedikten sonra “Kendi nefsinde sâdık bir kişidir.” diyerek ondan hadis rivâyet edilebileceğini belirtmiştir.²³² Ḥaṭîb el-Bağdâdî de müelliften, öğrencileri el-Ezherî, el-Cevherî ve et-Tenühî’nin hadis rivâyet ettiğini zikretmiştir.²³³

Müellif ile ilgili son dönemde araştırma yapanlardan Faḥḥâm “Sözü güzel, Arap dil biliminde maharetli, ince manaları derinlemesine çok iyi bir şekilde inceleleyen biridir” şeklinde ifade kullanır.²³⁴ Yine Faḥḥâm’ın el-Cevâlikî’den aktardığına göre İbn Cinnî şöyle demiştir: “Bu ilimde görüşü olanların en üstünü olmasına rağmen mütevazı bir kişi idi. Ebû’l-Abbâs, Ebû Bekr ve akranları yaşasaydı şüphesiz ondan ders alırlardı. Ḥalîl b. Aḥmed ve Sîbeveyhi ona ulaşıyorlardı o’nu kabul ederler ve onunla iftihar ederlerdi.”²³⁵

Ḥaṭîb el-Bağdâdî, el-Fârisî’nin mezhebi konusunda “Mu‘tezileden olmakla itham edilmiştir” demekle yetinir. Sonraki dönemlerde müellif ile alakalı biyografi

²²⁶ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu‘cemu’l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/811.

²²⁷ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-a’yân*, thk. İhsân ‘Abbâs, 1/80.

²²⁸ İbnu’l-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât*, thk. Muḥammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm, 1/308.

²²⁹ Suyûtî, *Buğyetu’l-vu‘ât*, thk. Muḥammed Ebu’l-Faḍl İbrâhîm, 1/496.

²³⁰ Emîn, *Zuhru’l-İslâm*, 1/243.

²³¹ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Oşmân ez-Zehebî et-Turkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Mizānu’l-i’tidâl*, thk: Alî Muḥammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1382/1963), 1/481.

²³² Askalânî, *Lisānu’l-mizān*, thk. ‘Abdulfettâh Ebû Ğudde, 3/27.

²³³ Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, 8/217.

²³⁴ Faḥḥâm, “Ebû ‘Alî el-Fârisî en-Naḥvî”, 744.

²³⁵ Faḥḥâm, “Ebû ‘Alî el-Fârisî en-Naḥvî”, 747.

yazarlar Hattîb el-Bağdâdî'nin sözünü nakletmişler ve bunun üzerine daha fazla bir şey söylememişlerdir.

1.8.1. Görüşlerini Temellendirmesi

el-Fârisî Arap dili ile ilgili görüşlerini açıklarken kaynaklarda geçtiğine göre sadece konuya ilişkin hükmü ifade etmekle kalmaz, bunun yanında ortaya koyduğu hükümleri sürekli olarak semâ, kıyâs ve ta'lîl ile temellendirirdi.²³⁶

Bazı kaynaklar müellif'in semâ ile temellendirmeyi aslî bir kaynak olarak görüp semâın kıyâs ve diğer nahiv usullerinden önce geldiği düşüncesinde olduğunu ve semâ ile kıyâs taâruz etse birincisini tercih ettiğini kaydeder. Zira onlara göre el-Fârisî semâ'ın kıyâsı iptal ettiğini çünkü kıyâsın semâın hizmetinde olduğunu²³⁷ düşünmektedir. İbn Cinnî'nin aktardığına göre el-Fârisî şöyle demiştir: *“Bu kitapları tedvin ve bu kanunları tespitten amaç ehli lugattan olmayanı ehli lugata ilhâk ve fasîh olmayanı fasîh yapmaktır. Her hangi bir konuda semâ bulunduğu başka amaç aranmaz ve kıyâstan semâa dönülür.”*²³⁸ Kaynakların bir kısmı, yazarın ortaya koyduğu hükümleri semâ ile temellendirirken; Kur'ân âyetlerini, farklı kırâatları ve eski Arap şiirini temel aldığını ve bazı durumlarda da hadislerle başvurduğunu dile getirmektedir.²³⁹ Dayf'a göre hadise başvurmasının nedeni bir kural tespiti değil de hadisle ünsiyet kurmaktır.²⁴⁰ Maḥmūd, el-Fârisî'nin hadisle istiḥâdı konusunda şu ifadeler yer verir: *“el-Fârisî nahivcilerin kaynaklarını benimsemekle yetinmedi, bunlara müvellet şairlerin şiirleri ve hadisi de ekledi. Ebū 'Alî, Bağdat dil ekolüne mensup olanların içinde hadisle en çok istiḥadda bulunandır. Sadece eş-Şirâziyyât isimli eserinde on iki hadisle istiḥadda bulunmuştur.”*²⁴¹

el-Fârisî'nin nahiv konularını kıyâs ile temellendirmede son derece mâhir olduğu pek çok kaynakta geçer.²⁴² Hatta öğrencisi İbn Cinnî, onun kıyâsı kullanma konusundaki maharetinden bahsederken şu sözleri sarf etmişti: *“Ebū 'Alî kıyâsı en güçlü olandı. Öyle ki neredeyse kıyâs için yaratılan biriydi ”.*²⁴³ Yine İbn Cinnî el-

²³⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 263.

²³⁷ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 280.

²³⁸ Ebu'l-Feth Oşmân b. Cinnî el-Mevşilî el-Bağdâdî, *el-Munşif*, thk. İbrâhîm Muştafâ & Abdullâh Emîn (Mısır: İdâretu'l-İhyâi Turâsî'l-İkâdîm, 1373/1954), 1/279.

²³⁹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 263.

²⁴⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 263.

²⁴¹ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 280.

²⁴² Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, 264; Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 281.

²⁴³ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâ'îş*, thk: Muḥammed Alî Neccâr, 1/276-277.

Fārisī'nin kıyâs konusunda kendisine ne derece güvendiğini “*Ebū ‘Alī 346 yılında Halep’te bana şöyle dedi: dil konusunda elli meselede hata edebilirim ama kıyâs konusunda bir meselede bile hata etmem*” ifadeleriyle aktarır.²⁴⁴

Kaynakların bir kısmı müellifin kıyâsa muhalif gelen sözleri ret ettiğini ve zaman zaman onları kabîh, lahn ve zayıf olarak nitelediğini ifade etmektedir.²⁴⁵ Örneğin el-Fārisī, atıf harflerinin arasının fasıl edilmesini kabîh olarak nitelerken,²⁴⁶ kendisinde el takısı olmayan ismi fâilden nûn harfi hâzif edildiğinde bunun naşb edilmesini lahn²⁴⁷ olarak nitelemektedir. Diğer taraftan da her ikisi de el takısıyla marife olan aded ve ma’dûdun birbirine muzâf olmalarını zayıf kabul eder.²⁴⁸ Maḥmūd, yazarın bazı kıyâsa muhalif olan kelimeleri kabîh, lahn veya zayıflıkla niteleyemezse bu durumda onları te’vîl ederek kıyâsa muhaliflikten çıkardığını belirtir. Ancak bunun te’vîl imkânı da yoksa onu kabul edip yeni bir kıyâs kurma yoluna gider. Durum böyle olunca ortaya iki veya daha fazla kıyâs çıkar. el-Fārisī de bu kıyâslar arasında tercih yapar.²⁴⁹

Bazı eserlerde el-Fārisī'nin kıyâsı uygularken bir takım metotlar kullandığı zikredilmiştir.²⁵⁰ Nahivdeki bir meseleyi diğer bir meseleye kıyâs etmesi bunlardan biridir. Bu tür kıyâslamaya şunlar örnek verilebilir:

1. Müstesnâ'nın ‘āmili’nin mef’ûlün me‘ah’ın ‘āmiline kıyâs edilmesi.²⁵¹
2. (ل)‘nin isim ve sıfatını, sıfat ve mevsufa kıyâs etmesi.²⁵²

Tüm bunlarla beraber el-Fārisī'nin bazı konularda kıyâsı uygulamada gevşek davrandığı aynı konuda birden çok kıyâsı kabul ettiği, kıyâsa muhalefet ettiği, nâdir ve şāzz’ üzerine kıyâs yaptığı da kaynaklarda geçmektedir.²⁵³ Sözü geçen durumlarla ilgili aşağıda birer misal zikredilmesi konuyu daha iyi açıklayacağı kanaatindeyiz.

a) Aynı konuda birden çok kıyâsı kabul etmesine örnek: (ان)‘nin ismi üzerine atf edilen kelimenin raf ve naşb edildiğini kabul edip raf edilmesinin cevazında da iki tür kıyâsın bulunduğunu ifade etmesidir. Örneğin (إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ وَّ عَمْرٌ وَّ عَمْرًا)‘de (عمر)

²⁴⁴ İbn Cinnī, *el-Ḥaşâ’iş*, thk: Muḥammed Alī Neccār, 2/88.

²⁴⁵ Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 283.

²⁴⁶ Ebū ‘Alī Ḥasen b. Aḥmed b. Abdulgaffār el-Fārisī, *el-İzâḥu’l-‘Aduḍī*, thk. Ḥasan Şāzeli Ferhūd (Riyad: y.y. 1389/1969), 1/144.

²⁴⁷ Ebū ‘Alī el-Fārisī, *el-İzâḥu’l-‘Aduḍī*, thk. Ḥasan Şāzeli Ferhūd, 1/149-150.

²⁴⁸ Ebū ‘Alī Ḥasen b. Aḥmed b. Abdulgaffār el-Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Bahr el-Murcān(Beyrut: ‘Ālemu’l-Kutub, 1431/2010), 277.

²⁴⁹ Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 283-284.

²⁵⁰ Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 285.

²⁵¹ Fārisī, *el-İzâḥu’l-‘Aduḍī*, thk. Ḥasan Şāzeli Ferhūd, 1/205.

²⁵² Fārisī, *el-İzâḥu’l-‘Aduḍī*, thk. Ḥasan Şāzeli Ferhūd, 1/239.

²⁵³ Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 286.

kelimesinin raf ve nasb edilmesi gibi. Bu kelimenin raf edilmesinde birinci kıyası (إِنَّ)'nin mevzısına ve amel ettiği yere atfetmekle açıklar. Bu durumda (إِنَّ)'nin mevzısı ve amel ettiği yer aslında müpteda olmakla raftır. İkinci kıyası ise örnekteki (مُنْطَلِقُ) olan ismi failin tahtında gizli fail olan zamir üzerine atıf edilerek raftır.²⁵⁴

b) Kıyâsa muhalif olanı kabul ettiğine örnek: (نعم و بنس) 'nin fâillerinde, kıyâs; ya zamîr olması ya el takısı ile marife olması ya da el takısı ile marife olana muzâf olması iken, el-Fârisî zikri geçen fâillerin kıyâsa muhalif olarak nekre ve el takısıyla marife olmayana muzâf olmasını kabul etmiş ve Araplar arasında yaygın olmadığını ifade etmiştir. Bu konuyu desteklemek için de şu şiiri örnek vermiştir:

فَنَعَمَ صَاحِبُ قَوْمٍ لَا سِلَاحَ لَهُمْ

*Silahları olmayan kavmin sahibi ne güzel biridir.*²⁵⁵

Burada (نعم) 'nin ismi (صاحب) kelimesidir ve marife olmayıp el takısı bulunmayan (قَوْم) kelimesine muzâf olmuştur.

c) Nâdir üzerine kıyâsına örnek: Suyûṭî, üç ile on arası sayıların temyizinin cemi ve mecrur olduğunu ifade ettikten sonra bunların, kendisinde cemi anlamı barındıran kelimelere veya ismi cinslere muzâf olması konusuna değinmiş ve bu meselede üç görüş bulunduğuna yer vermiştir. Bu üç görüşün birincisinde de şu sözleri sarf etmiştir: “Evet caizdir, az da olsa bunun üzerine kıyâs edilmiştir. Ebû ‘Alî el-Fârisî’de bu görüştedir”.²⁵⁶

d) Şâz üzerine kıyâsına örnek: el-Fârisî, (عسى) 'nin fâili isim olduğunda haberi (ن) 'li fiil muzâri olarak geleceği ve mahallen de mansub olacağı görüşünü ifade ettikten sonra bunu sadece Arap atasözünde geçen bir yerdeki şâzz' uygulamaya kıyâs ederek açıklar. Bu atasözü (عسى العُوَيْرُ أَبُوساً) dir.el-Fârisî burada (عسى) 'nin haberinin buranın dışında nasb olmadığını beyan eder.²⁵⁷ Meydânî bu atasözünü *Mecma‘u'l-emşâl* isimli eserine almış ve el-Fârisî'nin görüşünü de yansıtmıştır.²⁵⁸ Yine müellifin fiil muzâri'ye el takısının dâhil olmasını kabul etmesi de şâzz' üzerine kıyâsı kabul ettiğine örnek olarak verilebilir. Bu konuda el-Fârisî kendilerine el takısı dahil olan (الْيَدِغُ و الْيَقْتَصِعُ) fiil muzarilerini gösterir. Nitekim

²⁵⁴ Fârisî, *el-Îzâhu'l-'Aduḍî*, thk. Ḥasan Şâzeli Ferhûd, 1/116.

²⁵⁵ Fârisî, *el-Îzâhu'l-'Aduḍî*, thk. Ḥasan Şâzeli Ferhûd, 1/81-85.

²⁵⁶ Suyûṭî, *Hem‘u'l-hevâmi’ fi Şerhi Cem‘u'l-cevâmi’*, thk: Aḥmed Şemseddîn, 2/271.

²⁵⁷ Fârisî, *el-Îzâhu'l-'Aduḍî*, thk. Ḥasan Şâzeli Ferhûd, 1/75-76.

²⁵⁸ Ebu'l-Faḍl Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. İbrâhîm el-Meydânî en-Nisâbûrî, *Mecma‘u'l-emşâl*, thk: Muḥammed Muhiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Ma'rif, Beyrut, ts.), 2/17.

Hiżānetu'l-edeb isimli eserde el-Fārisī'nin bu konuyu *Mesāili Askeriyye*'de ele aldığı geçmektedir.²⁵⁹

el-Fārisī'nin ta'lîl ile konuları temellendirmesi hakkında Maḥmūd, “*Ebū 'Alī el-Fārisī'nin Araplardan gelen her sözle ilgili ta'lîle çok düşkün olduğunu, İbn Cinnī'nin, hocasının nahiv ve sarf konularında ki pek çok ta'lîllerinden dolayı onu çok beğendiğini aktarır*”.²⁶⁰

el-Fārisī Arap dilindeki kurallar ve bunların gerekçeleri konusunda bazen mütesâhil davranmaktadır. Zira zamanla aynı kelime hakkında farklı hükümler vermekte ve bunu da itiraf etmekten çekinmemektedir. İbn Cinnī hocasının hatıralarından bahsederken bunu şu sözlerle ortaya koymaktadır “*Ebū 'Alī (هیهات) kelimesiyle ilgili bir defasında; (صه و مه) kelimeleri gibi isim fiil olduğunu bir defasında da onun zarf olduğunu diğer bir defasında da onun (عندك و دونك) gibi zarf olmasının isim fiil olmasına engel olmadığını ifade etti*”.²⁶¹

1.9. Âlimlerle Münazaraları ve İtirazları

el-Fārisī'nin yaşadığı dönem ve öncesinde devlet başkanları saraylarına ilim adamlarını davet ederler ve saraylarda ilim meclisleri kurulurdu. Bu meclislerde devlet adamlarının huzurunda âlimlerin dil, şiir ve benzerleri gibi muhtelif konularda münâzaralar yapmaldı. Bu çalışmaların devlet adamlarının yaşadıkları şehirlerin birer ilim ve kültür merkezi haline gelmelerinde katkıları olduğu ifade edilmiştir.²⁶² Müellifin yaşadığı devrin önde gelen devlet adamlarından olan Seyfüddevle de ilim adamlarına saygı gösteren, onları sarayına davet edip himaye eden ve onlara maddi ve manevi destek verenlerdendir.²⁶³ Çalışmamızın konusu olan el-Fārisī Bağdat'da ilmîni tamamladıktan sonra 341/952 yılında²⁶⁴ Seyfüddevle'nin yanına Halep'e gitmiş ve onun sarayında belli bir süre kalmış, dönemin önemli şairlerinden olan Ebū Tayyib el-Mutenebbī (ö. 354/965) ile ilmî meclislere katılıp dil ve gramer konularında tartışmalar yapmış²⁶⁵ ve İbn Hâleveyh (ö. 370/980) ile farklı konularda münazaralarda bulunmuştur. Muḥammed Muḥtâr'ın aktardığına göre el-Fārisī,

²⁵⁹ Abdulkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî, *Hiżānetu'l-edeb*, thk: Abdusselâm Muḥammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Ḥancî, 1418/1997), 1/32.

²⁶⁰ Maḥmūd, *el-Medresetu'l-Bağdâdiyye*, 288.

²⁶¹ İbn Cinnī, *el-Ḥaşâ'îş*, thk: Muḥammed Alî Neccâr, 1/206.

²⁶² Özeydî, “Seyfüddevle”, 37/36.

²⁶³ Özeydî, “Seyfüddevle”, 37/36.

²⁶⁴ Brockelmann, *Tārîḫu'l-edebi'l-'Arabî*, trc. 'Abdulḥalîm en-Neccâr, 2/190.

²⁶⁵ İbn Ḥallikân, *Vefayâtu'l-Âyân*, thk. İḥsân 'Abbâs, 2/80.

Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân* isimli eserine itiraz mahiyetinde *el-İğfâl* isimli bir kitap yazmıştır. Bu nedenle de İbn Hâleveyh, el-Fârisî'ye düşman olmuştur. Daha sonra el-Fârisî de sözü geçen konu nedeniyle İbn Hâleveyh'e reddiye içeren bir eser yazmış ve bu esere *Naḳẓu'l-Hāzūr* ismini vermiştir.²⁶⁶ Maḥmūd Cāsım ise İbn Hâleveyh ile el-Fârisî arasındaki rekabetin; el-Fârisî ile İbn Hâleveyh'in hocası Ebū Sa'îd es-Sîrâfî (ö. 368/979) arasında bulunan rekabetin bir yansıması olduğunu ifade eder. Zira Ebū Ḥayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 414/1023) aktardığına göre el-Fârisî, es-Sîrâfî'ye karşı kin ve garaz ile doludur. Çünkü es-Sîrâfî, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* isimli eserini şerhetmiştir. el-Fârisî'ye göre *el-Kitâb*'ı Muberrred, Zeccâc ve İbn Serrâc şerh etmemişken es-Sîrâfî başından sonuna kadar garip lafızlarını, şevâhidini, emsâlini nasıl şerh edebilir. et-Tevhidî, el-Fârisî'nin hicri 368'de Ahvezden Bağdat'a giderken es-Sîrâfî'nin *Şerhu Kitābu Sîbeveyhi* isimli eserini; yanlışlarını ortaya çıkarmak için iki bin dirheme satın aldığını ifade etmektedir. Ancak onun aktardığına göre el-Fârisî ve arkadaşları adı geçen şerhde her hangi bir hata bulamamıştır.²⁶⁷ İbn Hâleveyh söz konusu nedenlerden dolayı el-Fârisî'yi Seyfüddevle'ye şikâyet eden bir mektup yazar ve mektubunda el-Fârisî'yi hocası es-Sîrâfî'ye dil uzatmakla suçlar. el-Fârisî de mektuptan haber alınca adı geçen devlet adamına, kendisine atılan suçlamaları tekzip eden karşı bir mektup yazar.²⁶⁸ Bu anlatılanlar el-Fârisî ile es-Sîrâfî arasında bazı sorunlar olduğunu ancak bunun ilmî münazara şeklini almadığına işaret eder.

Kaynaklar el-Fârisî ile İbn Hâleveyh arasında üst düzeyde rekabet olduğunu ve bazı dil konularında karşı karşıya geldiklerinden bahsetmektedir.²⁶⁹ Bu konular farklı eserlerden ulaşabildiğimiz kadarıyla şunlardır:

1. Bir kelimenin yanlış yorumlanması:

el-Felâke ve'l-Meflūkūn isimli eserde İbn Mektūm'den aktarıldığına göre İbn Hâleveyh dilde imam olmasına rağmen nahiv ve sarf ilminde zayıftır. el-Fârisî ve öğrencisi İbn Cinnî ile İbn Hâleveyh arasında geçen meşhur bazı olaylar vardır. Bunlardan bir tanesi şöyledir: el-Mutenebbî, Seyfüddevle'nin huzurunda bir şiir okudu. İbn Hâleveyh de orada geçen bir kelimeyi fiil mâzi zannederek yanlış

²⁶⁶ Muḥammed Muḥtâr, *Tārīḫu'n-naḥvi'l-'Arabî*, 186; Maḥmūd Cāsım Muḥammed, *İbn Ḥāleveyh ve cuḥūduḥū fi'l-luḡa* (Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 1407/1986), 26-27.

²⁶⁷ Ebū Ḥayyân Alî b. Muḥammed b. Abbās et-Tevhîdî, *el-İmtā' ve'l-mu'ānese*, thk. Heysem Ḥalîfe et-Taîmî (Beyrut: el-Mektebetu'l-Aşriyye, 1432/2011), 101-102; Zülfikar Tüccar, "Sîrâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 37/264.

²⁶⁸ Cāsım, *İbn Ḥāleveyh ve cuḥūduḥū fi'l-luḡa*, 28.

²⁶⁹ Cāsım, *İbn Ḥāleveyh ve cuḥūduḥū fi'l-luḡa*, 26-27; Aḥmed b. Alî ed-Dalcî, *el-Felâke ve el-Meflūkūn* (Mısır: Maṭba'atu'ş-Şa'b, 1322), 101-102.

yorumladı. el-Mutenebbî’de ona “*Sen sus, bu iş sana düşmez.*” dedi. Bunun akabinden el-Fārisî ile İbn Hâleveyh arasında şu şekilde bir söz düellosu gerçekleşti. İbn Hâleveyh “*Biz Sîbeveyhi’in kitabından konuşuyoruz*” dedi, el-Fārisî de “*Hayır ondan değil, fasih arap dilinden konuşuyoruz.*” dedi. el-Fārisî bu konuyu *Naḳẓu’l-Hāzûr* isimli eserinde de zikretmiştir.²⁷⁰

2. Arapça kılıç isimleri:

İbn Hâleveyh, el-Fārisî’inde bulunduğu bir ilim meclisinde kılıcın pekçok ismini bildiğini ifade etmiş, el-Fārisî “*Ben sadece bir ismini biliyorum o da seyftir*” şeklinde mukabelede bulunmuştur. İbn Hâleveyh buna karşılık; hint kılıcı, keskin kılıç ve benzerleri gibi farklı kılıç isimlerinden bahsederek bunlar ne olacak diye sorunca el-Fārisî de “*Senin bu saydıkların kılıç isimleri değil, kılıç sözcüğünün sıfatlarıdır.*” şeklinde cevap vermiştir.²⁷¹

3. Çoğulu elif-i maḳşûra ile gelen memdûd isim:

Seyfûddevele bir ilim meclisinde “*Cemisi elif-i maḳşûra ile gelen memdûd isim biliyor musunuz.*” diye sordu. Orada bulunanlar hayır cevabını verdiler. İbn Hâleveyh te bu mecliste bulunuyordu. Seyfûddevele ona dönüp senin bu konuda görüşün nedir diye sorunca o da iki kelime bildiğini fakat bunları bin dirhem ücret karşılığın söyleyeceğini bildirdi. Seyfûddevele’nin emriyle kendisine bin dirhem verilen İbn Hâleveyh bu iki kelimeyi söyledi. Aynı mecliste bulunan el-Fārisî de kendisinin de bu şekilde bir kelime bildiğini bununda (أَشْيَاء) kelimesinin çoğulu eşvâ (أَشْيَاء) olduğunu dile getirdi. İbn Hâleveyh de eşyâ kelimesinin kendisinin cemi olduğunu söyleyerek cevap verdi.²⁷²

4. Kasidelerin başında gelen vâv’ın durumu:

‘Abdulḳâdir b. Ömer el-Bağdādî (ö. 1093/1682), bir kasidenin beytinde ki vâvdan bahseder ve konuya ilişkin şöyle bir soru sorar: Bu vâv beytlerin evvelinde geldiğinde atıf mı yoksa (وَبِّ) vâvı mıdır? Konuyla ilgili inceleme yapan yazar, İbn Hâleveyh’in bahsi geçen vâv’a ilişkin şu görüşünü aktarır: “*Kasidelerin başında gelen vâv (وَبِّ) vâvidir, atıf vâvı değildir zira vâvdan önce atıf edilecek her hangi bir kelime geçmemektedir.*” Devamında ise aynı konuya dair el-Fārisî’nin *Naḳẓu’l-Hāzûr* isimli eserindeki görüşüne yer verir “*Bu şekilde söyleyen her hangi bir kişi*

²⁷⁰ Dalcî, *el-Felâke ve el-Meflûkûn*, 101-102

²⁷¹ Cāsım, *İbn Hâleveyh ve cuhûduhû fi’l-luğa*, 26-27.

²⁷² Suyûṭî, *el-Muzhir fi ’ulûmi’l-luğa*, thk: Muḫammed Aḫmed Ca’d el-Mevlâ Beg, 2/226-227.

işitmedim. Atıf vâv'ının onun iddia ettiği gibi kasidenin başında veya sonunda gelir şeklinde ayrımı yoktur. Kasidelerin evveline atıf vavı dâhil olabilir.”²⁷³

1.10. Eserleri

el-Fârisî Abbâsîlerin zayıflayıp küçük devletlerin ortaya çıktığı, âlimler arasında çekişmelerin yaşanıp devlet adamlarına ithâf edilmek üzere eserlerin kaleme alındığı ve bu vesile ile de onların nezdinde iyi bir konum elde etmeye çalışıldığı bir dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla o yüzyıllarda yaşanan bu ve benzeri olaylar farklı konularda birçok eserlerin telif edilmesine vesile olmuştur. Bu devrin tanıklarından olan el-Fârisî de yaşadığı çağda pek çok eserin telif edilmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim onun yazarlığı hakkında el-Bağdādî *benzeri görülmemiş pek çok eser telif etti*²⁷⁴ derken Kıfî *çok güzel harika eserler tasnif etmiştir*²⁷⁵ sözlerine yer vermiş, Yâkût el-Hamevî de *eserleri ile meşhurdur*²⁷⁶ ibaresiyle onu tanıtmıştır. Müellifin ilme olan düşkünlüğünün yanında yaşadığı çağdaki farklı ilim dallarının önde gelenlerinden olan İbn Mucâhid, Zeccâc ve İbn Serrâc gibilerinin ders halkalarına oturması, önceki âlimlerinin eserlerini mâhir hocalardan okuması, ilim öğrenmek ve öğretmek için seyahatler yapması, çağının üstadlarıyla ilim meclislerinde oturup münazaralar yapması ve öncekilerde hatalı gördüğü gramer konularını dile getirmesi; o'nun ilmî seviyesinin yükselmesinde ve değerli eserler üretmesinde etkili olmuştur.

Müellifin yazdığı eserlerin adedi konusunda klasik kaynaklar farklı sayılar verir. Örneğin İbnu'n-Nedîm (ö. 385/995) yedi,²⁷⁷ Bağdādî (ö. 463/1071) üç,²⁷⁸ Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) yirmibeş,²⁷⁹ Kıfî (ö. 646/1248) onaltı,²⁸⁰ İbn Hâllikân (ö. 681/1282) oniki,²⁸¹ Suyûtî (ö. 911/1505) onbir eserinden²⁸² bahsetmektedir. İbnu'n-Nedîm, el-Fârisî ile aynı çağda yaşamış fakat o'nun en meşhur eserlerinden olan *el-İzâh* ve *et-Tekmile*'den bahsetmemiştir. Kanaatimizce bunun nedeni söz edilen iki kitabın sonraki dönemlerde elde ettiği şöhreti henüz o dönemde elde etmemiş olmasındandır. İbnu'n-Nedîm, yazarın kitaplarının tertibinde

²⁷³ Abdulkâdir el-Bağdādî, *Hizânetu'l-edebe*, thk: Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 1/80.

²⁷⁴ Bağdādî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf, 8/217.

²⁷⁵ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm, 1/308.

²⁷⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/811.

²⁷⁷ İbnu'n-Nedîm, *el-Fifrist*, 95.

²⁷⁸ Bağdādî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Awwâd Ma'rûf, 8/218.

²⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/814.

²⁸⁰ İbnu'l-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm, 1/309.

²⁸¹ İbn Hâllikân, *Vefeyātu'l-a'yân*, thk. İhsân 'Abbâs, 2/81.

²⁸² Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm, 1/497.

ilk sırayı *el-Hucce*'ye vermektedir.²⁸³ Bu da bahsi mezkûr kitabın o dönemde daha fazla tanındığına işaret olabilir. el-Bağdādī (ö. 463/1071) el-Fārisī'nin öğrencisi Huseyn b. Muhammed el- Hāli'den hadis rivāyet etmiş,²⁸⁴ müellifin vefat ettiği 377/987 yılına yakın bir zamanda 392/1002 yılında dünyaya gelmiş ve V/XI. yüzyılda da vefat etmiştir. Buna rağmen Müellifin sadece üç çalışmasının ismini vermiştir. Bunlardan biri *el-Hucce* diğeri *el-Mağşūr ve'l-memdūd* bir diğeri de *el-İzāh* 'dır.²⁸⁵ Muhtemelen V./XI. yüzyılda *el-Hucce* ile beraber *el-İzāh* da meşhur olmaya başlamıştır. Hicri IV-X yy. arasındaki dönemde müellifin yaşamını kaleme alanlardan, eserleri ile ilgili en fazla bilgiyi yirmi beş eserin ismini zikrederek Yāqūt el-Hamevī vermiştir. Ancak konuya ilişkin son dönemde araştırma yapanlar bu sayıların üstüne çıkmıştır. Bunun nedeninin, bu çağda eserlere ulaşma imkânının ilk döneme nispetle daha kolay olduğu söylenebilir. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan buraya kadar yaptığımız incelemede el-Fārisī'nin otuzüç yakın eseri olduğunu tespit ettik. Esasen müellifin yaşadığı devir göz önüne alındığında o'nun kitap telifi yönünden çok verimli bir hayat geçirdiği ilave edilmelidir. el-Fārisī doksan yıla yakın ömründe evlenmeyip hayatını ilme adanmış ve yaşamı boyunca birçok öğrenci yetiştirmekle beraber yukarıdaki ilim adamlarının da ifade ettiği gibi kıymetli eserler kaleme almıştır. Bu eserlerden bir kısmı günümüze ulaşırken diğeri bir kısmı, klasik kaynaklarda kendisine nispet edilerek zikredilmesine rağmen günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan eserlerin de bir kısmı tahkik edilmiş ve basılmıştır. Aşağıda her iki kısım eserlerin isimleri ve günümüze ulaşanların özet bilgileri verilecektir.

1.10.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

a. *el-Hucce*'l-*Ḳurrāi's-Seb'a*

Kitabın ismini bazı kaynaklar "*el-Hucce fī'l-ḳirā'a*" şeklinde zikrederken²⁸⁶ diğeri bazıları da "*el-Hucce fī-ileli'l-ḳirāati's-seb'a*" şeklinde zikretmiştir.²⁸⁷ Tüm bunlarla beraber sadece *el-Hucce* ismi ile zikreden de olmuştur.²⁸⁸ Ancak Bedreddīn Kahvecī ve Beşīr Cuveycātī eserin tahkikini yaparken Murād Mollā nüshasından

²⁸³ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95.

²⁸⁴ Şelebī, *Ebū Alī el-Fārisī Ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 137.

²⁸⁵ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Avvād Ma'rūf, 8/218.

²⁸⁶ Bağdādī, *Tārīḫu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Avvād Ma'rūf, 8/217.

²⁸⁷ İbn Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāi, 233.

²⁸⁸ İbnu'n-Nedīm, *el-Fifrist*, 95; Yāqūt el-Hamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814.

istinsâh yapan ̤ahir b. Ğalbûn'un son üç cilde verdiği *el-Hucce li'l- Ğurrâi's-seb'a e'immetü'l-emşâr bi'l-Hicâz ve el-İrâĸ ve's-Şâm ellezîne zekerahüm Ebû Bekr b. Mucâhid* isminin daha uygun olduğundan yola çıkarak eseri bu isimle yayına hazırlamışlardır.²⁸⁹

Yâĸût el-Hamevî, yazar'ın bu eserini Şâhib b. Abbâd (ö. 385/995) için hazırladığını ve rivâyet etmesi hususunda kendisine icazet verdiğini aktarmaktadır.²⁹⁰ Ancak el-Fârisî eserini Büveyhî Emiri Adududdevle'ye takdim ettiğini kitabın başında ona dua ettikten sonra ifade etmektedir.²⁹¹ Biz kitabın Adududdevle için yazıldığı kanaatindeyiz. Zira kitabın giriş kısmındaki ifadeler bunu ortaya koymaktadır.

Giriş kısmındaki ifadeler eserin yazılışının hicri 367 ile hicri 372 yılları arasında olduğuna işaret etmektedir. Zira müellif, giriş bölümünde Adududdevle için duâ ederken onunla ilgili *Tâcu'l-mille*²⁹² ifadesini kullanıyor ki bu lakap adı geöen devlet adamına hicri 367 de verilmiştir. Dolayısıyla eser bu tarihten önce yazılmış olamaz. Yine Adududdevle hicri 372 yılında vefat etmiştir. Bu da göstermektedir ki eser hicri 372 den önce telif edilmiştir.

el-Fârisî adı geöen eserini hocası İbn Mucâhid'in kitabına dayanarak yazmıştır. Bunu kitabın giriş bölümünde şu ifadelerle açıklamıştır: “*Bu kitapta biz Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-'Abbâs b. Mucâhid'in kitabında zikrettiği kurrâların kırâat vecihlerini (farklı okuyuşlarını) zikredeceğiz.*” Müellif eserinde kurrâların kırâatlarını temellendirerek zikretmiştir. Yani zikredilen kırâatı el-Fârisî; ya meşhur bir kâideye dayandırmış, ya kıyâs yapmış ya da benzerler arasında mukârene yapmış veya benzeri delillerle temellendirmiştir. Ayrıca şiir, hadis ve Arap atasözleri ile de istişhâdda bulunmuştur. İbn Cezerî söz konusu eserle ilgili, “*Kitâbu'l-Hucce İbn Mucâhid'in eserini çok iyi bir şekilde izah eden şerhidir*”²⁹³ şeklinde ifade kullanmıştır.

Kitap XX. yüzyılda iki ayrı grup tarafından tahkik edilerek neşredilmeye başlanmıştır. Bunlardan birincisi Kahvecî ve Cuveycâtî'nin, diğeri ise Nâşif ve arakadaşlarının yaptığı tahkiktir.

²⁸⁹ Bedreddîn Kahvecî & Beşir Cuveycâtî, “Muĸaddime”, *el-Hucce li'l- ĸurrâi's-seb'a' e'immetü'l-emşâr bi'l-Hicâz ve el-İrâĸ ve's-Şâm ellezîne zekerahüm Ebû Bekr b. Mucâhid*, mlf. Ebû 'Alî el-Fârisî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâş, 1404/1984), 1/13

²⁹⁰ Yâĸût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/813-814.

²⁹¹ Kahvecî & Cuveycâtî, “Muĸaddime”, 1/5.

²⁹² Kahvecî & Cuveycâtî, “Muĸaddime”, 1/5.

²⁹³ İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye*, thk. G. Bergstraesser, 1/189.

Kahveci ve Cuveycati'nin yaptığı tahkiklerin neticesinde; eserin birinci ve ikinci cildi 1404/1984'de, üçüncü cildi 1407/1987'de, dördüncü cildi 1411/1991'de, beşinci cildi 1413/1992'de, altıncı cildi 1413/1993'de basılmıştır. Bunların yanında ek olarak 1419/1999'da yedinci cildi de basılmıştır. Ancak yedinci cild diğer ciltlerde bulunan konuların detaylı bir fihristi şeklinde hazırlanmıştır. Bütün ciltlerin basımı Beyrut'da Dāru'l-Me'mūn li't-Turās isimli yayın evi tarafından yapılmıştır. Yukarıda verdiğimiz basım yılı tarihleri tüm ciltlerin ilk baskıları için geçerlidir.

Brockelman kitabında bu eserin ismini *Kitābu'l-Hucceti ve'l-İğfāl* olarak zikretmiştir. Bunun farkın olmadan bir hatadan kaynaklandığı kanaatindeyiz. Zira hiçbir kaynakta eserin ismi bu şekilde yer almamakta ve Brockelman da bu kitaptan sonra el-Fārisi'ye ait *el-İğfāl* isimli bir eserden bahsetmektedir.²⁹⁴

b. Kitābu'l-İzāh

Eser *el-İzāh* olarak da bilinmektedir. Bununla beraber el-Bağdādī *el-İzāh fi'n-Nahv*, İbn Hallikān ise *el-İzāh ve et-Tekmile* isimi ile bahsetmiştir. Kitabın tahkikini yapan Ferhūd ise temel aldığı nüshadaki isimden dolayı *el-İzāhu'l-'Aduđi* ismiyle zikretmiştir.²⁹⁵ Tahkike asıl nüshada *el-İzāhu'l-'Aduđi* isminin geçmesinin nedeni muhtemelen bu eserin Adududdevle için yazılmış olmasıdır ki bu konuyla ilgili kaynak kitaplarda meşhur bir hikāye geçmektedir.²⁹⁶ O hikāyeye göre müellif eserini Adududdevlenin emriyle yazmıştır.²⁹⁷

Kıfti'nin aktardığına göre; el-Fārisi'nin öğrencisi er-Rebe'i'nin (ö. 420) *Şerhu'l-İzāh* isimli eserinin başında, bu eseri hocasından ilk okuyan kişinin kendisi olduğunu ve hocasından rivāyet edilmesine Ebū Ahmed b. el-Cellāb ile beraber kendisine izin verildiğini ifade eder.²⁹⁸

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-zunūn*'da eserin yüz doksan altı bölüm olduğunu bunun yüz altmışaltısının nahivle ilgili diğerlerinin ise sarf ile ilgili olduğu ifade etmektedir. Yine aynı eserde *el-İzāh* ile birçok nahiv âliminin ilgilendiğini ve ona şerhler yazdıkları yer almıştır. *Kitābu'l-İzāh* ile ilgili şerh yazarlar konusunda Kâtip Çelebi toplam yirmiyedi şerh yazarından ve eserde geçen beytlerin şerhiyle ilgili de toplam beş şârihden bahsetmektedir.²⁹⁹

²⁹⁴ Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulhalīm en-Neccār, 2/193.

²⁹⁵ Hasan Şazeli Ferhūd, "Muqaddime", *el-İzāhu'l-'Aduđi*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisi (Kāhire, y.y., 1389/1969), 1/8.

²⁹⁶ İbn Hallikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/80.

²⁹⁷ Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Hasan el-Emīn, 5/11.

²⁹⁸ İbnu'l-Kıfti, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muhammed Ebū'l-Fađl İbrāhīm, 1/308.

²⁹⁹ Muştafā b. 'Abdullāh eş-Şehīr bi Hacı Efendī ve bi Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn 'an esāmi'l-Kutub*

el-Fārisī'nin nahiv hakkında en çok bilinen eserlerinden olan *el- İzāh*, nahiv kaidelerini en güzel şekilde derlediği ve detaylı bir şekilde incelediği için kendisinden sonraki üç asırda gramer alanında temel kitap olmuştur. Müellif bu eserinde Kur'ân âyetleri, Arap şiiri, Arap atasözleri, hadis ve Arap kelamı ile istişhâdda bulunmuş, sahih olmayan ifade ve üsluplara dikkat çekmiştir.³⁰⁰

el-İzāh 'ın bazı el yazması nüshalarının bulunduğu yerler: 1. Köprülü Kütüphanesi, numara 1457, 2. Ayasofya Kütüphanesi, numara 4451, 3. Dāru'l-Kutub el-Mıṣrıyye, genel numara: 44527; özel numara: 4. 1120, Âtîf Efendi Kütüphanesi, numara 2444, 5. III. Aḥmed Kütüphanesi, numara: 2256'dadır.³⁰¹

c. et-Tekmile

Bu eser çalışmamızın temelini teşkil ettiği için üçüncü bölümde detaylı olarak incelenecektir.

d. Şerhu ebyāti muşkileti'l-i'rāb

Brockelman eserle ilgili *Kitābu'ş-şi'r* ve *Kitābu'l- 'Aduḍī* ismini kullanmıştır.³⁰² Ancak eserin ismi bazı kaynaklarda farklı olarak geçse de *Aduḍī* ekini ondan başka kullanan olmamıştır. Kitapla ilgili araştırma yapanlar eserin adına dair şu isimleri zikrederler; *Kitābu'ş-şi'r*, *İzāhu'ş-şi'r*.³⁰³ Adı geçen kitap ilk olarak 'Alī Cābir el-Manşūrī tarafından tahkik edilerek 1400/1980 yılında *el-Mevrid* dergisinde yayınlanmıştır.³⁰⁴

e. el-İğfāl

el-Fārisī bu eserinde hocası Ebū İshāq ez-Zeccāc'ın *Meāni'l- Qur'an* isimli eserindeki hatalı gördüğü meseleleri düzeltmek için kaleme almıştır. Kaynaklarda eserin farklı isimlerinden bahsedilmektedir. Eseri tahkik eden Abdullāh b. Ömer el-Hāc İbrāhīm bu eseri *el-İğfāl* ismiyle yayınlamıştır. Kimi yazarlar eserin ismini zikrederken el-Eğfāl³⁰⁵ kimileri ise *el-İğfāl* ismini kullanmıştır. Ancak eserin muhakkıkı ikinci ismin (*el-İğfāl*) daha doğru olacağı kanaatindedir. *el-İğfāl*'in el yazması nüshalarının biri Mısırda Dāru'l-Kutub el-Mıṣrıyye'de elli iki numarada

---

ve'l-funūn, (Beyrut: Dāru İhyāu't-Turāşī'l-'Arabī, ts.), 1/211-212.

³⁰⁰ Yahyā Mīr 'Ālem, "Kitābu'l-İzāh mekānetuhū ve ḥaşaışuhū", *Mecelletü Mecmer'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşk* 68 (1993), 303.

³⁰¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/191; Ferhūd, "Muḥaddime", 1/10-14.

³⁰² Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/192.

³⁰³ Maḥmūd Muḥammed et-Ṭanāhī, "Muḥaddime", *Kitābu'ş-Şi'r*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī (Kāhire: Mektebetu'l-Hāncī, 1408/1988),1/20-23.

³⁰⁴ Alī Cābir el-Manşūrī, "Kitābu şerhu ebyāti muşkiletu'l-i'rāb", *el-Mevrid* 9/1 (1980), 317.

³⁰⁵ Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/192.

diğeri İstanbulda Suleymâniye Kütüphanesinde (Şehit Ali Paşa Kütüphanesinde) ikiyüz doksan sekiz numarada bulunmaktadır.³⁰⁶

f. el-Mesâilu'l-Halebiyyât

el-Fârisî bu eserinde konuları “*mes’ele*” başlığı altında ele alıp iştikâk , dil, nahiv ve sarf yönünden detaylı tahlilini yapmış, devamında da konuya ilişkin farklı âlimlerinin isimlerini zikrederek görüşlerini belirtmiş³⁰⁷ ve diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de Sîbeveyhi’nin görüşlerine çokça yer vermiştir. Yine müellif Kur’ân âyetleri, Hadisi şerifler, Arap atasözleri ve Arap şiirleri ve bazı yerlerde de Hz. ‘Alî’nin sözleriyle istişhadda bulunmuştur.³⁰⁸ Eserin muhakkık kitabın sonunda bunların detaylı fihrisitini yapmıştır.³⁰⁹

el-Fârisî’nin bu eserini Hasan Hindâvî tahkîk etmiş 1407/1987’de yayımlanmıştır. Muhakkık eserin değerini ifade için kitabın Mukaddime bölümünde şu bilgiye yer verir: “*Başka eserlerde bulamayacağım değerli meseleleri bu kitapta görmem, bende kendisine karşı ilgi uyandırdı*”.³¹⁰ es-Seyyid Hasan Şadr *Te’sîsu’s-Şî’a* isimli eserinde *Mesâilu'l-Halebiyyât*’ın akâid konularını ele aldığını ifade eder.³¹¹

g. el-Mesâilü’s-Şirâziyyât

el-Fârisî’nin bu eseri Şiraz’da ikamet ederken kendisine gramerle ilgili sorulan kırk suale verdiği cevaplardan meydana gelmektedir. *el-Mesâilü’s-Şirâziyyât*’ı ilk olarak ‘Alî Câbir el-Manşürî tahkik edip Aynı Şems Üniversitesinde 1396/1976 yılında doktora tezi olarak sunmuştur.³¹² Daha sonra eser ikinci defa Hasan Hindâvî tarafından tahkik edilip 1424/2004 yayımlanmıştır.

ğ. el-Mesâilü'l-mensûra

‘Alî Câbir el-Manşürî, adı geçen eserde müellifin dil ve nahiv ile alakalı farklı meseleleri ele aldığını ifade etmektedir.³¹³ 411 meseleyi içeren kitapta el-Fârisî

³⁰⁶ Abdullâh b. Ömer el-Hâc İbrâhîm, “Muḳaddime”, *el-İğfâl*, mlf. Ebû ‘Alî el-Fârisî (Dabi: el-Mucemmu’s-Şekâfî, 1424/2003), 1/31.

³⁰⁷ Bk.: Yed’ kelimesini tahlilinde olduğu gibi. Ebû ‘Alî Ḥasen b. Aḥmed b. Abdulgaffâr el-Fârisî, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, thk: Ḥasan Hindâvî (Dimaşk: Dâru’l-Ḳalem, 1407/1987), 7.

³⁰⁸ Fârisî, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, thk: Ḥasan Hindâvî, 23.

³⁰⁹ Fârisî, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, thk: Ḥasan Hindâvî, 385-453.

³¹⁰ Ḥasan Hindâvî, “Muḳaddime”, *el-Mesâilu’l-Halebiyyât*, mlf. Ebû ‘Alî el-Fârisî (Dimaşk: Dâru’l-Ḳalem, 1407/1987), 1.

³¹¹ es-Seyyid Ḥasan Şadr, *Te’sîsu’s-Şî’a*, (b.y.: Merkezü’n-Neşr ve’t-Ṭabâ’tü’l-İrâkıyye, 1380/1951), 79.

³¹² Ḥasan b. Maḥmûd Hindâvî, “Muḳaddime”, *el-Mesâilu’s-Şirâziyyât*, mlf. Ebû ‘Alî el-Fârisî (Riyad: Kunûzu İşbiliyya, 1424/2004), 1.

³¹³ Alî Câbir el-Manşürî, “Muḳaddime”, *el-Mesâilu Askeriyyât*, mlf. Ebû ‘Alî el-Fârisî (Bağdad: Maṭba’atu’l-Câmiatu’l-Bağdâd, 1982), 9.; Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Ḥizânetu’l-edeb*, thk:

konuları anlatırken âyeti kerimelerle, Arap şiiirleriyle bir yerde de hadis³¹⁴ ile istişhadda bulunmuştur. Eser ilk olarak Dimeřk'te Mecme'u'l-Luęati'l-'Arabiyye tarafından Mustafa el-Ĥadarī'nin tahkiki ile 1986 yılında basılmıştır. Daha sonra en-Neccār basılan bu kitapla elindeki el yazması eser arasında karşılaştırma yapmış ve basılı kitapta biręok hatalarla karşılaşmış,³¹⁵ bundan dolayı da eseri ikinci defa tahkik etmiştir.³¹⁶ en-Neccār'a göre kitabın *el-Mesāilu'l-mensūra* ismini alması farklı beldelerde Sībeveyhi'nin *el-Kitāb*'ındaki değişik konulardan toplandığı iğindir. Hatta muhakkıka göre bu eser *el-Kitāb*'ın bazı meselelerin tefsir ve şerhi konumundadır.³¹⁷ Eserin tahkikini yapan en-Neccār her meseleye bir numara vermiş ve kitabın sonunda âyet, hadis, şiiirler ve eserde geğen şairler ile kabilelerin fihristini yapmıştır.³¹⁸

h. el-Mesāilu'l-Bařriyyāt

el-Fārisī Basra camiinde kendisine sorulan suallere cevaplar verdiği ve bu cevapları Ebū Ṭayyib el-Ķařrī'ye³¹⁹ imlā yoluyla kaleme aldırarak *el-Mesāilu'l-Bařriyyāt* isimli eserinde toplattığı nakledilmiştir.³²⁰ Müellif bu eserinde nahiv, sarf, dil, aruz ve edebiyat ile ilgili 179 meseleyi ele almış ve eserini meydana getirirken 125 âyet ve 410 şiiir beyti, 3 hadis ve 18 arap atasözü ile istişhadda bulunduğu bildirilmiştir.³²¹ Muĥammed eř-Şāṭır Aĥmed tarafından tahkik edilen eser 1405/1985 senesinde Kahire'de Matba'atu'l-Medenī tarafından iki cilt halinde yayınlanmıştır. Eserin el yazması nüshası şehit Ali Pařa Kütüphanesi 2516/2 numarada bulunmaktadır.

ı. el-Mesāilu'l-Askeriyyāt

el-Fārisī bu eserini Askeri Mükrim'de yazmıştır. Kitabın iğeriği yazarın diğer *el-Mesāil* türü eserlerinde olduğu gibi dil, nahiv ve sarf a dair farklı meselerden müteşekkil olmakla beraber, müellifin bu alanda yazdığı eserlerin en küçüğüdür. el-

---

Abdusselām Muĥammed Hārūn, 1/18; Ebū 'Alī Ḥasen b. Aĥmed b. Abdulęaffār el-Fārisī, *el-Mesāilu'l-Mensūra*, thk: řerif Abdulkerim en-Neccār (Amman: Dāru Imār li'Neřri ve't-Tevzi', 1424/2004), 309.

³¹⁴ Ebū 'Alī el-Fārisī, *el-Mesāilu'l-Mensūra*, thk: řerif Abdulkerim en-Neccār, (Amman: Dāru Ammār li'Neřri ve't-Tevzi', 1424/2004), 53.

³¹⁵ řerif Abdulkerim en-Neccār, "Muĥaddime", *el-Mesāilu'l-Mensūra*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī (Amman: Dāru Ammār li'Neřri vet-Tevzi', 1424/2004), 7-8.

³¹⁶ Neccār, "Muĥaddime", 7-8.

³¹⁷ Neccār, "Muĥaddime", 17-18.

³¹⁸ Fārisī, *el-Mesāilu'l-Mensūra*, thk: řerif Abdulkerim en-Neccār, 312-329.

³¹⁹ Muĥammed eř-Şāṭır Aĥmed, "Muĥaddime" *el-Mesāilu'l-Bařriyyāt*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī (Ķāhire: Maṭba'atu'l-Medenī, 1405/1985) 1/45.

³²⁰ Şāṭır Aĥmed, "Muĥaddime", 1/10.

³²¹ Şāṭır Aĥmed, "Muĥaddime", 1/98-127.

Fārisī bu kitabında Kur'ân âyetleri, Arap şiirleri ve Arap sözleri ile istiḥâdda bulunmuştur. Ancak diğer eserlerinde hadisle istiḥâdda bulunurken bu eserinde hadisle istiḥâdda bulunmamıştır.³²² *el-Mesāilu'l-Askeriyyāt*'ın el yazması nüshası Şehit Ali Paşa Kütüphanesinde 16/25/4 numarada kayıtlıdır. Eser 'Alī Cābir el-Manşūrī tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.³²³

i. el-Mesāilu'l-'Aḍuḍiyyāt

el-Fārisī bu eserini Adududdevle'nin kendisine sorduğu suallere verdiği cevaplardan oluşturmuş ve o'na nispetle *el-Mesāilu'l-'Aḍuḍiyyāt* ismini vermiştir.³²⁴ Müellif bu eserinde 109 tane sarf, nahiv ve dil meselesini karışık olarak ele almış ve meseleleri anlatırken Kur'ân âyetleri, hadis, Arap atasözleri ve Arap şiirlerinden istiḥâdda bulunmuştur. Eserin muhakkık kitabın sonunda bunların fihristini vermiştir.³²⁵ *el-Mesāilu'l-'Aḍuḍiyyāt*'ın el yazması nüshası Dimeşkte Mektebetü'z - Zâhiriyye'de bulunmaktadır. el-Manşūrī tarafından tahkik edilen eser Beyrutta, 'Âlemu'l-Kutub tarafından 1406/1986 yılında yayınlanmıştır.

j. et-Ta'līka 'alā Kitābı Sībeveyhi

el-Fārisī'nin bu eserinden ilk defa İbn Ḥayr (ö.575/1179)³²⁶ daha sonra da Suyūṭī (ö. 911/1505)³²⁷ bahsetmiştir. Bu iki âlimden önce müellifin eserlerini bildirenler *et-Ta'līka 'alā Kitābı Sībeveyhi* isimli kitabından söz etmemiştir. Yazar adı geçen eserde Sībeveyhi'nin *el-Kitāb* isimli eseri için kaleme alınan ta'līka tarzı bir kitaptır. Ebū Ḥayyān et-Tevhīdī, el-Fārisī'nin, Sībeveyhi'nin *el-Kitāb* isimli eserine son derece düşkün olduğundan bahseder.³²⁸ Avaḍ b. Hamd el-Ġazvī'ye göre bu eser el-Fārisī'nin, Sībeveyhi'nin eserindeki müşkil konulara ne kadar vakıf olduğuna şüphe götürmez bir tanıktır.³²⁹

et-Ta'līka 'alā Kitābı Sībeveyhi Avaḍ b. Hamd el-Ġazvī tarafından 1410/1990'da altı cild halinde tahkik edilmiş ve Matba'atu'l-Emāne'de Kahire'de basılmıştır. Altıncı cilt genel fihrist olarak hazırlanmıştır. Muhakkık'ın ifadesine göre

³²² Cābir el-Manşūrī, "Muḳaddime", 17-19.

³²³ Özdemir, *Ebū 'Alī el-Fārisī ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 60.

³²⁴ Alī Cābir el-Manşūrī, "Muḳaddime", *el-Mesāilu'l-aḍuḍiyyāt*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1406/1986), 10.

³²⁵ Ebū 'Alī Ḥasen b. Aḥmed b. Abdulgaffār el-Fārisī, *el-Mesāilu'l-aḍuḍiyyāt*, thk. Alī Cābir el-Manşūrī (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1406/1986), 237-260.

³²⁶ Ebū Bekr Muḥammed b. Ḥayr b. Ömer el-İşbīlī, *Fihrist İbn Ḥayr el-İşbīlī*, thk: Beşşār Avad Ma'rūf, Maḥmūd Beşşār Avad (Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 2009), 395.

³²⁷ Suyūṭī, *Buḡyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/497.

³²⁸ Ebū Ḥayyān et-Tevhīdī, *el-İmtā' ve'l-mu'ānese*, thk. Heysem Ḥalīfe et-Taīmī, 1/102.

³²⁹ Avaḍ b. Hamd el-Ġazvī, "Muḳaddime", *et-Ta'līka alā Kitābı Sībeveyhi*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī (Kāhire: Maḥba'atu'l-Emāne, 1410/1990), 1/12.

Şerhu ebyāti muğni 'l-lebīb'te yazarıyla beraber bu eserin ismi çok fazla geçmektedir. Bu da eserin el-Fārisī'ye olduğunu sağlamlaştırır.³³⁰ El yazması nüshası Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 2357 numaradadır.³³¹

1.10.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

a. *et-Tezkira*

İbnu'n-Nedīm *el-Fihrist*'te el-Fārisī'nin bu eserine yer vermiş,³³² İbn Hıyır de bu eserin Arap dili ile ilgili 20 cildlik bir eser olduğunu nakletmiş,³³³ Brockelman ise *et-Tezkira*'nın, anlaşılması problemlili olan bazı şiirlerin tefsirine dair olduğunu dile getirmiştir. Yine eserle ilgili İbn Hıllikān *Vefayātu'l-a'yān*' da,³³⁴ Kâtip Çelebi *Keşfu'z-zunūn* bu kitabın büyük hacimli olduğunu ve İbn Cinnī'nin bu eseri telhis ettiğini bildirmiştir.³³⁵

b. *el-Mağşūr ve'l-memdūd*

el-Mağşūr ve'l-memdūd isimli bu eser klasik biyografi kitaplarında müellifin eserleri arasında zikredilmiştir.³³⁶ Kâtip Çelebi bu eseri İbn Cinnī'nin şerh ettiğini ifade etmiştir.³³⁷

c. *el-Mesāilü'l-Şaşıyyât*

İklidi hıżâne de el-Fārisī'nin bu eserinden bahsedilmiştir.³³⁸ 'Alī Cābir el-Manşūrī bu eserin isminin *el-Şaşıyye* veya *el-Şaşıyye* olduğunu ve İbn Hübeyre'nin sarayında veya sarayı hakkında yazıldığını nakletmiştir.³³⁹

d. *et-Tetebbu' li-Kelâmi Ebī 'Alī el-Cübbâi*

Yâkūt el-Hamevī bu eser hakkında "*Tefsir ile ilgili 100 varak kadardır.*" demekle yetinmiştir.³⁴⁰

e. *Tefsîru kavlihî Teâlâ*

³³⁰ Ğazvī, "Muğaddime", 1/43-46.

³³¹ Ğazvī, "Muğaddime", 1/10.

³³² İbnu'n-Nedīm, *el-Fihrist*, 95.

³³³ Ömer el-İşbīlī, *Fihrist İbn Hıyır el-İşbīlī*, thk. Beşşār Avad Ma'rūf, Maḥmūd Beşşār Avad, 395.

³³⁴ İbn Hıllikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/81.

³³⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 1/384; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/12.

³³⁶ Bağdādī, *Tārīhu Medīneti's-selām*, thk. Beşşār Awwād Ma'rūf, 8/218; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā'*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāi, 233; Yâkūt el-Hamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814; İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/309; İbn Hıllikān, *Vefeyātu'l-a'yān*, thk. İhsān 'Abbās, 2/81.

³³⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 2/1462.

³³⁸ Abdulaziz b. Abdulkerim el-Meymenī er-Rackūtī, *İklidü'l-Hizâne* (Lahor: Cāmiatu'l-Pencâb, 1927), 102.

³³⁹ Alī Cābir el-Manşūrī, "Muğaddime", 10.

³⁴⁰ Yâkūt el-Hamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814.

Maide suresi 6. âyet ile alakalı olan bu eserin içeriği hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yer almamakla beraber bazı kaynaklar bu kitabın ismine âyetle beraber yer vermiştir.³⁴¹

f. el-Avāmilü'l-mie³⁴²

g. el-Mesāilü'l-Dimeşkiyye³⁴³

ğ. et-Terceme³⁴⁴

‘Alī Cābir el-Manşūrī *et-Terceme* ile alakalı kimsenin her hangi bir açıklama yapmadığını nakletmiştir.³⁴⁵

h. Naķzu'l-Hāzūr³⁴⁶

Muḥammed Muḥtār'ın ifadesine göre Zeccāc'ın *Meāni'l-Ḳur'ān* isimli kitabına el-Fārisī itiraz mahiyetinde *el-İġfāl* isimli eserini yazmıştır. Bundan dolayı da İbn Ḥāleveyh, el-Fārisī'ye düşmanlık beslemiştir. Daha sonra el-Fārisī de bahsi geçen olay nedeniyle İbn Ḥāleveyh'e *Naķzu'l-Hāzūr* isimli bir reddiye yazmıştır.³⁴⁷

ı. el-Mesāilü'l-Kirmāniyye

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda el-Fārisī'nin bu eserine yer verilmiş ancak kitabın içeriğinden bahsedilmemiştir.³⁴⁸

i. el-Mesāilü'z-zehebiyye³⁴⁹

j. el-Mesāilü'l-meclisiyye³⁵⁰

k. el-Mesāilu'l-muşliḥa min Kitābı İbn Serrāc³⁵¹

³⁴¹ Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

³⁴² İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/309; Kātip Çelebī, *Keşfü'z-zunūn*, 2/1179; Ebu'l-Felāh Abdulḥay b. Aḥmed b. Muḥammed es-Sāliḥī el-Hanbelī, *Şezerātu'z-zeheb fī aḥbāri men zeheb*, thk. Abdulkādir el-Arnāvūd, Maḥmūd el-Arnāvūd (Dimaşk-Beyrut: Dāru İbn Keşir, 1410/1989), 4/409; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

³⁴³ Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814; el-Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

³⁴⁴ Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814.

³⁴⁵ Alī Cābir el-Manşūrī, “Muḥaddime”, 11.

³⁴⁶ Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814; Ebu'ş-Şafā (Ebū Saī'd) Salāhuddīn Ḥalīl b. İzziddīn Aybeg b. Abdullāh e ş-Şafedī, *Kitābu'l-Vāfi bi'l-Vefeyāt*, thk. Aḥmed el-Arnāvut-Türkī Muştafā (Beyrut: Dāru İḥyāi Turāşī'l-'Arabī, 1420/2000), 11/292.

³⁴⁷ Muḥammed Muḥtār, *Tārīḥu'n-naḥvi'l-'Arabī fi'l-Meşriķ ve'l-Mağrib*, 186; Maḥmūd Cāsım, *İbn Ḥāleveyh ve cuhūduhū fi'l-luġa*, 26-27.

³⁴⁸ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/309; Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814; Suyūṭī, *Buġyetu'l-vu'āt*, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, 1/496.; el-Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

³⁴⁹ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/309; Safedī, *Kitābu'l-Vāfi bi'l-Vefeyāt*, thk: Aḥmed el-Arnāvut-Türkī Muştafā, 11/292.

³⁵⁰ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 1/309; İbnu'l-İmād, *Şezerātu'z-zeheb*, thk: Abdulkādir el-Arnāvud, Maḥmūd el-Arnāvud, 4/409; Emīn, *A'yānu'ş-Şī'a*, thk. Ḥasan el-Emīn, 5/11.

³⁵¹ Yāķūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-udebā'*, thk. İhsān Abbās, 2/814.

Emîn bu eserle ilgili³⁵² el-Ma‘arrî’nin (ö. 449/1057) *Risāletu’l-Ğufrān* isimli eserinden naklen şu ifadelere yer verir: “*İbn Serrāc manîfatura işi yapan birine el-Mūcez’in birinci kısmını kaleme almış daha sonra Ebū ‘Alî’ye eseri tamamlaması için vermiştir. Eseri tamamlayan Ebū ‘Alî kitap ile ilgili : “Bu kitap Ebū ‘Alî’nindir denilemez. Zira eser İbn Serrāc’ın “el-Mūcez” ve “el-Uşūl” isimli eserlerinden nakledilmiştir. Ebū ‘Alî kendisinden bir şey katmadan bu eserlerden, kitabın geri kalan kısmını istinsāh etmiştir.”*³⁵³

l. Cevâhiru’n-Nahv

Bu eserin ismi bazı kaynaklarda³⁵⁴ geçmektedir. Brockelman da eserin Meşhed Kütüphanesinde 12:7,19’da kayıtlı olduğunu nakletmektedir.³⁵⁵

m. Ebyātu’l-ma‘ānî³⁵⁶

n. Kitābu’l-ğad³⁵⁷

Ğıftî, el-Fārisî’nin bu eseri İbn Cinnî’ye yazdığını ifade etmiştir.³⁵⁸ Abdulkādir Ömer el-Bağdādî ise *el-Ğad*’ı İbn Cinnî’nin hocası el-Fārisî’nin sözlerinden derlediği bir kitap olarak tanıtır.³⁵⁹

o. Meğāşidu zevi’l-elbāb fi’l-‘amel bi’l-ıstırlāb³⁶⁰

Brockelman bu eserin Mektebetu Kavala³⁶¹ 2: 282 de olduğunu bildirmiştir.

ö. el-Evveliyāt fi’n-nahv³⁶²

Aga Büzürg-i et-Tahrāni eserinde bu kitaptan bahseder.³⁶³

p. Şadrūn fī mu‘tellāt

Bu eser ilk kaynaklarda geçmemekle beraber Emîn tarafından müellifin günümüze ulaşmayan eserleri arasında zikredilmiştir.³⁶⁴

³⁵² Emîn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11.

³⁵³ Ma‘arrî, *Risāletu’l-ğufrān*, thk. Āişe Abdurrahmān, 225.

³⁵⁴ Ziriklî, *el-A’lām*, 2/180; Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 269.

³⁵⁵ Brockelmann, *Tārīhu’l-edebî’l-‘Arabî*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/193.

³⁵⁶ Yāğūt el-Ğamevî, *Mu‘cemu’l-udebā’*, thk. İhsān Abbās, 2/814; Emîn, *A’yānu’ş-Şī’a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11; Maḥmūd, *el-Medresetu’l-Bağdādiyye*, 269.

³⁵⁷ Alî Cābir el-Manşūrî, “Muğaddime”, 12.

³⁵⁸ İbnu’l-Ğıftî, *İnbāhu’r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū’l-Faḍl İbrāhīm, 2/337.

³⁵⁹ Abdulkādir Ömer el-Bağdādî, *Şerhu ebyātı Muğni’l-lebīb*, thk: Abdulazîz Rebāh-Aḥmed Yūsuf Değğāk (Beyrut: Dāru’l-Me’mūn li’t-Turās, 1410/1989), 2/120.

³⁶⁰ Brockelmann, *Tārīhu’l-edebî’l-‘Arabî*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/193.

³⁶¹ Mektebeti Kavala ile maksadın *Fihristu mektebeti Kavala* olduğu düşüncesindeyiz. Bu eser Daru’l-Kutubi’l-Mısıryye’nin kütüphane fihristiyle ilgili hazırladığı kataloglardandır. Alî Esad Alî Rahmî, “Darü’l-Kutubil-Mısıryye”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/510.

³⁶² Brockelmann, *Tārīhu’l-edebî’l-‘Arabî*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/193.

³⁶³ Muḥammed Muḥsin b. Alî b. Muḥammed Rızā Āğā Büzürg-i Tahrān, *ez-Zerī’a ilâ teşânîfi’ş-Şī’a*, (Beyrut: Dāru’l-Ezvā’, 1403/1983), 2/481.

r. *Tefsîru Ebû 'Alî*

Emîn'e göre, Kâtip Çelebi gibi bazıları el-Fârisî'ye tefsir isnad etmektedirler. Ancak o'na göre müellif'in tefsirle ilgili bir eseri yoktur. Zira böyle bir kitabı olsaydı önceki âlimler bu isimde bir eserinden bahsedirdi. Çünkü tefsir ile ilgili eserin zikredilmesi diğerler eserlerin zikrinden daha önemlidir. Hakikatte Kâtip Çelebi'de el-Fârisî'ye böyle bir eser nispet etmiş değildir, sadece tefsir yazarlardan bahsederken Zeccâc ve el-Fârisî'den bahsetmiştir. Emîn'e göre müellife böyle bir kitap isnad edilmesi *el-Hucce* gibi eserlerinin tefsir olarak yorumlanmasındandır.³⁶⁵ Ulaştığımız kaynaklar itibariyle biz de müellifin *Kitābu't-tefsîr* veya *Tefsîru Ebi 'Alî* isimli bir eserini görmedik. Bu nedenle Emîn'in görüşüne katılıyoruz.

s. *Muhtaşaru av'âmili'l-i'râb*

el-Fârisî'nin *Muhtaşaru av'âmili'l-i'râb* isimli bu kitabı, yaşamını ele alan ilk klasik kaynaklarda eserleri arasında zikredilmektedir.³⁶⁶

ş. *el-Mesâilu'l-Meyyâfârikîniyyât*

İbn Hâyr , el-Fârisî'ye ait *el-Mesâilu'l-Meyyâfârikîniyyât*³⁶⁷ isimli bir eseri olduğundan bahsetmekte ve bunun bir sifr (kitap) olduğunu bildirmektedir.³⁶⁸ Kaynaklarda bu eserin içeriği hakkında her hangi bir bilgi verilmemiştir.

t. *el-Ahveziyyât*

İbn Sîde'nin (ö. 4581066) bu eseri el-Fârisî'ye nispet ettiği bazı kaynaklarda geçmektedir.³⁶⁹

u. *el-Heytiyyât*³⁷⁰

İbn Hişâm eserinde el-Fârisî'nin sözü geçen eserini kaynak olarak gösterir.³⁷¹

ü. *Mes'ele li Ebi 'Alî fi'l-Ahbâr*

'Alî Câbir el-Manşûrî eserinin 20 numaralı dip notunda *Mes'ele li Ebi 'Alî fi'l-Ahbâr*'a ait el yazması nüshasının Cāmiatu'd-Duvelu'l-'Arabiyye'nin el yazmaları enstitüsünün fihristinde 369 numarada kayıtlı olduğunu nakletmektedir.³⁷²

³⁶⁴ el-Emîn, *A'yānu'ş-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11.

³⁶⁵ el-Emîn, *A'yānu'ş-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11.

³⁶⁶ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 120.; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ'*, thk. İhsân Abbâs, 2/814.;

İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fağl İbrâhîm, 2/337.

³⁶⁷ Meyyâfârikin: Diyarbakır da Güney Doğu Torosların eteklerinde yer alan bir belde olup Diyarbakır'ı Bitlis'e bağlayan ana yol üzerindedir. Ahmet Savran, "Meyyâfârikin", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 19/511.

³⁶⁸ Ömer el-İşbîlî, *Fihristi İbn Hâyr el-İşbîlî*, thk: Beşşâr Avad Ma'rûf, Maḥmūd Beşşâr Avad 395.

³⁶⁹ Emîn, *A'yānu'ş-Şî'a*, thk. Hasan el-Emîn, 5/11; Şelebî, *Ebû Alî el-Fârisî hayâtuhû ve mekânethû*, 148.

³⁷⁰ Irak Beldelerinden hey't'e nispetle bu isim verilmiştir. Dayf, *El-Medârisu'n-naḥviyye*, 255.

³⁷¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, thk. Mâzin el-Mubârek & Muhammed Hamdullâh, 1/347.

v. *el-Bārī*'

Brockelman, el-Bekrî'nin *el-Leālī* isimli eserinde³⁷³ bu eseri zikrettiğinden bahsetmiştir.³⁷⁴ Ancak Şelebî, Aḥmed Teymūr'un bu eseri isim benzerliğinden dolayı yanlışlıkla el-Fārisî'ye nispet ettiğini ve bir miktarının Paris'de olduğunu, gerçekte ise adı geçen eserin Ebū 'Alī el-Ḳālī'ye ait olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁵

Buraya kadar el-Fārisî'nin yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal durumları, müellifin yaşamı, ilmi konumu, dil ile ilgili görüşleri ve eserleri ile ilgili incelenmenin çalışma için yeterli olduğu kanaatindeyiz. Ancak çalışmamızın ana konusu Arap dili ilimleri içerisinde sarf ilmine dair kuralları içeren *et-Tekmile* isimli eser ve eserin müellifinin bu ilimle ilgili görüşleridir. Ana konunun daha iyi anlaşılmasında; Arap dilinin ortaya çıkışı, Arap gramerinin tespiti ve bunda etkili olan âmiller, sarf ilmi ve benzeri konuların ele alınmasının yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Bu nedenle yularındaki konuların ele alındığı birinci bölümün akabinde ikinci bölümden itibaren sözü geçen konular incelemek uygun olacaktır.

---

³⁷² Alī Cābir el-Manşūrī, "Muḳaddime", 10.

³⁷³ Abdullāh b. Abdulazīz b. Muḥammed b. Eyyūb b. 'Amr el-Bekrī el-Endelūsī, *Simtu'l-le'ālī fī şerḥi emāli'l-Kālī*, thk: Abdulazīz el-Meymenī (Ḳāhire: Maṭba'atu Lecnetu't-Te'lif ve't-Terceme, 1354/1936), 1/401.

³⁷⁴ Brockelmann, *Tārīḫu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 2/193.

³⁷⁵ Şelebî, *Ebū Alī el-Fārisī ḥayātuhū ve mekānetuhū*, 149.

2. BÖLÜM SARF İLMİ

2.1. Arap Dili Gramerinin Ortaya Çıkışı ve Gramer Ekolleri

2.1.1. Arap Dili Grameri

Dilin (konuşmanın); insanların kendilerini başkalarına ifade etmesinde ve onların aktardığı düşüncüyü doğru anlamasında önemli yeri vardır. Doğru konuşma ve anlaşılmanın unsurlarından biri toplum tarafından kabul gören ve sürekliliği olan dilin kurallarına riâyet etmektir. Nitekim dünyada yaşayan milletlerin sahip olduğu köklü dillerin her birerinin kendisine ait kuralları vardır. Bu dillerden biri olan Arap dilinin de doğru anlaşılması için bazı kurallar vaz edilmiştir. Bu kuralların tamamına dil bilgisi kuralları denmektedir. Arap dili kuralları öncelikle nahiv ilmi (sentaks) adı altında hicri I. yüzyıl'ın ikinci yarısında ortaya çıkmış³⁷⁶ sonraki yüzyıllarda zenginleşmiş ve bunun sonucu olarak nahiv ilminin yanı sıra sarf ilmine (morfoloji) dair kurallar müstakil eserlerde kendini göstermeye başlamıştır. Arap dil bilgisinin tarihsel gelişimi, çalışmanın bu bölümünde tahlil edilecektir. Bu çerçevede, ilkin Arap dil biliminin tespit edilme süreci ve etkenleri, ikinci olarak nahiv ilmi ve ekolleri, son olarak da sarf ilminin tanımı, muhtevası, aşamaları ve sarf hakkında yazılan eserler incelenecektir.

2.1.2. Arap Dilinde Gramer Kurallarının Tespiti

Hız. Nuh'un (a.s.) oğlu Sâm'a nispetle anılan, Ârâmice ve İbrânice ve benzeri dillerin de içerisinde yer aldığı Sâmî dilleri büyük bir dil ailesidir. Arapçanın da bu dil ailesine mensup olup³⁷⁷ bunların içlerinden en iyisi olduğu bildirilmiştir.³⁷⁸ Ayrıca, Sami dilleri arasında ilk tedvin edilen dilin Arapça olduğu da ifade edilmektedir.³⁷⁹ Arapçanın Sami dillerinden olduğu ilk defa XVIII. Yüzyılda Alman bilim adamı Schlozer (ö. 1809) tarafından dile getirilmiştir.³⁸⁰ Cahiliye döneminde işlenip geliştirildiği kabul edilen Arapça³⁸¹ “*el-‘Adnâniyyetu’ş-şimâliyye (Kuzey*

³⁷⁶ Mehmet Musa Şirin, “Nahiv İlmî ve Ekolleri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 186.

³⁷⁷ Enîs Ferîha, *Naẓariyyât fi’l-luġa*, (Beyrut: Dâru’l-Kutubu’l-Lubnâniyye, 1981), 64-65.

³⁷⁸ Aĥmed Emîn, *Đuĥa’l-İslâm*, (Maṭba’atu’l-i’timâd, 1352/1934), 1/ 289.

³⁷⁹ Ferîha, *Naẓariyyât fi’l-luġa*, 66.

³⁸⁰ Ferîha, *Naẓariyyât fi’l-luġa*, 65.

³⁸¹ Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Gramer Tarihi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001), 1.

Adnanlılar)” ve bunun karşısında “*el-Kahtāniyyetu’l-cenūbiyye* (*Güney Kahtanlılar*)” gibi farklı isimlerle anılmaktadır. Ancak adı geçen dil İslâm döneminde *Luğat-ı Kureyş* olarak tanınmaktadır. Kaynaklara göre Arapçanın İslâm döneminde bu isim ile anılması Kureyşlilerin ait oldukları toplumdaki dini ve toplumsal konularından kaynaklanmaktadır.³⁸²

Hicrî I. yüzyılın ortalarından itibaren tespit edilmeye başlanan Arap dil bilimi kuralları, günlük konuşmalardaki hataları ifade eden lahne mani olup dilin bozulmasına engel olmak gibi dünyevi ve Kur’ân’ın yanlış okunmasının önüne geçmek gibi dinî sebeplerden kaynaklanmaktadır.³⁸³ Bunların yanı sıra Nahiv kurallarının belirlenmeye başlanmasının akabinde ilk zamanlardan itibaren Arap dili âlimleri tarafından aynı konuyla ilgili farklı görüşler ileri sürülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda da Arap dili ekolleri doğmuştur. Bu nedenle çalışmamızın devamında Arap dili ekolleri de kısaca anlatılacaktır.

2.2. Nahiv İlmî ve Gramer Ekolleri

2.2.1. Nahiv Kavramı

Sülâsî mücerredin birinci ve ikinci bābından çekimi olan, malûm (etken) ve mechûl (edilgen) olarak kullanılan nahiv kelimesi; sözlükte yön, taraf, yan, kısım, bölüm, usûl, metot, yöntem, tarz, kasd etmek, misal, miktar, -e benzer şekilde; dil bilgisi, gramer gibi anlamlara gelmektedir. Cemisi (أَنْحَاءٌ, نُحُوٌّ, نُجْيَةٌ) şeklinde gelmekle beraber isim olarak kullanıldığında; yol ve benzeri anlamlara gelirken, zarf olarak kullanıldığında; gibi, yaklaşık ve -e göre gibi anlamlara gelmektedir.³⁸⁴ Nahiv kelimesinin bir kısım anlamlarını içeren şiirler de inşâd edilmiştir. Örneğin Aḥmed Fêkihî’nin (ö. 972/1564) “*Şerḥu Kitab-ı ḥudūd*” isimli eserinde zikrettiği şu şiir bunlardandır:

نحنونا نحو دارك يا حبيبي لقين نحو الف من رقيب

وجدناهم مرأضا نحو كلب تمنوا نحو من زبيب

Senin evinin tarafına yöneldik ey sevgilim!

³⁸² Ferîḥa, *Naẓariyyât fi’l-luġa*, 64.

³⁸³ Dayf, *el-Medārisu’n-Nahviyye*, 11; Mehdî Mahzûmî, *Medresetu’l-Kûfe*, (Mısır: Matba’atü Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 2. Basım. 1377/1958), 33.

³⁸⁴ Ebu’t-Ṭāhir Mecduddîn Muḥammed b. Ya’kûbî b. Muḥammed el-Fîrûzâbâd, *el-Kāmûsu’l-muḥîṭ*, (Beyrut: Dâru İḥyâi Tûrâsi’l-Arabî 1417/1997), 2/1752; Muşliḥuddîn Muştafâ, *Aḥterî kebîr* (İstanbul: Matba’a-i ‘Âmire, 1309), 381; Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2014), 895.

*Orada bin kadar köle ile karşılaştık
Onları, köpekler gibi hasta gördük
Onlar senden bir tür içecek istiyorlardı.*³⁸⁵

Bazı araştırmacılar Nahiv kelimesinin I. yüzyılın sonlarına kadar terim anlamında kullanılmadığını ilk dönemde dil kurallarını ifade için Arabiyye, i'rāb, lahn, kelam, luğat ve mecaz, gibi sözcüklerin kullanıldığını ifade etmişlerdir.³⁸⁶ Bununla beraber nahiv kelimesinin hicri I. yüzyılın ortalarından itibaren dilciler tarafından kullanıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin nahiv kelimesinin türevleri Hz. 'Alī ile Ebū Esved arasında geçen bir diyalogda yer almaktadır.³⁸⁷ Nahiv kelimesini terim olarak kullanılmasına gelince bunun hicri II. yüzyılın ilk çeyreğinde görüldüğü ve onu terim anlamında ilk olarak Ebū İshāq el-Hāḍramī'nin (ö. 117/736) bu dönemde kullandığı ifade edilmektedir.³⁸⁸ Nahiv sözcüğü hicri II. yüzyılın sonlarına doğru el-Kisāi'nin³⁸⁹ kullanımından anlaşıldığı üzere terim olarak yaygınlaşmıştır. Yine aynı devirde kaleme alınan Sībeveyhi'nin meşhur *el-Kitāb* isimli eserinde *Nahviyyūn* tabirine yer verilmesi de, bu terimin yaygınlaştığının bir diğer göstergesidir. Ancak alanında ilk olan bu eserde nahvin herhangi bir tanımına rastlanmamıştır. Bazılarına göre bunun gerekçesi o dönemde tanımlamalara yer verilme geleneğinin henüz başlamamasıdır.³⁹⁰ Öte yandan Arap dili kurallarının tespit edilmeye başlandığı dönemlerde nahiv kelimesinin sarf ve nahiv ilmini içine alacak şekilde kullanıldığı bildirilmiştir.³⁹¹ Nitekim mezkur döneme ait gramer kitapları incelendiğinde bu husus net olarak görülmektedir.

Günümüzde nahiv ilminin kapsamı eskiye oranla daha net bir şekilde ortaya konularak içeriği ve tanımı ile sarf ilminden tamamen ayrılmıştır. Sonuç olarak son dönemde nahiv ilmi; söz dizimi, cümle bilgisi ve sentaks terimleri ile ifade edilen cümle bilgisi ile i'rāb olgusuna ilişkin kuralların akla geldiği bir disiplin olarak ortaya konulmuştur.³⁹²

³⁸⁵ Abdullāh b. Aḥmed el-Fekihī, *Şerḥu kitābi'l-ḥudūd fi'n-naḥv*, thk. Ramazan Aḥmed ed-Demirī (Kāhire: Mektebe-i Vehbe, 1408/1988), 51.

³⁸⁶ ÂdemYerinde, "Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci", *İ.Ü. Şarkiyât Mecmuası* 29, (2016/2), 202-204.

³⁸⁷ Dayf, *el-Medārisu'n- nahviyye*, 15.

³⁸⁸ Zubeydī, *Ṭabaqātü'n-nahviyyin*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 32; İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006),

³⁸⁹ İbnu'l-Kıftī, *İnbāhu'r-ruvāt*, thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm, 2/ 267.

³⁹⁰ Yerinde "Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci", 214.

³⁹¹ Ṭantāvī, Aḥmed. *Neş'etü'n-naḥv*. (Kāhire: Dāru'l-Ma'ārif, ts.), 80-81.

³⁹² Durmuş, "Nahiv", 32/300; Yerinde, "Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci", 227.

Bu ilme nahiv denmesinin sebebi konusunda İbn Serrâc,³⁹³ İbn Fâris³⁹⁴ ve benzerlerinin muhtelif görüşleri vardır. Ancak bu konuda yaygın görüş; Ebû Esved'in انحوا نحوه “*bunun gibi yapın*” sözünden hareketle nahiv denildiğidir.³⁹⁵

2.3.2. Nahiv Ekolleri

İslâm'ın ilk dönemlerinde günlük konuşma ve Kur'ân'ın okunmasında hatalara mani olmak için Arap grameri ile ilgili bir takım çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalar ilk olarak yabancı unsurlara komşu olan Basra'da ortaya çıkmıştır.³⁹⁶ Hicri II. asrın ortalarından sonra Kûfelilerin Basra'da nahvi öğrenip arkasından kendi beldelerinde dil kurallarına dair çalışmalar yapmasıyla Kûfe'de de dil çalışmaları başlamıştır. Daha sonra hicri II. yüzyılda her iki ekolün kendilerine hâs metot ve ilkeleri benimsemeleriyle iki ekol arasında ıstılah ve benzeri konularda farklılıklar ortaya çıkmış ve dolayısıyla Arap grameri ağırlıklı olarak bu iki merkez çevresinde şekillenmiş³⁹⁷ bunun sonucunda da Basra ve Kûfe ekolleri doğmuştur.³⁹⁸ Bu devirlerden sonra hicri III. yüzyılda Basra ve Kûfe'deki dil bilimciler Bağdat'a gelip kendi benimsedikleri metot ve ilkeler doğrultusunda ders vermeye başlamışlardır. Bunlardan ders görenler iki ekol arasında daha rahat kıyâs yapma imkânı elde etmiş ve iki ekolden birinin görüşünü seçen bir ekol zuhur etmiştir. Nitekim Ahmed Emîn'e göre, hicri IV. yüzyıl tamamıyla bu ekole tanıklık etmiştir.³⁹⁹ Biz çalışmanın bu kısmında Arap dilinin önde gelen üç ekolü (Basra Kûfe ve Bağdat ekolü) üzerinde inceleme yapacağız. Zira çalışmamıza konu olan el-Fârisî'nin yaşadığı dönemlere kadar etkili olan bu üç ekoldür.

³⁹³ İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Uşûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetelî (Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 35.

³⁹⁴ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1399/1979), 5/403.

³⁹⁵ Yerinde “Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci”, 203.

³⁹⁶ Tântâvî, *Neş'etu'n-nahv*, 36; Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/117.

³⁹⁷ Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/115; Hasan Abbâs, “Basra ve Kûfe Ekollerinin Metot Konusundaki İhtilafı”, çev. Hasan Soyupek, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008/1), 230.

³⁹⁸ Kılıç, “Basriyyûn”, 5/117,

³⁹⁹ Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, 2/115.

2.3.2.1. Basra Ekolü

Bağdat'ın güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km batısında yer alan Basra şehri sert bir iklime sahiptir. Eski Basra ilk olarak Hz. Ömer zamanında bu günkü Basra'nın 25 km uzağına 'Utbe b. Ğazvân tarafından ordugâh olarak kurulmuştur. Ancak halk ilerleyen zamanlarda; daha korunaklı olan ve su ihtiyacını daha kolay karşılamaya imkân veren bu günkü Basra'ya yerleşmeye başlamıştır.⁴⁰⁰ Şehirde siyasi istikrârın oluşmasıyla çevredeki kabileler buraya yerleşmiş ve İslâmî fetihler sonucu esir alınanlarda burada iskân edilmiştir. Nihâyetinde Basra İranlı, Hintli, Afrikalı ve Arapların toplandığı bir yerleşim merkezi halini almış ve bunun sonucunda da dil hataları artmıştır.⁴⁰¹ Dil hatalarının avamın konuşmasına yansması ve şehirleşme ile beraber dil ile ilgili ilk çalışmalar da Basra da başlamıştır. Basralılar bu ilmi ilk tesis eden, kapısını açan, yöntemini belirleyen ve kurallarını vaz edenlerdir.⁴⁰² Hicri II. ve IV yüzyıllar arasında Basra'da yetişen ve gramer kurallarını tespit etmeye gayret eden âlimlere ve bunları takip edenlere Basralılar anlamında *Başriyyûn* adı verilmiştir.⁴⁰³

2.3.2.2 Kûfe Ekolü

Arap gramerine dair ilk çalışmalar Basra'da başlamış, yaklaşık bir asır sonra da Kûfe'de devam etmiştir. İlk zamanlar Basralılardan eğitim görerek yetişen Kûfeliler daha sonraları rekabet duygusuyla bu konuda daha fazla gayret etmeye başlamışlardır.⁴⁰⁴ Kûfeliler'in ilk zamanlarda fıkıh, usulü fıkıh, eski Arap şiirleri ve özellikle de kıraat ile daha çok meşgul olmaları, bu çalışmaların Kûfe'de geç başlamasının nedenleri arasında zikredilir.⁴⁰⁵

Kûfe'de nahiv çalışmalarının ilk olarak Basralı Ebû 'Amr b. 'A'lâ (ö. 154/771) ve İsa b. Ömer'den (ö. 149/776) ders alan Ebû Cafer er-Ruāsî (ö. 175/791)

⁴⁰⁰ Abdülhâlik Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108.

⁴⁰¹ Tântâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 35; Abuzer Sarp, *Arap Gramer Tarihinde Endülüs Ekolü*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 17.

⁴⁰² Ebû Abdillâh Muḥammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Cumahî el-Basrî, *Ṭabaḳâtü'ş-şu'arâ*, nşr. Josef Hell (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye , 1422/2001), 29; Munâ İlyâs, *el-Kıyâs fi'n-nahv*, (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1405/1985), 10; Kılıç, , "Basriyyûn", 5/117; Sarp, *Arap Gramer Tarihinde Endülüs Ekolü*, 17.

⁴⁰³ Kılıç, "Basriyyûn", 5/117.

⁴⁰⁴ Mahzûmî, *Medresetu'l- Kûfe*, 34; Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/345.

⁴⁰⁵ Mahzûmî, *Medresetu'l- Kûfe*, 38; Selami Bakırcı & Kenan Demirayak, *Arap Dili Gramer Tarihi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001), 45.

ve Muaz el-Herrā (ö. 187/803) tarafından başlatıldığı nakledilmektedir.⁴⁰⁶ Ancak el-Kisāi (ö. 189/805) ve el-Ferrā'nın (ö. 207/822) yetişmesinden sonra Basralılar ve Kûfeliler arasında ihtilafların çoğaldığı ileri sürülmüş,⁴⁰⁷ el-Ferrā'nın vaz ettiği özgün kurallar ile Kûfe ekolünün kemale erdiği dile getirilmiştir. Bu nedenle bazılarına göre el-Ferrā bu ekolün gerçek lideri kabul edilirken⁴⁰⁸ diğer bazılarına göre ise Basra'da Yûnus b. Ḥabîb (ö. 182/798) ile ilk olarak dil konusunda münazaralara girdiği için el-Kisāi gerçek liderdir.⁴⁰⁹

2.3.2.3 Bağdat Ekolü

Abbāsiler'in Bağdat'ı başkent yapması ile Basra ve Kûfe dil ekolünün temsilcileri ilim ve medeniyet merkezi olan bu şehre intikal etmişler ve orada kendi görüşlerine uygun olarak dil kurallarına dair eğitim vermişlerdir.⁴¹⁰ Bunların rahle-i tedrisinde bulunan Bağdat'taki âlimler de belli bir zaman sonra bu iki ekolün görüşlerini mezc edip kendilerine uygun olanı benimsemişlerdir.⁴¹¹ İşte bu metodu benimseyen dilciler için bir kısım Arap dili âlimi tarafından Bağdadiyyûn (Bağdatlılar) terimi kullanılmıştır.⁴¹²

Basra dil ekolünün önemli temsilcilerinden Muberrid ile Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden Şa'leb yeni ilim merkezi Bağdat'ta Arap dili kurallarına dair eğitim vermeye başlamışlar, bunların yanı sıra da her iki ekolün temsilcilerinden pek çok dilci de bu şehre yönelmiştir. Bu olaylar sonucu daha sonraki dönemlerde Bağdat ekolü veya iki ekol arasını mezc/cem eden bir grup nahivci adıyla anılacak olan ve her iki ekolün görüşlerini iyi bir şekilde öğrenen bir grup yetişmiştir.⁴¹³ Bu dilcilerin kimliği ve tasnifi ile ilgili bazıları geniş çerçevede; Basralılara yakın Bağdatlılar, Kûfelilere yakın Bağdatlılar ve iki mezhebi mezc eden Bağdatlılar olarak üç kısma

⁴⁰⁶ Mahzûmî, *Medresetu'l- Kûfe*, 39-40; Bakırcı & Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 45.

⁴⁰⁷ Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345.

⁴⁰⁸ Kılıç, "Kûfiyyûn", 26/345.

⁴⁰⁹ Mahzûmî, *Medresetu'l- Kûfe*, 40; Bakırcı & Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 46.

⁴¹⁰ es-Seyyid Kâsım el-Celâl, "Muḳaddime", *Nuzhetu't-ṭarf fi 'ilmi's-şarf*, mlf. Muḳammed Takiyyu'l-Ḥuseynî (Kum el-Muḳaddese, İntişârât Silsâl, 1371 Şemsî/1323 Kamerî), 11-12.

⁴¹¹ Halil İbrahim Kaçar, "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslâm Kültürüne Katkıları", *İslâm Medeniyetinde Bağdat Medînetü's-Selam Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: 7-9 Kasım 2008), 638.

⁴¹² Sâlih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer ekolüne Genel Bir Bakış", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3 (Kış 2013), 134-135.

⁴¹³ Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", 135.

ayırırlarken⁴¹⁴ diğer bazıları mütekaddimûn ve müteehhırûn Bağdatlılar şeklinde iki kısma ayırmışlardır.⁴¹⁵

Çalışmamıza konu olan el-Fārisī bazı dilciler tarafından Bağdat ekolünden kabul edilmektedir. Ancak el-Fārisī ve öğrencisi İbn Cinnī telif ettikleri eserlerinde kendilerini Basra ekolünden görmektedirler. Bu iki dilcinin kendilerini Basra ekolünden görmeleri onların ağırlıklı olarak Basralıların görüşlerine bağlı kaldıklarından ve takip ettikleri metodun Basralılara uyumlu olmasındandır. Aslında bu durum onlar için Basralı denilmesini haklı göstermektedir. Ancak el-Fārisī ve İbn Cinnī bazı meselelerde Basralıların görüşünü benimserken bazılarında onlara muhalefet etmektedirler. Yine bazı konularda da Kûfelilere muhalefet ederlerken diğer bazı konularda onların görüşlerini benimsemektedirler. Bununla beraber adı geçen bu âlimler Bağdat'ta uzun yıllar ikamet edip, birçok konuda da her iki ekolün görüşlerinin bir kısmını reddederek kendi görüşlerini ortaya koymaları, onların bazıları tarafından Bağdat ekolünden olduklarının ileri sürülmesine neden olmuştur.⁴¹⁶

2.3. Sarf Kavramı ve İlmi Sarfın Dil İlimleri İçerisindeki Yeri

Arap dil ilimlerinden biri ilm-i sarf veya diğer bir ifade ile et-taşrîfdir.⁴¹⁷ Sarf ve taşrîf kelimeleri Arap dilinde aynı kökten gelmektedir. Ancak sarf kelimesi sülâsî mücerredin ikinci bābından masdar iken taşrîf kelimesi sülâsî mezîd rubā' den olup tef'îl bābından masdardır. Her iki kelime de çevirmek, döndürmek, dönüştürmek ve değiştirmek gibi anlamlara gelir. Fakat taşrîf kelimesi tef'îl bābından olması sebebiyle bu bābın binası çokluk için olduğundan çokluğu ve mübalağayı ifade eder.⁴¹⁸ Sonraki dönem dilcileri sarf ile taşrîfin aynı anlamda olduğunu kabul etmişken ilk dönem dilcileri taşrîfi sarfın, sarfı da nahvin bir bölümü olarak kabul etmişlerdir.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Tāntāvi, *Neş'etu'n-naḥv*, 171-178.

⁴¹⁵ Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", 136.

⁴¹⁶ Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", 134-135.

⁴¹⁷ Ebu'l-Berekāt KemāluddīnAbdurrahmān b. Muḥammed b. Ubeydillāh el-Enbārī, *el-Vecīz fī 'ilmi't-taşrīf*, thk. Alī Ḥuseyin el-Bevvāb (Kāhīre: Daru'l-'Ulūm, 1402/1982), 7.

⁴¹⁸ Alak, "Sarf (Tasrif) İlimi", 111-112.

⁴¹⁹ Kenan Demirayak, *Arap İslām Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yay. İstanbul, ty.), 361; Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/136.

Bazıları sarf ilminin, nahiv ilmiyle filoloji arasında bir arabulucu olduğunu ve aralarında çekim meydana getirdiğini⁴²⁰ veya fonetik ile nahiv arasında dil tahlili konumunda olup fonetiğin ve nahvin esasını oluşturduğunu dile getirmektedirler.⁴²¹ Bu nedenle dil bilimciler sarf ilminin Arap dili ilimleri içerisinde büyük bir öneme hâiz olduğunu belirtmişlerdir. Konuya ilişkin İbn Cinnî “*Ehli Arap sarf ilmine ziyadesi ile muhtaçtır. Çünkü sarf ilmi Arap dilinin mizanıdır (ölçüsüdür) ve Arapçaya sonradan giren kelimeler bu ilimin usulü ile tespit edilir. Ayrıca iştikāk diğer bir ifade ile kelime türetme bununla öğrenilir. Yine Arapçanın büyük bir bölümü kıyâs ile elde edilir. Bu da taşrîf yoluyla mümkündür.*” sözlerini sarf ederken⁴²² Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) “*Taşrîf ilminin faydası bir manadan çıkan farklı manaları elde etmektir. Sen bil ki Arap dilinde taşrîfi öğrenmek nahivden daha önemlidir. Çünkü taşrîf kelimelerin kendisiyle nahiv ise onlara sonradan arız olan haller ile ilgilenmektedir. Müfessirin kendisine ihtiyaç duyduğu ilimlerdenidir*” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴²³

Bir ilme başlarken öncelikle onun ne olduğunu ifade eden tanımının yapılması önemlidir. Hatta eskiler bu konuda tanımın nasıl olmasıyla ilgili *efrâdını câmi’ ağyârını mânî* tabirini kullanmışlardır. Dil ilimlerinden biri olan sarf, diğer bir ifade ile taşrîf ilminin de ilk dönemden itibaren farklı tanımları yapılmıştır. Bize ulaşan *taşrîf* tariflerinden ilkinin hicri II. yüzyılda yaşam Sîbeveyhi’nin (ö. 180/769) yaptığı nakledilmiştir.⁴²⁴ Müellif *el-Kitâb* isimli eserinde: “*Arapların; isimler, sıfatlar ve illetli-illetsiz fiillerden bina ettikleri ve Arapların konuşmalarında geçmeyen (dilde bulunmasına ve bir anlam ifade etmesine bakmadan), aslının da başka bir kelimenin kalıbında yer aldığı vezne (özellikle illetlileri) kıyâs etmelerine nahivciler “et-Taşrîf veya fa’al adını verirler”*⁴²⁵ şeklinde o günkü anlamda tanım sayılabilecek ifadeler yer verir. el-Mâzinî (ö. 249/863) sarf hakkındaki eserine *et-Taşrîf* adını vermiş ve eserin sonunda “*Taşrîf’i Arapçada derinlemesine araştırma yapanların ve diğer nahiv konularını bilenlerin incelemesi gerekir, zira nahiv dışında bilgisi olmayanlar için bu zor ve problemlidir. Nitekim idğām ve imâle gibi konular*

⁴²⁰ İbn Cinnî, *el-Munşif*, thk. İbrâhîm Muşafâ & Abdullâh Emîn, 1/4.

⁴²¹ Bakırcı & Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, 183.

⁴²² İbn Cinnî, *el-Munşif*, thk. İbrâhîm Muşafâ & Abdullâh Emîn, 1/2.

⁴²³ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Turkî el-Mısrî el-MinHâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfi’î, *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*, thk. Muḥammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm (Ḳâhire: Dâru’t-Turâş, ts.), 297.

⁴²⁴ Ḥasan Hindâvî, *Menâhicü’ş-şarfiyyîn*. (Dımaşk: Dâru’l-Ḳalem, 1409-1989), 16.

⁴²⁵ Ebû Bîşr (Ebû Oşmân, Ebu’l-Ḥasen, Ebu’l-Ḥuseyn) Sîbeveyhi Amr b. Oşmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, (Ḳâhire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1402/1982), 4/242.

Arap dilinin değerli konularındandır ve bunlar hakkında soru soranların çoğu kurrâlardır. Onların bu konuda çok soru sormalarının sebebi Arapçanın diğer meselelerine vakıf olmamalarından kaynaklanmaktadır.” şeklinde söz etmiştir.⁴²⁶ el-Mâzîni’nin bu sözlerinden sarfın nahivle iç içe olduğunu ve o dönemde kurrâların kırâatı iyi bilmelerine rağmen bu ilme vâkıf olmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kırâatların iyi bilinmesi gramerin iyi bilindiği anlamına gelmemektedir.

Hicri IV. yüzyıldan itibaren yapılan sarf ilmine dair bazı tanımlar:

er-Rummānī (ö. 384/994) “*Kelimeyi bulunduğu kalıptan farklı bir kalıpta kılmaktır*”.⁴²⁷

İbn Hâcib (ö. 646/1249) “*Kelimenin yapısının i’râb dışındaki halleri kendisi ile bilinen usulleri (kuralları) bilmektir*”.⁴²⁸

ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) “*Kelimenin yapısıyla ilgili olandır. Bu da iki kısımdır: 1. Kelimeyi farklı manalar sebebiyle; ismi taşğîr, masdar, ismi zaman, ismi mekan, ismi fail, ismi meful, maşşûr ve memdûd gibi muhtelif kalıplara koymaktır. 2. Kelimeyi kendisine sonradan ârız olan manadan dolayı değiştirmektir. Bu da ziyâde, hâzîf, ibdâl, kalb, nakil ve idgâm gibi durumlardır*”.⁴²⁹

Seyyid Şerîf Curcânî (ö. 816/1413) sarf ilminin tanımını yaparken iki farklı tanım vermiştir. Birincisi: “*Bir olan aslı, farklı manalar ancak kendisi ile elde edilen emsile-i muhtelifeye (farklı kalıplara) çevirmektir.*” İkincisi “*Kelimenin i’râb dışında yapısıyla (binasıyla) ilgili halleri kendisi ile bilinen usulü bilmektir.*”⁴³⁰

21. yüzyıl dilcilerinden er-Râcihî (ö.2010) ise sarf âlimlerinin bu ilmi “*Arapça kelime kalıplarının keyfiyeti ve bu kelimelerin mu’rab ve mebnîlik dışındaki durumları kendisi ile bilinen ilimdir.*” şeklinde tanımladıklarını ifade eder. Daha sonra modern dönem dilcilerinin sarf hakkındaki görüşlerinin “*Kelime veya kelimenin cüzlerinden biri ile ilişkili olan, ifade ve cümle kurmaya götüren, diğer bir ifade ile farklı nahiv anlamlarına götüren her çalışma sarf çalışmasıdır.*” şeklinde

⁴²⁶ Halis Dede, “Sarf İlminde el-Mâzîni ve et-Taşrîf Adlı Eseri” (Van: Yüzüncü Yıl Üniveristesi, Sosyalbilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 164. Halis Dede tezin son kısmında et-Taşrîf’in ana metnini, İbn Cinnî’nin et-Taşrîf’a Şerh olarak yazdığı “el-Munşif” isimli eseri ve diğer Şerhlerden yararlanarak vermiştir.

⁴²⁷ Hindâvî, Menâhicü’ş-şarfiyyîn, 18.

⁴²⁸ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, el-Kâfiyefi ‘ilmi’n-naḥv ve’ş-Şâfiye fî ilmi’taşrîf- ve’l-ḥaṭṭ, thk. Sâlih Abdulazîm eş-Şâir (Kâhire: Mektebetu’l-Edeb, ts.), 59.

⁴²⁹ Zerkeşî, el-Burhân, thk. Muhammed Ebû’l-Faḍl İbrâhîm, 297.

⁴³⁰ Ebû’l-Ḥâsen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî el-Ḥanefî, Kitâbu’t-ta’rîfât (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘îmiyye, 1403/1983), 59.

olduğunu belirtir.⁴³¹ Son dönem dilcilerinin bu görüşlerinden sarfın kapsamını şöyle anlayabiliriz. Sarf ilmi;

- a) Dilin oluşumunda ilk öge olan dil seslerini inceler.
- b) Kelimeyi inceler⁴³²

Son dönemde Arap dil bilimcileri sarf alanına giren konuları anlatırken mütekaddim âlimlerin i'lâl ve ibdâl gibi kavramlarla ifade ettikleri sarf konularını ilmi eşvât ile ifade etmişlerdir.⁴³³

İlmi sarfın amacı konusunda farklı bilgiler verilmiştir. Ancak bunların özet olarak ifadesi; lisanı hatadan korumak ve Arapça yazım kurallarına riâyet etmektir şeklinde dile getirilebilir.⁴³⁴

Sarf ilminin konusu: A'cemi isimler, harfler ve ğayri mütemekkin (mebnî) isimler ve câmid (çekimsiz) fiilerin dışında mutasarrıf (çekimli) fiilleri ve mütemekkin (mu'rab) isimleri inceler.⁴³⁵

2.3.2. Klasik Dönem Sarf ve Nahiv Konuları Ortak İşlenen Eserler

İlk dönem yazılan dil bilgisi eserlerinde nahiv kitaplarının bir bölümünde sarf'a dair kuralların işlendiği yukarıda ifade edilmiştir. Bu üslupta yazılan önemli eserlerden bir kısmı şunlardır:

1. Sîbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb*
2. el-Mubberred (ö. 285/898), *el-Mukteḍab*
3. İbn es-Serrâc (ö. 316/928), *el-Uşûl*
4. İbn Şukayr(ö.317/929), *el-Muḥallâ*
5. ez-Zeccâcî (ö.337/949), *el-Cumel*,
6. İbn Cinnî (ö.392/1002), *el-Lum'a'*
7. İbn Bâbeşez (ö. 469/1077), *el-Mukaddime*
8. ez-Zemaḥşerî (ö. 538/1144), *el-Mufaşşal*
9. İbn Eşîr (ö. 606/1210), *el-Bedi'*
10. el-Ukber î (ö. 616/1219), *el-Lubâb*

⁴³¹ Hindâvî bu tanımın Kemal Bişr'a ait olduğunu bildirir. bk. Hindâvî, *Menâhicü's-şarfiyyîn*, 22.

⁴³² Râcihî, *et-Taṭbîku's-şarfi*. (Beyrut: Dâru'n-Nuhzatu'l-'Arabiyye, ts), 7-8.

⁴³³ Râcihî, *et-Taṭbîku's-şarfi*, 8.

⁴³⁴ Muḥammed Takıyyu'l-Huseynî, *Nuzhetu't-ṭarf*, thk. es-Seyyid Kâsım el-Celâlî (Kum el-Mukaddese, İntişârât Silsâl, 1371 Şemsî/1323 Kamerî), 29.

⁴³⁵ Râcihî, *et-Taṭbîku's-şarfi*, 9.

2.3.3. Klasik Dönem Bazı Müstakil Sarf Eserleri

1. el-Māzīnī (ö. 249/863), *Kitābu 't-Taşrīf*
2. ez-Zeccāc (ö. 311/923), *Mā yensarif ve mā lāyensarif*
3. el-Ḳāsım el-Mueddīb (ö. 338/949), *Deḳāiḳu 't-taşrīf*
4. Ebū 'Alī el-Fārisī (ö. 377/987), *et-Tekmile*
5. İbn Cinnī (ö. 392/1002), *el-Munşif, et-Taşrīfu 'l-mulūkī*,
6. Abdulkāhir el-Curcānī (ö. 471/1078-79), *el- 'Umud*

2.3.4. Son Dönemde Yazılan Bazı Müstakil Sarf Eserleri

1. Hārūn Abdurrāzık, *Unvānu 'z-zarf*
2. Aḥmed el-Ḥamelāvī, *Şeze 'l- 'arf*
3. Didkos Sinān, *Menāru 'l-elbāb*
4. Muḥammed Muhiddīn Abdulhamīd, *Durūsu 't-taşrīf*
5. Seyyid Emīn 'Alī, *Fī 'ilmi 'ş-şarf*
6. Fethī ed-Decnī, *Fī 'ilmi 'ş-şarf*
7. Muḥammed Ebu'l-Futūh, *İlmu 'ş-şarf*
8. Ebuşşuūd Ḥaseneyn, *İlmu 'ş-şarf*
9. Faḫruddīn Ḳabāve, *Taşrīfu 'l-esmā ve 'l-ef'ā*⁴³⁶

2.3.5. Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yazılan Bazı Sarf Eserleri

1. Bekir Topaloğlu Hayrettin Karaman, *Arapça Dil Bilgisi*.
2. Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dil Bilgisi*.
3. Ḥasan Akdağ, *Arap Dilinde Fiiller*.
4. Vecdi Akyüz, *Arapçada Fiil Zamanları*.
5. M. Sadi Çöğenli, *Arapça Fiil Çekimleri ve Sarf Bilgisi*.⁴³⁷
6. Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dil Bilgisi Sarf*.

İkinci bölümün başından buraya kadar dilin kökeni, Arap dili kurallarının tespiti, nahiv ve sarf ilmi ile alakalı verilen bilgilerin yeterli olduğu kanaatindeyiz. Zira çalışmamızın ana konusu bu ilimler değil de bunların içerisinde sarf ile ilgili kuralları içeren *et-Tekmile* isimli eser, eserin içeriği ve müellifin bu eserde takip ettiği metottur. Bu nedenle yukarıda verilen bilgilerden sonra çalışmamızın ana konusuna geçmek yerinde olacaktır.

⁴³⁶ Kılıç, "Sarf", 36: 137.

⁴³⁷ Alak, "Sarf (Tasrif) ilmi", 199-202.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBŪ ‘ALĪ EL-FĀRĪSĪ’NİN et-TEKMİLE İSİMLİ ESERİ ve SARF İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

3.1. *et-Tekmile*

el-Fārisī yaşamı boyunca kır’aat, nahiv, sarf ve dil konularıyla ilgili pek çok eser yazan velūd (üretken) bir âlimdir. Müellifin yazdığı eserlerinden biri de çalışmamıza konu olan *et-Tekmile*’dir.⁴³⁸

Tekmile, Arapça bir kelime olup (كَمَل) ⁴³⁹ sözcüğünün tef’īl (تَفَعَّلَ) kalıbındandır. (كَمَل) kelimesi, tamam, eksiksiz olmak, tamamlamak; sona ermek, bitmek; neticelenmek anlamlarına gelmektedir. Bu kelimenin (تَفَعَّلَ) kalıbından gelen *tekmile* kelimesi de; bir şeyi bitirmek, tamamlamak, yapmak, yerine getirmek, icrâ etmek, uygulamak; sıfat olarak *tekmîlî* şeklinde; ek, ilave, ilave mahiyetinde ve tamamlayıcı anlamlarına gelmektedir.⁴⁴⁰ el-Fārisī’nin bu eserini, daha önce yazdığı *el-İzāh* isimli eserinde bulunmayan konuları tamamlayıcı mahiyette kaleme aldığı düşünüldüğünde, kitabın ismi ile içeriğinin uyumlu olduğu söylenebilir. Zira Müellif *et-Tekmile*’nin girişinde “İ’rāb ile alakalı konuları’ biz kitabımızın birinci bölümü olan *el-İzāh* isimli eserde zikrettik.” şeklinde ifadeler yer vermektedir.⁴⁴¹ Nitekim tabakât yazarları müellifin *et-Tekmile*’yi kaleme alma gerekçesini şu şekilde açıklamaktadırlar. el-Fārisī *el-İzāh*’ı yazıp Adududdevle’ye sunar. İbnu’l-Enbārī’nin naklettiğine göre, Adududdevle de müellife “*Senin yazmış olduğun bu kitap, çocuklara uygundur*” der.⁴⁴² Yāqūt el-Ḥamevī ise İbnu’l-Enbārī’nin ifadelerine ek olarak, Adududdevle’nin *el-İzāh*’ı kısa bulduğunu ve “*Bildiklerimden daha fazla bir şey yok*” dediğini zikreder.⁴⁴³ el-Fārisī de bu olayın üzerinden belli bir zaman geçtikten sonra *et-Tekmile*’yi yazıp kendisine takdim edince, Adududdevle, “*Şeyh*

⁴³⁸ Tekmile ilk dönemlerden itibaren Müslüman Arap ilim dünyasında kullanılan gelen terimlerden biridir. Nitekim bu terim ile alakalı Diyanet İslam Ansiklopedisinde şu bilgiler yer almaktadır. “*Sözlükte zeyl (çoğulu züyûl, ezyêl) “kuyruk, elbise eteği, bir şeyin devamı, bir yazıya ek olarak yazılan yazı” gibi anlamlara gelir. Aynı kökten tezyîl “kitaba yazılan ek” demektir. İsmail Durmuş “Tekmile”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/339.*

⁴³⁹ Muştafâ, *Ahterî kebîr*, 215.

⁴⁴⁰ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muḥîṭ*, 2/1392; Muştafâ, *Ahterî kebîr*, 215; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Dağarcık Yay., 2012), 804.

⁴⁴¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcân, 182.

⁴⁴² İbnu’l-Enbārī, *Nuzhetu’l-elibbâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmirâî, 233.

⁴⁴³ Yākut el-Ḥamevī, *Mu’cemu’l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, 2/813.

kızdı, kendisinin de bizim de anlayamayacağımız bir eser getirdi.” der.⁴⁴⁴ Yani bu eser sanki *el-İzāh*’ı tamamlayıcı mahiyettedir. Çünkü kolay denilen eserden sonra yazılmış ve zorluğu ifade edilmiştir. Bir kısım modern dönem araştırmacıları bu sözün -*Şeyh kızdı, kendisinin de bizim de anlayamayacağımız bir eser getirdi*- sözünün hakikati ifade etmediğini, Adududdevle’nin söylemediği bir sözün kendisine isnat edildiğini ileri sürerler.⁴⁴⁵ Bunlardan Şelebî’ye göre Adududdevle’nin *Şeyh kızdı* sözünü söylemesi imkânsızdır. Zira ona göre el-Fārisî ile Adududdevle arasında sağlam bir dostluk vardır.

Tabakât yazarlarının bir kısmı *el-İzāh* ve *et-Tekmile*’nin tek kitap olduğu⁴⁴⁶ bir kısmı ise her ikisinin de müstakil birer eser olduğu görüşündedirler. Örneğin bazıları el-Fārisî’nin eserlerini zikrederken *el-İzāh* ve *et-Tekmile*⁴⁴⁷ ismini kullanırken bazıları *el-İzāh fi’n-Nahv*” ve *et-Tekmile fi’t-Taşrif*⁴⁴⁸ ifadelerine yer vermişlerdir. Fakat Şelebî *et-Tekmiletu fi’t-Taşrif* şeklindeki isimlendirmeyi hatalı bulmaktadır. Zira bu eser ona göre sarf hakkında yazılan bir kitap değil, *el-İzāh* ı tamamlamak için yazılan bir kitaptır.⁴⁴⁹ İbn Hālikān ve Brockelman, bu eserlerin içeriklerini dikkate almaksızın “*el-İzāh* ve *et-Tekmile fi’n-Nahv*” ifadesini kullanmıştır.⁴⁵⁰ Muhtemelen adı geçen iki yazar bu isimlendirmede el-Fārisî’nin *Tekmile*’nin Mukaddime kısmında yer alan nahiv taksimatını temel almıştır. Çünkü müellif eserin Mukaddimesinde nahvi taksim ederken sarf konularından olan kelime yapısındaki değişiklikleri nahvin ikinci kısmı olarak zikretmiştir. Nitekim Şelebî de bu şekildeki isimlendirmenin daha uygun olduğu kanaatindedir. Müellif’in *el-İzāh*’ı Adududdevle için kaleme alması sebebi ile eseri *İzāhu ‘Azuzî* şeklinde de isimlendirenler olmuştur. Mesela İstanbul Köprülü Kütüphanesindeki hicri 620 tarihinde istinsāh edilen 1456 numaralı el yazması nüshası ile hicri 528 tarihinde istinsāh edilen 1457 numaradaki el yazması nüshalarının ilk sayfasında *Kitābu’l-İzāhi’l-‘Azuzî* yazmaktadır. Mîr Alem *el-İzāh*’ın yaklaşık üç yüz yıl etkili olduğunu,

⁴⁴⁴ Yākut el-Ḥamevî, *Mu’cemu’l-udebā*, thk. İhsān Abbās, 2/813; Suyūṭî, *Buḡyetu’l-vuāt*, 496.

⁴⁴⁵ Şelebî, *Ebū Alî el-Fārisî hayātuhū ve mekānetuhū*, 515.

⁴⁴⁶ Ḥasan Şāzeli Ferhūd, tahkikini yaptığı *et-Tekmile*’nin Mukaddime kısmında *el-İzāh* ve *et-Tekmile*’nin bir kitap olduğunu ifade etmiştir. Ḥasan Şāzeli Ferhūd, “Mukaddime”, *et-Tekmile*, mlf. Ebū ‘Alî el-Fārisî (Riyad: Cāmiatü Riyad, 1401/1981) , 8.

⁴⁴⁷ Dayf, *Medārisu Nahviyye*, 256.

⁴⁴⁸ Suyūṭî, *Buḡyetu’l-vuāt*, s. 496; Nāşif, *Tārīhu’n-Nahv*, 40.

⁴⁴⁹ Şelebî, *Ebū Alî el-Fārisî hayātuhū ve mekānetuhū*, 541.

⁴⁵⁰ İbn Hālikān, *Vefeyātu’l-a’yān*, thk. İhsān ‘Abbās, 2/80; Brockelmann, *Tārīhu’l-edebî’l-‘Arabî*, trc. ‘Abdulḥalīm en-Neccār, 2/190.

bu dönem içinde nahiv öğrenmek isteyenlerin bu esere müracaat ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁵¹

Müellif *el-İzâh* 'ın başında bir giriş yapıp⁴⁵² Adududdevle'ye dua edip onu övgülerle anarken *et-Tekmile*'nin başında da ayrıca bir giriş daha yazmış⁴⁵³ ve Adududdevle'ye mükerreren dua etmiş ve ona övgülü sözlerde bulunmuştur.

Bu konuda bizim kanaatimiz sözü geçen iki eser arasında buraya kadar sayılan farklılıklarla beraber müellif tarafından her ikisi için ayrı ayrı mukaddime yazılması ve bu mukaddimelerin de içeriklerinin birbirinden farklı olması adı geçen eserlerin iki ayrı kitap olarak mülâhaza edilmesi yönündedir.

Sonuç olarak el-Fārisī *el-İzâh ve et-Tekmile*'de, kendisinden önceki dönemlerde yazılan; Sībeveyhi'nin *el-Kitāb* isimli eserinde karışık halde bulunan sarf ve nahiv konularını birbirinden ayırıp düzenli bir şekilde tertip etmiş ve özetlemiş, *el-Muktedab*'ta karışık olarak kaleme alınan sarf ve nahiv meselelerini tertip edip tekrar eden aynı konuları çıkarmış yine *el-Cumel*'de yer alan sarf nahiv dışı tarih, ses bilim ve zarûrât-ı şî'riyye gibi konuları eserine almamıştır.⁴⁵⁴ Böylece el-Fārisī kendi döneminde bu ilmi öğrenmek isteyenler için düzenli bir eser ortaya koymuş ve *et-Tekmile*'de sarf'ın en önemli konularını yüz yirmi iki bābta toplamıştır.⁴⁵⁵

3.2. *et-Tekmile*'nin El Yazması Nüshaları

Ulaşabildiğimiz kaynaklar itibari ile *et-Tekmile*'nin şu ana kadar sekiz kadar el yazması nüshası günümüze gelmiş ve modern dönemdeki biyografi yazarları ile eser üzerine tahkik yapanlar tarafından mukaddime bölümünde bunlar zikredilmiştir. Eserin ulaşılabilen el yazması nüshaları şunlardır.

1. Beyazıt Kütüphanesi Nüshası:

Bu nüsha Beyazıt kütüphanesine bağlı Veliyyüddîn kütüphanesinde 2903 numarada kayıtlıdır. *el-İzâh ve et-Tekmile* beraberce bu nüshada yer almaktadır. Muhammed b. Ziyād tarafından hicrî 505 yılında yazılan nüsha toplam 188 sayfadır. Bu nüshanın 62 sayfası *el-İzâh* , 126 sayfası *et-Tekmile*'nin ibaresidir. Her sayfa 20 satırdan meydana gelip her satır ortalama 10 kelimedir. İlk sayfasında *Kitābu'l-İzâh*

⁴⁵¹ Yahyā Mīr 'Alem, "Cuh ū du'l-Akdeyyīn fī hīdmeti Kitābi'l-İzâh li Ebī Alī el-Fārisī", *Mecelletu Mecme'u Luġati'l-'Arabīyyeti bi Dimaşk* 71/3 (Safer 1417/ Temmuz/1996), 570

⁴⁵² Fārisī, *el-İzâh*, thk. Ḥasan Şāzeli Ferhūd, 1.

⁴⁵³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 180.

⁴⁵⁴ Mīr 'Alem, "Kitābu'l-İzâh mekānetuhū ve ḥaṣāišuhū", 305.

⁴⁵⁵ Mīr 'Alem, "Kitābu'l-İzâh mekānetuhū ve ḥaṣāišuhū" 305.

yazmaktadır. el-Fārisī'nin öğrencisi 'Abdī'nin yazdığı nüshadan istinsāh edilmiştir. 'Abdī yazdığı nüshayı hocasına okumuştur.

2. Köprülü Nüshası:

Bu nüsha İstanbul Köprülü Kütüphanesinde 1458 numarada kayıtlı olup hicri 528 yılında yazılmıştır. 185 sayfadan meydana gelen nüshanın 86 sayfası *el-İzāh* , 98 sayfası *et-Tekmile*'nin ibaresidir. Her sayfa 17 satır, her satır da ortalama 14 kelime olup kapak sayfasında *Kitābu'l-İzāh Muhtaşaru Kitābu Sibeveyhi li'l-İmām-ı Ebī 'Alī el-Fārisī* yazmaktadır. Nüshanın yazarı, kaleme aldığı bu nüshayı el-Cevālikī'den (ö. 540/1145) kırâat yolu ile aldığını ifade etmiştir. Ancak yazarın ismi bu nüshada geçmemektedir.⁴⁵⁶ Eseri tahkik edenlerden Ferhūd bu nüshayı asıl kabul etmiştir.

3. İskoryal (Madrid) Nüshası:

Bu nüsha Madrid'de İskaryol Kütüphanesinde 42-125 numarada kayıtlı olup hicri 535 yılında kaleme alınmıştır. Toplam 216 sayfa olup 87 sayfası *el-İzāh* , 129 sayfası *et-Tekmile*'nin ibaresidir. Her sayfa 16 satır, her satırda ortalama 11 kelimedir. Nüshanın ilk sayfasında *Kitābu'l-İzāh ve't-tekmile li Ebī 'Alī el-Hasen b. Aḥmed b. Abdilgaffār el-Fārisī en-Naḥvī* ibaresi yer almaktadır. İbn Seddāri'l-Kātib adıyla bilinen Yaḥyā b. İsmāil b. Abdulkerīm b. el-Hasen el-Ḳuraşī tarafından yazılmıştır. Nüshanın sahibi Muḥammed b. Muḥammed el-Ḳābānīdir.⁴⁵⁷

4. Dāru'l-Kutubi'l-Miṣriyye Nüshası:

Bu nüsha Kahire'de Dāru'l-Kutubi'l-Miṣriyye'de 1006 numarad kayıtlı olup hicri 566 yılında Muḥammed b. Abduşşamed b. Muḥammed el-Enşārī tarafından 194 sayfa olarak yazılmıştır. Eserin 63 sayfası *el-İzāh*, 131 sayfası *et-Tekmile*'nin ibaresidir. Her sayfa 22 satır, her satırda ortalama 20 kelimedir. İlk sahifesinde *Sifrun fihi cem'û Kitābi'l- İzāh fi'n-naḥv te'līfu Ebī 'Alī el-Hasen b. Aḥmed b. Abdilgaffār el-Fārisī, el-ma'rūf bi'l-Fesevī en-naḥvī* ifadeleri yer almaktadır.⁴⁵⁸

5. Âtîf Efendi Nüshası

Bu nüsha Atîf Efendi Kütüphanesinde 2444 numarada kayıtlı olup hicri 587 yılında 'Alī b. Muḥammed b. 'Alī el-Makdisī tarafından 173 sayfa olarak yazılmıştır. Eserin 62 sayfası *el-İzāh* , 111 sayfası *et-Tekmile*'nin ibareleridir. Her sayfa 17 satır olup her satır da ortalama 11 kelimedir. bu nüshanın özelliği nesh yazı üslubu ile

⁴⁵⁶ Murcān, "Muḳaddime", 155-156.

⁴⁵⁷ Murcān, "Muḳaddime", 158.

⁴⁵⁸ Murcān, "Muḳaddime", 160.

yazılmış olup za'feran renginde olmasıdır. Kitap üç bölüme ayrılmış, ilk bölüm *el-İzāh*, diğer iki bölüm ise *et-Tekmile*'dir.⁴⁵⁹

Buraya kadar yazdığımız nüshalar hicri altıncı yüzyılda kaleme alınmıştır. Kanaatimizce bir eserin aynı yüzyıl içerisinde bu kadar el yazmasının olması ve bunların günümüze kadar ulaşması içerisinde bulunduğu dönemde eserin muteber sarf ve nahiv kitaplarından olduğunu ifade eder.

6. Laleli Nüshası:

Bu nüsha İstanbul Laleli Kütüphanesinde 3170 numarada kayıtlı olup hicri 628 yılında Muhammed b. Avnī eş-Şâfîi tarafından yazılmıştır. Bu nüshada ki her iki eserin de ayrı ayrı sayfa rakamları verilmiştir. *el-İzāh* 188, *et-Tekmile* ise 354 sayfadır. Her sayfa 14 satır her satırda ortalama 13 kelimedir. nesih hattı ile yazılan bu nüshada konu başlıklarında sülüs hattı kullanılmıştır.⁴⁶⁰

7. Feyzullah Efendi Nüshası:

Bu nüsha İstanbul Feyzullah Efendi Kütüphanesinde 1909 numarada kayıtlı olup Muhammed b. Ebī Zerr' el-Bermekī tarafından yazılmış olup, 171 sayfadan meydana gelmektedir. Bu nüshanın 67 sayfası *el-İzāh* , 104 sayfası *et-Tekmile*'nin ibareleridir. Her sayfa 21 satır olup her satır da ortalama 15 kelimedir. eseri inceleyenler yazım tarihi belli olmamasına rağmen eski bir nüsha olduğunu, rakamlarının ise belirsizliğini ifade etmişlerdir.

8. Ayasofya Nüshası:

İstanbulda Suleymāniye kütüphanelerinden biri olan Ayasofya Kütüphanesinde 4451 numarada kayıtlıdır. Toplam 136 sayfadan meydana gelen bu nüshanın 94 sayfası *el-İzāh* , 104 sayfası *et-Tekmile*'nin ibareleridir. Her sayfa 21 satır olup her satır da ortalama 15 kelimedir. İlk sayfasında *Kitābu'l-İzāh fi'n-nahv li's-şeyh el-imām el-âlim Ebī 'Alī el-Hasenb. Aḥmed b. Abdulğaffār el-Fārisī en-Nahvī* yazmaktadır.

Buraya kadar el yazması nüshalardan anlaşılan yalnız *et-Tekmile*'nin metninin bulunduğu bir nüshanın olmadığıdır. Tüm nüshalarda *el-İzāh* önce, *et-Tekmile* devamında yazılmıştır. Ancak Curcānī'nin *et-Tekmile* ile ilgili yazdığı *el-Muktesid* isimli bir şerh vardır. Sözü geçen şerh *el-İzāh* olmaksızın sadece *et-Tekmile* metninin içerisinde bulunduğu tek nüsha olma özelliğine sahiptir. Bu el yazması nüsha Muhammed b. Aḥmed en-Nahhās el-Mısrī tarafından hicri 604 yazılmış olup

⁴⁵⁹ Murcān, "Muḥaddime", 162.

⁴⁶⁰ Murcān, "Muḥaddime", 165-166.

337 sayfadır. Her sayfası 21 satır her satırda ortalama 15 kelimedir. Eserin başında “es-Sānī min şerhi'l-İzāh ve't-tekmile te'lif Abdulkāhir el-Curcānī” yazmaktadır.

3.3. et-Tekmile Üzerine Yazılan Şerhler

Önceki dönemlerde yazılan eserlerin sonraki dönemlerde daha iyi anlaşılabilmesi veya eserin *et-Tekmile*'de olduğu gibi birçok izaha muhtaç ifade ve konu barındırması sebebiyle veya eserdeki garip lafızları açıklama maksadıyla şerhler yazılmıştır. İlk dönem eserlerden kabul edilen *el-İzāh ve et-Tekmile* de özellikle beşinci, altıncı ve yedinci asırlarda pek çok şârih tarafından şerh edilmiştir. Kâtip Çelebi bu esere yazılan şerhlerle ilgili “Bir çok nahiv âlimi bu eserle ilgilenmiş, ona ta'lîk ve hâşiyeler yazmıştır” şeklinde sözler sarf etmiştir.⁴⁶¹ Ulaşabildiğimiz ölçüde adı geçen iki eser üzerine şerh yazan bazı müellifler şunlardır.

1. Ebu'l-Hasen 'Alī b. İsā b. 'Alī Abdullāh er-Rummānī (ö. 384/994), *el-İcāz fī şerhi'l-İzāh*.⁴⁶²

2. Ebu'-Feth Osmān b. Cinnī (ö. 392/1002), *Şerhu'l-İzāh*.⁴⁶³ Brockelmann, bu şerhin el yazması nüshasının Şehit Ali Paşa Kütüphanesi 930 numarada kayıtlı olduğunu bildirmiştir.⁴⁶⁴

3. Ebū Tālīb Aḥmed b. Bekr el-'Abdī (ö. 406/1015).⁴⁶⁵ İbn Enbārī, el-'Abdī'nin adı geçen eser üzerine yazdığı *Şerhu'l-İzāh*'ı *şerh-i şāfi* olarak nitelemiştir.⁴⁶⁶

4. 'Alī b. İsā er-Rebeī en-Naḥvī (ö. 420/1029).⁴⁶⁷ Kâtip Çelebi bu zatın yazdığı şerhin adının da *el-İzāh* olduğunu nakletmektedir.⁴⁶⁸

5. İbnu'l-Uḥt olarak tanınan Ebu'l-Huseyn b. Muḥammed b. Abdu'l-Vāriṣ el-Fārisī (ö. 421/1030). Bu zat el-Fārisī'nin öğrencisi aynı zamanda yeğenidir.⁴⁶⁹

⁴⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 212.

⁴⁶² Abdullāh Muḥammed el-Ḥabeşī, *Cāmiu'ş-Şurūh ve'l-Ḥavāşī* (Abu Dabi: el-Mecmeu's-Şekāfī, 1425/2004), 1/362.

⁴⁶³ Ḥabeşī, *Cāmiu'ş-Şurūh ve'l-Ḥavāşī*, 1/362.

⁴⁶⁴ Brockelmann, *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 191.

⁴⁶⁵ İbn Miskeveyh, *Tecāribu'l-umem*, thk. Seyyid Kesrevî Ḥasan, 3/68; İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 247.

⁴⁶⁶ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmirāī, 247.

⁴⁶⁷ Murcān, “Muḥaddime”, 62.

⁴⁶⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 212.

⁴⁶⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 212.

6. Ebu'l-Ḳāsım el-Faḍl b. Muḥammed el-Ḳasabānī (ö. 444/1052). İbnu'l-Enbārī (ö. 577/1181) bu zatın önemli edebiyatçılardan olduğunu ve el-Fārisī'nin *el-İzāh*'ına *Havāşī'l-İzāh* isimli bir eser yazdığını kaydetmiştir.⁴⁷⁰

7. Ebu'l-Ḳāsım Zeyd b. 'Alī el-Fesevī (ö. 467/1074)⁴⁷¹

8. Curcānī olarak bilinen Ebū Bekr Abdulkāhir b. Abdurrahmān b. Muḥammed (ö. 471/1078). Kātib Çelebi (ö. 1067/1657) bu zatın ilk olarak otuz ciltlik *el-Muġnī* isimli basit bir şerh yazdığını, sonra bunu *el-Muḳteşid* isimli bir eserde ihtisâr ettiğini, ayrıca aynı müellife ait *İcâz* isimli yalnız *el-İzāh*'ı ihtisar eden bir şerhinin bulunduğunu ifade etmiştir.⁴⁷² Brockelman bu eserin ismini *Şerḥu'l-İzāh ve't-tekmile* olarak bildirip el yazması nüshalarının İskaryol Şānī 44 numara, Beyazıt 3015, el-Kahire Şānī 2:163 kayıtlı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷³

el-İzāh ve et-Tekmile'de geçen şevâhidi açıklama mahiyetinde yazılan şerhler de vardır. Bu konuda eser yazarlardan bazıları şunlardır:

1. Abdulkāhir el-Curcānī (ö. 471 h.) et-Tekmile üzerine yazılan tek şerh olan *el-Muḳteşid'in* zeylinde adı geçen eserin şiiirlerinin şerh edildiği Kāzım Baḥr el-Murcān tarafından tespit edilmiştir. Yazar bu eserin İstanbul Ragıp Paşa Kütüphanesinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁴

2. İbn Yesûn adıyla bilinen Yūsuf b. Yubkî b. Yūsuf (ö. 542/1147 den sonra). Müellifin bu eserinin ismi "*el-Misbāḥ fī şevâhidi'l-İzāh*"tır.⁴⁷⁵

3. Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. Abdulazîz el-Fahri eş-Şentemārī (ö. 550 h.)⁴⁷⁶

4. Ebū Bekr Muḥammed b. Abdullāh b. Meymūn el-Abḳarī, el-Edīb el-Ḳurtubī (ö. 567 h.) bu zatın eserinin isimi de *el-İzāh tır*.⁴⁷⁷

5. el-Ḥasen b. Abdullāh el-Muḳrī (ö. 567/1171)⁴⁷⁸. Brockelman bu eserin isminin *İzāḥu şevâhidi'l-İzāh* olduğunu ve İskaryol Şānī 45 numarada bulunduğunu bildirmiştir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁰ İbnu'l-Enbārī, *Nuzhetu'l-elibbā*, thk. İbrāhīm es-Sāmīrāī, 257.

⁴⁷¹ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 212.

⁴⁷² Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 212.

⁴⁷³ Brockelmann, *Tārīḥu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 191

⁴⁷⁴ Murcān, "Muḳaddime", 66.

⁴⁷⁵ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 213.

⁴⁷⁶ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 213.

⁴⁷⁷ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 213.

⁴⁷⁸ Kātib Çelebi, *Keşfu'z-zunūn*, 213; Brockelmann, *Tārīḥu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 191

⁴⁷⁹ Brockelmann, *Tārīḥu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 192.

6. Ebū Muḥammed Abdullāh b. Berī b. Abdulcebbār (ö. 583/1187) Brockelmann bu eserin isminin *Şerḥu şevâhidi'l-İzâh* olduğunu ve el-Kahire Sānī 2:1,28 de kayıtlı bulunduğunu,⁴⁸⁰

el-Fārisī'nin *el-İzâh* isimli eseri üzerine yazılan şerhlerin isimlerini en kapsamlı şekilde Abdullāh Muḥammed Habeşī'nin kaleme aldığı *Cāmiu'ş-Şurūḥ* isimli eseri⁴⁸¹ ile Yaḥyā Mir Alem'in *Cuhūdi'l-Akdeyyīn* isimli makalesinde⁴⁸² gördük. Her iki yazar da, adı geçen eserin şerhlerinin ve yazarlarının isimlerini kaynaklarıyla beraber zikretmiştir. Eserlerden elde edilen bilgilere göre *el-İzâh* üzerine hicri IV. yüzyılda iki, V. yüzyılda on iki, VI. yüzyılda on yedi, VII. yüzyılda yirmi ve VIII. yüzyılda üç şerh yazılmıştır. Bu yazılan şerhler üç asır (hicri V-VI-VII. yüzyıllarda) eserin popüler olduğunu ancak VIII. yüzyıl ve sonrasında ise popülerliğini yitirdiğini göstermektedir.⁴⁸³ Bazıları bunun nedeninin ez-Zemahşerī'nin *el-Mufaşşal* ve İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) bazı eserlerinin ortaya çıkmasına bağlamaktadır.⁴⁸⁴ Biz bu başlık altında konunun sırf şerh isimleri ile uzamaması için doğulu yazarlardan Kâtip Çelebi batılı yazarlardan Brockelmann ve *et-Tekmile*'yi tahkik ederken Mukaddime kısmında konuya geniş yer ayıran Kāzım Baḥr el-Murcān'ın kitaplarında geçen bazı şerhlerin isimlerini vermekle yetindik. Konuya ilişkin daha fazla bilgi almak isteyenler Habeşī ve Mir Alem'in makalelerine müracaat edebilirler. Mir Alem modern dönem dilcilerinin *el-İzâh* ve *et-Tekmile*'ye gereken ilgiyi göstermediklerini ifade eder.⁴⁸⁵ Adı geçen müellif *el-İzâh* ve *et-Tekmile* üzerine incelemelerde bulunduğunu ve sözü geçen eserler üzerine atmış dört müellifin şerh ve şevahid çalışması yaptığını ilave eder.⁴⁸⁶

3.4. *et-Tekmile*'nin Kendisinden Sonraki Eserlere Etkisi

el-Fārisī'nin sarf kurallarını içeren *et-Tekmile* isimli eseri kendisinden sonra pek çok dilciyi etkilemiş ve onların eserleri için dolaylı veya dolaysız kaynak teşkil etmiştir. Fakat konuya ilişkin çalışma yapan el-Murcān adı geçen eseri; dolaylı veya dolaysız kaynak kabul eden üç âlimden bahseder. Bunlar:

⁴⁸⁰ Brockelmann, *Tārīḥu'l-edebi'l-'Arabī*, trc. 'Abdulḥalīm en-Neccār, 192.

⁴⁸¹ Habeşī, *Cāmiu'ş-Şurūḥ ve'l-Havāşī*, 1/362-369.

⁴⁸² Mir Alem, "Cuhūdu'l-Akdeyyīn fi ḥidmeti Kitābi'l-İzâh li Ebī Alī el-Fārisī, 568-602.

⁴⁸³ Mir Alem, "Kitābu'l-İzâh mekânetuhū ve ḥaşāişuhū", 303.

⁴⁸⁴ Mir Alem, "Kitābu'l-İzâh Mekânetuhū ve ḥaşāişuhū", 314.

⁴⁸⁵ Mir Alem, "Kitābu'l-İzâh Mekânetuhū ve ḥaşāişuhū", 314.

⁴⁸⁶ Mir Alem, "Cuhūdu'l-Akdeyyīn", 571.

a) İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân (ö. 392/1002). Müellif, hocası Ebû 'Alî'nin pek çok eseri gibi bu eserinden de ziyâdesiyle istifade etmiştir. Bu konuda İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb*⁴⁸⁷ ve *el-Haşâiş* isimli eserlerinde özellikle *et-Tekmile*'den bir çok alıntı yaptığı ifade edilmiştir.⁴⁸⁸

b) İbn Sîde, Ebu'l-Hasen 'Alî b. Aḥmed (ö. 458/1066). Müellif'in yazdığı eserlerden *el-Muḥkem* ve *el-Muḥaşşış* meşhurdur. İbn Sîde özellikle *el-Muḥaşşış*'ta,⁴⁸⁹ *et-Tekmile*'den bazen el-Fārisî'nin adını vererek bazen de vermeden alıntılar yapmıştır.⁴⁹⁰

c) İbnu'ş-Şecerî, Ebu's-Saādât Hibetullāh b. 'Alî el-Alevî (ö. 542/1148). Müellif'in kendi adına nispetle anılan *el-Emālî eş-şecerîyye*⁴⁹¹ isimli eseri meşhurdur. İbnu'ş-Şecerî bu eserinde el-Fārisî'den alıntılar yapmış bazı yerlerde yazarın adını künyesi ile beraber, bazı yerlerde sadece künyesini zikretmiştir. Yine müellif bazı yerlerde eserin ismini *et-Tekmile* şeklinde vermiştir.⁴⁹²

3.5. el-Fārisî'nin *et-Tekmile*'de Takip Ettiği Metod

el-Fārisî *et-Tekmile* isimli eserine Adududdevle'ye dua ifadeleri ile başlar. Müellif eserinde bölümlendirmelere, tanımlara, sembollere, ortaya koyduğu kuralların semâ, kıyâs, ta'lîl ve hamil yöntemi ile temellendirmelerine yer verir. Bunlar aşağıda sırasıyla açıklanacaktır.

Müellif ilk olarak ilm-i nahvi tanımlayıp bölümlere ayırır. Bu konuda nahvin iki kısım olduğunu, birinci kısma *el-İzâh* isimli eserinde yer verdiğini ikinci kısmın ise bu eserde yer alacağını belirtir.⁴⁹³ Esere genel olarak bakıldığında baş tarafında yer alan bölümlendirmelerin neredeyse eserin tamamına egemen olduğu görülmektedir. Bölümlendirmelerin bir kısmı konu başında, bir kısmı ise gidişata göre konunun ortasında yer almaktadır. Bölümlendirmeler; bazı yerlerde kısa bazı yerlerde ise zincirleme uzun bir şekilde yapılmıştır. Örnekler:

⁴⁸⁷ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevşilî el-Bağdādî, *el-Muhteseb fî tebyîni vucūhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-izâh 'anhâ*, thk. Alî en-Necdi Nâşif vd. (by: Dāru Sezgin li't-Tabâ'ati ve'n-Neşr, 1406/1986)

⁴⁸⁸ Murcân, "Muḥaddime", 130-131.

⁴⁸⁹ Ebu'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mursî, *el-Muḥaşşas*, thk. Ḥalîl İbrāhîm Cefel (Beirut: Dāru İhyāi't-Turâsî'l-'Arabî, 1417/1996).

⁴⁹⁰ Murcân, "Muḥaddime", 132-136.

⁴⁹¹ Ebu's-Saādât Ziyāuddîn Hibetullah b. Alî b. Muḥammed b. Hazma el-Hāşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bağdādî, *Emālî İbnu'ş-Şecerî*, thk. Maḥmūd Muḥammed Ṭanāhî (Kāhire: Mektebetu'l-Hancî, 1413/1991).

⁴⁹² Murcân, "Muḥaddime", 136-139.

⁴⁹³ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcân, 180.

1. İki sâkinin İltikâ-ı babında: “İki sâkin ya bir kelimedede veya iki kelimedede ictimâ‘ eder. Eğer bir kelimedede ictimâ etti ise ya aynı cinstendir veya farklı cinstendir.”⁴⁹⁴

2. Teşniye ve cemi bābında: “Teşniye bir isim ya sahīhtir veya mu‘teldir. Mu‘tel: Sonu elif veya mâ kabli meksūr yê veya hemze olandır. Eğer sonu elif ise bu iki kısımdır: 1. Üç harflidir, 2. Üç harften fazladır.”⁴⁹⁵

3. Müennes alâmeti bitişen isimler bābında: “İsme bitişen müfred elifi, ya müennese mahsûs bir yapıdadır veya müzekker ile müennes için ortak kullanılan bir yapıdadır. Müennese mahsus olan kalıplardan bazıları: 1. (فُعْلَى) kalıbında olanlardır. Bu yapı iki kısımdır. a) Müzekkeri (أَفْعُلْ) müennesi (فُعْلَى) kalıbında olanlardır. b) Müzekkeri (أَفْعُلْ) olmayan (فُعْلَى) kalıbıdır. Müzekkeri (أَفْعُلْ) müennesi (فُعْلَى) kalıbında olanlar iki farklı şekilde kullanılır...”⁴⁹⁶

Eser incelendiğinde bu ve benzeri bölümlendirmelerin ne kadar çok olduğu fark edilmektedir. Müellifin yaptığı bu işlemin, meselelerin anlaşılması noktasında büyük yararı vardır. Zira bu şekilde konular daha net olarak ortaya konulmakta ve konuların anlaşılması kolaylaşmaktadır.

el-Fārisī'nin *et-Tekmile*'de yer verdiği tanımlar: *İlmi nahiv, hemze, hūrūf-u leyyin, hūrūf-u illet, haḳīkī müennes ve gayri haḳīkī müennes, el-maḳşūru'l-mehmūz, maḳşūr, memdūd, işmām ve revm, idgām, taşgīru'l-isim, rubāi, imāle, râ harfi, muzāfun ileyhin kısımları*⁴⁹⁷ (*izāfet-i lafzıyye ve izāfet-i ma'neviyye*). Müellif bu tanımlamaların bazısında özel nitelikleri zikrederek hassas ifadeler kullanır. Örneğin işmāmın tanımında “*sükûndan sonra dudakları yummak*” şeklinde ifade kullanarak işmāmda dudak hareketlerinin nasıl olacağını veya idgāmın tanımında “*Dili kaldırmaktır*” şeklinde ifadeler kullanıp idgām yaparken dilin hareketinin nasıl olacağını anlatarak izah eder. Bunların yanında bazı terimlerden bahsederken de farklı ifadeler kullanır. Örneğin izāfet yerine (بَعْضُ الشَّيْءِ لَا يُفْرَدُ مِنْ صَاحِبِهِ) *bir şeyin parçası bütünden ayrılmaz* bunlardan biridir.⁴⁹⁸ Bazı durumlarda hükümleri bildirirken önce genel kurallar şeklinde verip sonra detaylı anlatıma geçer. Örneğin “*İlk harfi meftūh olan (صَحْرَاءُ) gibi kelimeler sadece gayri munşarif olur.*”⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 185.

⁴⁹⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 238.

⁴⁹⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 317.

⁴⁹⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 180-228-212-255-307-305-285-287-205-614-496-532-536-544-268.

⁴⁹⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 463.

⁴⁹⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḳr el-Murcān, 351.

el-Fārisī eserinde Arap yazı hattında bulunan ve kendisine anlam yüklenen bazı sembollerden bahseder. Örneğin harf üzerindeki (خ)'nın, sükûnu, (ش)'nin taz'îfi sembolize ettiğini bildirir.⁵⁰⁰

el-Fārisī eserinde yer verdiği görüşlerin bir kısmını kendi hocalarından almıştır. Hocalarından aldığı bilgileri (حَدَّثَنَا⁵⁰¹ وَاَنَا حَاضِرٌ أَسْمَعُ) kalıbları ile ifade ederken⁵⁰² sözlük yazarlarından Ehlü'l-luga⁵⁰³ ifadesi ile bahsetmektedir.

el-Fārisī eserinde ortaya koyduğu kuralları semā, kıyās, ta'lîl, lafız ve mana üzerine hamlederek temellendirir.

el-Fārisī'nin semā ile istişhada verdiği önemi öğrencisi İbn Cinnī şu sözlerle ifade eder “*Arap dilinde semā varid olduğunda başka bir matlûb kalmaz ve kıyâsdan semâa dönülür.*”⁵⁰⁴ Dolayısıyla müellife göre semânın olduğu yerde kıyâsa yer yoktur. Bu nedenle biz de hükümleri temellendirme konusunu ele alırken öncelikle semâ'dan başlayacağız. Müellif eserinde kuralları semā ile temellendirirken Kur'an ayetleri, Arap şiirleri ve Arap nesri ile istişhâd eder.

el-Fārisī semā konusunda selef âlimleri gibi Kur'an ayetlerini temel kabul eder. Kur'an ile istişhâd ederken bazı yerlerde sadece bir ayete, bazı yerlerde birden fazla ayete⁵⁰⁵ yer verirken farklı kıraatlerden de istifade eder. Örneğin (لَكِنَّ) üzerine vakıf konusunda “*iki kıraatten daha güzeli*” ifadesinde bulunur.⁵⁰⁶ Ayrıca günümüze ulaşan ve şu anda tüm çevrelerce makbul görülen Osmân (r.a.) mushafının yanı sıra Abdullâh b. Mesûd'un (r.a.) kaleme aldığı mushaf ile de istişhâdda bulunarak ondan “*Abdullâh'ın harfinde olduğunu iddia ettiler*” şeklinde bahseder.⁵⁰⁷ Müellifin bu şekilde istişhâdda bulunduğu toplam 188 ayet vardır. Eserde bu kadar ayetle istişhâdda bulunulması İbn Mucâhid'den kırâat eğitimi alan müellifin Kur'an ayetlerine ne kadar önem verdiğini ve ayetlere ne denli hâkim olduğunu gösterir. Ayrıca bu konu birinci bölümde müellifin eserleri başlığında zikrettiğimiz kırâati seb'a'nın kaynakları üzerine yazdığı eserinden de anlaşılmaktadır. Hadislerle istişhâd, müellifin yaşadığı dönemde yeni başlamıştır. Bazı eserlerinde hadislerle istişhâda yer veren el-Fārisī *et-Tekmile*'de hadislerle istişhâdda bulunmamıştır.

⁵⁰⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 205.

⁵⁰¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 296.

⁵⁰² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 246.

⁵⁰³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 526.

⁵⁰⁴ İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrâhîm Muşafâ & Abdullâh Emîn, 278-279.

⁵⁰⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 356.

⁵⁰⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 218.

⁵⁰⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcān, 463.

Kaynaklar el-Fārisī'nin hayatında yaşlılık ile alakalı yazdığı üç beytin dışında şiir yazmadığını ifade eder. Ancak bununla beraber kendisi Arap şiirine son derece hâkimdir. *et-Tekmile*'de müellif 284 şiirle istiṣhâdda bulunmuştur. Eser üzerine tahkik yapan Kāzım Baḥr el-Murcān 55 şiirin yazarının eserde geçtiğini, 160 şiirin şairlerini ise kendi gayretleri ile farklı eserlerde tespit ettiğini ancak 33 şiirin şairinin isimlerini bulamadığını ifade etmektedir. el-Murcān'ın ifadesine göre eserde yer alan şiirlerden 20'si Zirrimme'ye (117/735), 14'ü Huzeyl kabilesine, 12'si A'şā'ya (ö. 7/629), 11'i Cerīr'e (ö. 110/728), 8'i 'Accāc'a (ö. 97/715), 7'si Ferzadak'a (114/732), 6'sı Ru'be (ö. 145/762), Temīm b. Ebī İbn Mukbil (ö. 70/689) ve el-Kumeyt'e (ö. 126/744), 5'i Evs'e (ö. 620), 3'ü İmruülkays'a (ö. 25/645), Tarafē'ye (ö. 564), Hassān b. Şābit'e (ö. 60/680), Zuheyr'e (ö. 609), A'şā Benī Nehşel Esved b. Ya'fur'a (hicretten 22 yıl kadar önce vefat etmiştir), Humeyd'e (ö. 70/689), Lebīd b. Rebīa'ya (ö. 40/660), Abīd b. Ebras'a (ö. 555), 2'si Ömer b. Ebī Rebīa (93/711), Ebu'n-Necm el-İclī (ö. 125/743), Teebbeta Şerran (ö. 540), Umeyye b. Salt (8/630), Cendel b. el-Musennā (ö.) Hattām el-Muṣāciī, Bişr b. Ebū Hāzım (ö. 22/597), Nābiga el-Ca'dī (ö. 65/685), Antere (ö. 614), Ebū Nahīle es-Sa'dī'ye (ö. 145/762) aittir.⁵⁰⁸ Zikri geçen şairlerin haricinde sadece bir şiiri ile istiṣhâdda bulunduğu ancak ismini burada zikretmediğimiz şairler de vardır. Müellifin şiirlerinden istiṣhâdda bulunduğu şairlerden de anlaşılmaktadır ki İslām öncesi ve sonrası şairlerin şiirlerine dair geniş malûmat sahibidir. Ayrıca recez şairlerinin şiirlerine de eserinde yer vermiştir.

Semā konusunda sözlerine başvuru Arap kabilelerinin başında Ehl-i Hicāz⁵⁰⁹ ve Benī Temīm⁵¹⁰ gelmektedir. Hatta eserde bu iki kabilenin ismi neredeyse sürekli olarak beraber yer almaktadır. Bu da el-Fārisī'nin sözü geçen iki kabilenin fesahatlarına güvendiğini gösterir.

el-Fārisī Arap sözleri ile istiṣhâdını eserinde şu sözler ve benzerleri ile dile getirir:

Arapların sözü	قَوْلُ الْعَرَبِ
Araplar isimlendirdiler	أَتَاهُمْ سَمُو
Araplar sözlerinde ret ettiler	رَفَضُوا فِي كَلَامِهِمْ
Faṣīḥ kelimada	فِي كَلَامٍ فَصِيحٍ
Arap kelamında gelen	مَا جَاءَ مِنْ كَلَامِ الْعَرَبِ

⁵⁰⁸ Murcān, "Muḳaddime" 112-113.

⁵⁰⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 185-226-227.

⁵¹⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 185-226-227.

el-Fārisî'nin kuralları kıyâs ile temellendirmesine gelince, bu konu ismiyle özdeşleştiği bir konudur. Yine İbn Cinnî bu konuda el-Fārisî'nin şu ifadelerini aktarır: “*Dilde elli konuda hata edebilirim ancak kıyâsda bir konuda bile hata etmem*”. *et-Tekmile* incelendiğinde kuralların temellendirilmesinde aklî deliller daha fazla olduğu görülecektir. Müellif nahivde kullandığı dile ait kıyâsın yanında eserinde bölümlendirmeler yaparken mantıkta geçen kažiyye-i şartıyye-i muttaşılâya da çokça yer vermekte ve ele aldığı konularda titiz bir şekilde üzerine kıyâs edilebilir veya üzerine kıyâs edilemez şeklinde ayırmaya çabalamaktadır. Örneğin ismi mensûbu anlatırken: “*İsmi mensuba etki eden değişim iki kısımdır: birincisi teorilerle uyumlu olmayan ve sürekli olmayandır, ikincisi uyumlu ve sürekli olanıdır. Uyumlu ve sürekli olmayanın hükmü; olduğu şekilde muhafaze dilip üzerine kıyâs edilmemesidir. Uyumlu ve sürekli olanın hükmü kendileri üzerine kıyâs edilmektir*”⁵¹¹ şeklinde konuya açıklık getirmektedir.

Yine ismi maşşûr konusunda “*Bir kısmı kıyâsidir, diğer bir kısmı kıyâsi olmayıp sema*” ile bilinir demektedir. Müellifin kıyâs konusunda eserinde kullandığı ifadeler şunlardır:

Üzerine kıyâs edilir.	قَيْسٌ عَلَيْهِ
Kıyâsa daha / bana göre en uygun olanıdır.	الْأَقْيَسُ - الْأَقْيَسُ مِنْ - الْأَقْيَسُ عِنْدِي
Arkadaşlarımızın kıyâsına göre.	عَلَى قَيْسِ أَصْحَابِنَا
Kıyâs yönünden.	مِنْ جِهَةِ الْقَيْسِ
Üzerine kıyâs edilmez.	وَلَا يُقَاسُ عَلَيْهِ
Kıyâsa yol yoktur.	لَيْسَ لَهُ مِنَ الْقَيْسِ وَجْهٌ
Kıyâsa uygundur, fakat Araplar kıyâstan döndüler.	لَكَانَ قَيْسًا لَكِنَّهُمْ عَدَلُوا عَنْ ذَلِكَ
Kıyâs dışıdır.	عَلَى غَيْرِ الْقَيْسِ
Kıyâstan çıkmaktır.	الْخُرُوجُ عَنِ الْقَيْسِ
Kıyâs devam etmeyenlerdendir.	مِمَّا لَا يَسْتَمِرُّ الْقَيْسُ

⁵¹¹ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 255.

Müellif kıyâs ile temellendirdiği hükümleri geçerlilik açısından da değerlendirmelere tabi tutar. Bu konuda hiyerarşik olarak şu sıralamaların yapıldığı söylenebilir:

Üzerine ittifak edilmiştir.	قَوْلُ الْجَمِيعِ، عِنْدَ الْجَمِيعِ، أَمْرٌ عَامٌ
Kullanımda daha çok-en çok.	أَكْثَرُ - الْأَكْثَرُ فِي الْإِسْتِعْمَالِ
Azdır üzerine kıyâs edilemez.	قَلِيلٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ، فِي الْقَلَّةِ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ
Az kullanıldığı için alışılmış değildir.	فَلَا إِعْتِدَادَ بِهِ لِقَلَّتِهِ
Azdır, benzeri yoktur.	نَادِرٌ لَمْ يَجِئْ لَهُ تَطْبِيرٌ
Daha fazlasına geçemediler.	لَمْ يُجَاوِزُوا
Şâzdir.	شَادٌّ، وَقَدْ شَدَّ
Kıyâs ve istimâl yönünden şâzdir.	فَشَادَّ عَنِ الْإِسْتِعْمَالِ وَالْقِيَاسِ
Kerihdir, Araplar kerih buldular.	كَرَاهَةٌ، كَرَهُوا، عَلَى اسْتِكْرَاهِ
Kabîh olarak.	قَبِيحًا
Caiz değildir, kabul etmediler, kullanılmadı.	مُمْتَنِعٌ، يَرْفُضُوهُ، رَفَضُوا، لَمْ يُسْتَعْمَلْ

el-Fārisî hükümleri temellendirirken semā veya kıyâs türünden bir şey bulunmadığında kendi çıkarımlarıyla ta'lil (gerekçeleştirme) yapar. Gerekçeleştirmeler yaparken kullandığı sözlerden bir kısmı şunlardır: (أَلَا تَرَى، يَدُلُّ) (görmüyor musun, buna delildir.) Bu sözlerle temellendirdiği hükümlerin çoğu aslında kendisine ait görüşlerdir. Eseri incelememiz esnasında müşahede ettiğimiz bir konu da, müellifin kendisine ait görüşleri eserinde şu ifadelerle dile getirmesidir:

Bana/bize göre.	عِنْدِي، عِنْدَنَا
Bu en güzeldir.	وَهُوَ الْأَحْسَنُ
Şeyh dedi ki.	قَالَ السَّيِّحُ
Ebū 'Alī dedi ki.	قَالَ أَبُو عَلِيٍّ

el-Fārisî hükümleri temellendirirken kimi zaman lafız üzerine kimi zamanda mana üzerine hamlederek hüküm ortaya koyarken⁵¹² bazen de kendisine ait teviller yapar.⁵¹³

⁵¹² Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 484.

⁵¹³ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 327.

Müellif bunların yanı sıra anlatımda diyalektik yöntemini de kullanır. Örneğin “*Sen Arapların semayı (الْجَزَاءُ) diye niçin isimlendirdiler dersin*”⁵¹⁴ önce soruyu sorar. Sonra arkasından şu şekilde söylenir diye cevap verir.

3.6. *et-Tekmile'nin Kaynakları*

el-Fārisī eserini kaleme alırken kendine has görüşlerinin yanı sıra, Basra, Kûfe ve Bağdat gibi dil ekollerinden, lügatlardan, eski dönemde yaşayan ve çağdaşı olan dilcilerin, özellikle de Sībeveyhi (ö. 180/796) ve Ebū Zeyd el-Ensārī'nin (ö. 215/830) görüşlerinden, fesahatine güvendiği Ehli Hicāz ve Benī Temīm gibi Arap kabilelerinin kelimelerinden kendi döneminde ve önceki dönemde yazılan eserlerden özellikle de önceki dönemde yazılan Sībeveyhi'nin *el-Kitāb* isimli eserinden istifade etmiştir. Bu başlık altında el-Fārisī'nin kendisinden yararlandığı dilcilerden, onların görüşlerine mutabakatı ve muhalefetinden ve yukarıda saydığımız kaynaklarla ilgili tutumundan bahsedilecektir. Bu arada el-Fārisī'nin sözü geçen dilcilerin görüşleri karşısında görüş bildirmemesi onlara mutabakatı olarak değerlendirilecektir. Zira bu görüşlerde onlara mutabakat etmeseydi karşıt görüşünü dile getirirdi. Nitekim muhalefet ettiği yerlerde bunu izhar etmekten geri durmamıştır.

Bir önceki başlık altında ifade edildiği gibi el-Fārisī'nin kendisine ait görüşleri eserde (عِنْدِي) (bana göre) ve benzeri sözlerle ifade edilmiştir. Aslında esere değer katan en önemli konu özel görüşlerdir. Zira önceki dönem dile getirilen görüşler farklı eserlerde dağınık şekilde bulunmaktadır. Bunların farklı eserler taranarak bir araya getirilmesi önemli olmakla beraber müellifin özel görüşleri kendi eserine, eser olma özelliği katmakta ve ona ayrı bir değer kazandırmaktadır.

el-Fārisī eserinin kaynaklarını oluşturmada en çok Basralılardan yararlanmıştır. Onlardan *et-Tekmile*'de açıkça الْبَصْرِيُّونَ (Basralılar) şeklinde bahsetmekle beraber (أَصْحَابُنَا) (arkadaşlarımız) diye de bahsetmektedir. Müellifin *et-Tekmile*'de yararlandığı Basra ekolü mensuplarının görüşlerini vefat tarihi sıralamasına göre burada ele alacağız. Sözü geçen Basra ekolünden bazıları şunlardır:

1. Ebū Amr Zebbān b. el-'Alā' b. Ammār el-Māzīnī el-Basrī (ö. 154/771). el-Fārisī eserinin üç yerinde⁵¹⁵ Basra ekolünün ikinci tabakasından olup el-Ḥalīl b.

⁵¹⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 338.

⁵¹⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 231-236-237.

Ahmed'in nahiv hocalarından ve yedi kırâat imamından biri olan⁵¹⁶ Ebū Amr b. 'Alâ'dan bahseder. Müellif, Ebū Amr'ın daha çok kırâatını delil olarak kullanır ve bunların hiç birine muhalefeti yoktur.

2. Ebū Abdірrahmān el-Ḥalīl b. Ahmed b. Amr b. Temīm el-Ferāhīdī (el-Furhūdī) (ö. 175/791). el-Fārisī, *et-Tekmile*'de el-Ḥalīl'in ismini açıkça yirmiden fazla yerde zikreder. Buralarda yalnız el-Ḥalīl'in görüşlerinden yararlandığı gibi bazı yerlerde Sībeveyhi ile beraber onun ismini zikrederek her ikisinin görüşlerinden istifade ettiğini görmekteyiz. Örneğin *Neseb Bābında* şöyle söyler: “Eğer kelimenin son harfi olan bu yê harfinden sonra müennes tê'si gelirse, Ḥalīl b. Ahmed ve Sībeveyhi'in kavlinde bu tê hafzedilir ve öncekilere nisbet edilir.”⁵¹⁷ Burada müellif her iki dilcinin ortak görüşünü verip onlara muhalefet etmez.

Müellif bazı yerlerde ise tek başına el-Ḥalīl'in görüşünü verir. Bu görüşlerin bir kısmına mutâbık iken bir kısmına muhalefet etmektedir. Örneğin mankūş ve ğayrı mankūş ismin mütekellim yê'sine izāfet-i bābında söyledikleri “Ḥalīl b. Ahmed Araplardan bazılarının (عَلَى) harfi cerri zāmīre muzāf olduğunda kendisindeki elifi yê harfine çevirmediklerini iddia etti.” bunlardandır. Burada da müellif el-Ḥalīl'in görüşüne karşı her hangi bir eleştiride bulunmayarak zımnî şekilde ona katılmaktadır. Ancak müellif; el-Ḥalīl'in, Bekr b. Vāil'den bir grubun (رَدَدَنَّ - مَرَزَنَّ) yerine (رَدَدَنَّ مَرَزَنَّ) şeklinde okuduklarını naklettikten sonra. “Bu kıyâs ve isti'māl yönünden şāzdir. Bu nedenle delil kabul edilmesi ve üzerine kıyâs yapılması uygun değildir.” sözleri ile ona muhalefet etmektedir.

3. Ebu'l-Ḥattāb Abdülhamīd b. Abdilmecīd el-Aḥfeş el-Ekber (ö. 177/793). el-Fārisī eserinin birkaç yerinde bu isimden açıkça bahsetmektedir. Ancak Ebu'l-Ḥattāb'ın görüşüne Sībeveyhi'nin aracılığı ile ulaştığını şu sözlerinden anlamaktayız: “Sībeveyhi, Ebu'l-Ḥattāb'dan naklederek (الطَّلَا) kelimesinin müennesinin (طَلَاة) olduğunu iddia etti.”⁵¹⁸ Diğer bir yerde ise aynı konuyu Sībeveyhi'nin ismini vermeden yalnız Ebu'l-Ḥattāb'ın ismini zikrederek açıklamaktadır.⁵¹⁹ Bir de (الشِّمَال) kelimesinin cemi kılınmasını Ebu'l-Ḥattāb'ın iddia ettiğini bildirip bununla beraber Abdüvegûs'un sözünün caiz olduğunu ifade eder.⁵²⁰ Sonuç olarak el-Fārisī'nin Ebu'l-Ḥattāb'a muhalefeti görülmemiştir.

⁵¹⁶ Altıkulaç, “Ebū Amr b. Alâ”, 10/94-96.

⁵¹⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 259.

⁵¹⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 298.

⁵¹⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 435.

⁵²⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 481.

4. Ebū Bişr (Ebū Oşmān, Ebu'l-Ḥasen, Ebu'l-Ḥuseyn) Sībeveyhi Amr b. Oşmān b. Kanber el-Ḥārisī (ö. 180/796). el-Fārisī'nin *et-Tekmile*'de ismini otuzdan fazla zikrettiği ve kendisinden en çok yararlandığı dilcilerden biri Sībeveyhi'dir denilebilir. Müellif, Sībeveyhi'nin ismini bazı yerlerde açıkça zikrederken bazı yerlerde ismini zikretmediği halde sadece görüşünü vermiştir. Müellif bir çok konuda Sībeveyhi ile aynı görüşü paylaşırken birkaç konuda ona muhalefet etmektedir. Görüşüne katıldığı yerlerden bazıları:

1. “(رَأَيْتُ تُفْرَ) *Naşb halinde ise kâf fetha hareke almaz. Sībeveyhi'nin görüşünde böyledir.*” el-Fārisī, Sībeveyhi'nin bu görüşünü şu şekilde temellendirir: “*Râ harfinin sâkin olması gerekli değildir. Bunun nedeni kelimeye elif lâm dâhil olmazdan önce vakıf durumunda tenvîn yerine (صَانَتْ تُفْرَا) de olduğu gibi başına elif lâm yerine sonuna elif getirilmiştir.*”⁵²¹

2. “*Sībeveyhi'nin kavli üzerine (جُرْح) kelimesinin cemisinde (أَجْرًا) diye şiir zaruretinden dolayı gelmesi cazidir.*”⁵²²

3. “*Sībeveyhi bazı Araplar'ın (الْعَلْقِي) kelimesini müennes getirdiklerini iddia etti.*”⁵²³ Müellif, burada zikrettiğimiz konuların dışında daha bir çok meselede Sībeveyhi ile aynı görüştedir.

el-Fārisī'nin Sībeveyhi'nin görüşüne katılmadığı yerler çok azdır. Bunlardan birisi şudur: “*(قَطْوَانٌ) kelimesindeki elif (قَطْوَانٌ) kelimesinin lāmu'l-filindeki vāv'dan çevrilmiştir. Sībeveyhi bu kelimenin (فَعْوَعَاءٌ و فَعْلَعَاءٌ) vezninde olmasına cevaz verdi. Ancak ikincisi daha uygundur.*” Burada Sībeveyhi her iki seçeneğe eşit olarak cevaz verirken el-Fārisī ikincisinin daha uygun olduğu görüşünü savunarak ona muhalefet etmektedir.

5. Ebū Abdirrahmān (Ebū Muhammed) Yūnus b. Ḥabīb ed-Dabbī el-Başrī en-Naḥvī (ö. 182/798). el-Fārisī *et-Tekmile*'de dokuz yerde Yūnus b. Ḥabīb'den bahsetmektedir. Müellif bunların hiç birinde Yūnus b. Ḥabīb'e muhalefet etmemiştir. Bazı yerlerde Yūnus'un Ebū 'Amr'dan⁵²⁴ rivayetinden bazı yerlerde ise Ebū Ömer el-Cermī'nin Yūnus b. Ḥabīb'den rivayetinden,⁵²⁵ bahsederken diğer bazı yerlerde

⁵²¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 193.

⁵²² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 421.

⁵²³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 324.

⁵²⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 432.

⁵²⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 369.

ise yalnız “*Yūnus’un kavlinde*”⁵²⁶ veya “*Yūnus iddia etti*”⁵²⁷ şeklinde bahsetmektedir.

7. Ebū Zeyd Sa‘īd b. Evs b. Şābit el-Enşārī (ö. 215/830). el-Fārisī *et-Tekmile*’de 44 yerde Ebū Zeyd el-Enşārī ismini zikretmekle beraber onun sarf kuralları ile ilgili görüşlerine yer vermemektedir. Bununla beraber müellif ortaya koyduğu sarf kuralları ve kelime kalıplarını ispat ederken Ebū Zeyd’e ait olan veya onun diğer şairlerden naklettiği şiirler ile istiḥâdda bulunmaktadır. Yine el-Fārisī bazı kelime kalıpları ile ilgili ileri sürdüğü görüşlerini Ebū Zeyd’den yaptığı nakillerle desteklemektedir. “(أَزْطَوِي) kelimesine nisbet edildiğinde (أَزْطَوِي) denilir. Ebū Zeyd (أَزْطَوِي) şeklinde geldiğini hikâye etmektedir.”⁵²⁸ Müellifin bu şekilde hareket etmesi Ebū Zeyd’in fesahatine ve lügatçılığına güvenini gösterir.

8. Ebu’l-Ḥasen Sa‘īd b. Mes‘ade el-Mucāşī el-Belhī el-Aḥfeş el-Evsat (ö. 215/830). el-Fārisī eserinde Ebu’l-Ḥasen ismini 19 yerde zikretmiştir. Bu yerlerin çoğunda Ebu’l-Ḥasen bazısında da Ebu’l-Ḥasen el-Aḥfeş⁵²⁹ ismini kullanılmıştır. Müellifin Ebu’l-Ḥasen’den yaptığı nakillerin çoğu sarf ve lügat ile alakalı kurallara dairdir. Bir çok yerde Ebu’l-Ḥasen’in görüşlerine katılan, kendi görüşünü Ebu’l-Ḥasen’in görüşü ile destekleyen⁵³⁰ müellif bazı yerlerde ona gizlice muhalefet etmektedir. Örneğin Müellif, 13 ile 19 arasındaki sayıların temyîzine muzâf olarak kullanılmaları konusunda Ebū Ömer el-Cermī’nin Ebu’l-Ḥasen’den naklen bazı Arapların bu şekilde getirdiklerine örnek zikrederek Ebu’l-Ḥasen’in buna cevaz verdiği işaret ettikten sonra Ebū Ömer’in “*Kıyâsta bunun yeri yoktur*” sözünü naklederek zımnî muhalefette bulunmaktadır.⁵³¹ Bunun yanı sıra farklı görüşleri ortaya koyup Ebu’l-Ḥasen’in görüşünü tercih ettiği de olmuştur. Örneğin gökyüzünü ifade eden سَمَاءُ kelimesi ile ilgili Bağdatlılar yüksekliğinden dolayı bu ismin kendisine verildiğini hatta çatı için dahi aynı gerekçe ile bu ismin kullanıldığını ifade ederler. Ebu’l-Ḥasen ise yağmurun kendisinden indiğinden dolayı bu ismi aldığını söyler. el-Fārisī ise bu görüşler içerisinde Ebu’l-Ḥasen’in görüşünü tercih eder.⁵³² Yine (أَشْيَاءُ) kelimesinin ismi taşğîrinin nasıl geleceği konusunda Ebu’l-Ḥasen’e sorulduğunu ve Ebu’l-Ḥasen’in de buna cevap verdiğini fakat soran kişinin “*Ebu’l-*

⁵²⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 265.

⁵²⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 282.

⁵²⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 256.

⁵²⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 275.

⁵³⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 376.

⁵³¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 275.

⁵³² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 397.

Hasen ikna edici değildi” dediğini naklettikten sonra el-Fārisī, Ebu’l-Ḥasen’i *Buna cevap* sözleri ile savunur.⁵³³ Ancak diğer bazı yerlerde ise farklı görüşleri verip Ebu’l-Ḥasen’in tarafını tuttuğunu gösteren ifadelere yer vermez.⁵³⁴

9. Ebū Sa’īd Abdulmelik b. Ḳureyb el-Aşmaī el-Bāhilī (ö. 216/831). el-Fārisī eserinde Aşmaī’nin adını 18 yerde zikretmiş ve onun müzekker ve müennes konusunda kitap yazdığına⁵³⁵ işaret etmiştir. Müellif ortaya koyduğu sarf kuralları ve kelime kalıplarını ispat ederken Aşmaī’ye ait olan şiirler ile istiṣhâdda bulunup lugat noktasında ondan örnekler sunarak konuyu anlatma yoluna giderken sarf kurallarıyla ilgili her hangi bir görüşüne yer vermemektedir.

10. Ebū Ömer Şālih b. İshāk el-Cermī (ö. 225/840) el-Fārisī *et-Tekmile*’de Ebū Ömer ismini 13 yerde zikretmiştir. Bunların bir kısmında Ebū Ömer’in Aḥfeş el-Evsat,⁵³⁶ Ebū Zeyd⁵³⁷ Ebū Ubeyde⁵³⁸ ve Yūnus’dan⁵³⁹ nakillerinden bahsetmiştir. Müellifin Ebū Ömer’in kendilerinden nakilde bulunduğu kimseleri zikretmesi Ebū Ömer’in hangi hocalardan eğitim aldığı ve çağdaşı âlimleri tespit hususunda önem arz eder. Bunun yanında Ebū Ömer’e ait “*و kelimenin başında meksūr olarak vaki olduğunda hemze’ye dönüşmesi semā ile sınırlıdır*”⁵⁴⁰ görüşüne yer verip ona muhalefet etmez.

11. et-Tevezzi (Ḳuraṣī) (ö. 230/845). el-Fārisī, eserinde Basralıların dördüncü tabakasından olan et-Tevezzi’den eserinde bir yerde bahsetmektedir. Bahsi geçen yerde (بِيضُنْ) kelimesinin ilk harfinin harekesi olan dammenin kesre ile değiştirildiğini bildirdikten sonra aynı kelimeyi et-Tevezzi’nin (بِيضُنْ) şeklinde fetḥa olarak getirdiğini bildirmiştir.⁵⁴¹

12. Ebū Osmān Bekr b. Muḥammed b. Ḥabīb el-Māzīnī (ö. 249/863) el-Fārisī, *et-Tekmile*’de el-Māzīnī’den yedi yerde bahseder. Bunlar lugat, şiir şevāhidi ve sarf kuralları ile ilgilidir. Örneğin Müellif, el-Māzīnī’nin sarf ile ilgili “*و kelimenin başında meksūr olarak vaki olduğunda hemze’ye dönüşmesi sürekli olan*

⁵³³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 344.

⁵³⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 396-420-590.

⁵³⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 356.

⁵³⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 275.

⁵³⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 283.

⁵³⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 369-441.

⁵³⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 366-369.

⁵⁴⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 580.

⁵⁴¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 331.

bir durumdur.”⁵⁴², “Sâkin Ğ harfinin dudak harfleri ile beraber açık okunması (ihfâ yapılmaması) lahındır.”⁵⁴³ görüşlerine yer verip muhalefet etmez.

13. Ebu'l-Fazl el-'Abbās b. el-Ferec b. 'Alī b. Abdillāh er-Riyāşī el-Luġavī (ö. 257/871). el-Fārisī, *et-Tekmile*'de er-Riyāşī'nin Ebu'l-Ḥasen'den naklinden bahseder.⁵⁴⁴ Bunun haricinde sarf veya dil kuralları ile ilgili her hangi bir görüşüne yer vermez.

14. Ebû İshāk İbrāhīm b. es-Serī b. Sehl ez-Zeccāc el-Baġdādī (ö. 311/923). el-Fārisī eserinde hocası olan ez-Zeccāc isminden üç yerde bahsetmiştir. Bunlardan ikisi şiir şevâhidi⁵⁴⁵ biri luġat⁵⁴⁶ ile ilgili konulardır.

15. İbn Serrāc, Ebū Bekr Muḥammed b. es-Serī b. Sehl el-Baġdādī (316/929). el-Fārisī'nin hocalarından olan İbn Serrāc'ın *et-Tekmile*'de ismi sadece bir yerde geçer. Orada da Müellif (فَعْلَالٌ) veznindeki isimleri bildirdikten sonra İbn Serrāc'ın bunlara (هُنْدَلِغٌ) kelimesini ilave ettiğini bildirir.⁵⁴⁷ Müellifin kendisinden ders aldığı hocalarının görüşlerine bu eserde pek yer verdiği söylenemez. Zira ez-Zeccāc ve İbn Serrāc'ın isimleri eserde nadir olarak geçmektedir.

el-Fārisī *et-Tekmile* isimli eserini oluştururken sadece Basralıların görüşleri ile yetinmemiş bunların yanında Kûfeliler'in de görüşlerine yer vermiştir. Ne var ki eserde Kûfeliler'in görüşleri Basralılar'a oranla daha azdır. Müellif eserinde Kûfelilerden en çok Şa'leb ismine yer vermektedir. Şa'leb'in dışında görüşlerine başvurulmuş diğer dilciler; Kisāī, Ferrā, İbn 'Arabī, Ebū 'Amr eş-Şeybānī, 'Alī b. Suleymāndır. Eserde adı geçen Kûfeli dilcilerin görüşleri ile ilgili inceleme vefat tarihlerine göre aşağıda açıklanacaktır.

1. Ebu'l-Ḥasen 'Alī b. Hamza b. Abdillāh el-Kisāī el-Kûfī (ö. 189/805). el-Fārisī eserinde Kisāī'nin (الْحَمْسَةُ الْأَنْوَابِ) şeklinde muzāf ve muzāfun ileyhin elif lām'lı gelmesi konusunda cevâz verdiği görüşüne yer verdikten sonra Ebū Ömer'in “*Bu şekilde faşîh olmayan Araplar kullanmaktadır.*” sözlerini nakleder. Daha sonra müellif, Kisāī'nin görüşüne “*Bunun sürekli olmaması zayıf olduğunu gösterir, Zırrimme'nin beytide Kisāī'nin rivayetine muhaliftir*” sözleri ile karşı çıkar.⁵⁴⁸

⁵⁴² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 579-580.

⁵⁴³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 624.

⁵⁴⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 287.

⁵⁴⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 296-336.

⁵⁴⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 466.

⁵⁴⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 550.

⁵⁴⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 276-277.

2. Ebū Zekerıyyā Yahyā b. Ziyād b. Abdillāh el-Absī el-Ferrā' (ö. 207/822). Müellif bir yerde Ferrā'nın nahivcilerin görüşleri ile ilgili değindiği kısmı nakleder.⁵⁴⁹

3. Ebū Amr İshāk b. Mirār eş-Şeybān (ö. 213/828). el-Fārisī eserinin bir yerinde Ebū Amr eş-Şeybānī'den bahsetmektedir. Bahsettiği yerde Ebū Amr'ın (خُبُولٌ) kelimesini (خ) ile okuduğunu Aşma'nın ise aynı kelimenin (خ) ile okunmasının yanlış olduğunu doğrusunun (ح) ile olması gerektiğini ifade eden görüşü ile birlikte onun ismini zikretmektedir.⁵⁵⁰

4. Ebū Abdillāh Muḥammed b. Ziyād el-Kûfî (ö. 231/846). el-Fārisī, İbn 'Arabī'nin luğat konusundaki görüşlerine yer vermiştir. Bunlardan; gökyüzüne (رَفِيعٌ) denilmesi,⁵⁵¹ içerisinde içecek olmadıkça bardağa (الْكَأْسُ) diye isim verilmemesi⁵⁵² ve su ile dolu olmadıkça kovaya (ذُنُوبٌ) denilememesi zikredilebilir.⁵⁵³ Müellif, İbn 'Arabī'den luğata dair bu bilgileri zikrettikten sonra karşıt her hangi bir söz söylememektedir. Diğer bir ifade ile sadece İbn 'Arabī'nin luğat konusundaki görüşlerinden yararlanmaktadır.

5. Ebu'l-'Abbās Ahmed b. Yahyā b. Zeyd b. Yesār (Seyyār) eş-Şeybānī (ö. 291/904). el-Fārisī'nin eserinde Kûfe ekolüne mensup dilcilerden eserinde en çok yer verdiği isim Şa'lebtir. Ondan 15 yerde bahsetmekte ve bir çoğunda Ahmed b. Yahyā çok azında de Şa'leb⁵⁵⁴ diye bahsetmekte ve neredeyse onun hiçbir görüşüne karşı çıkmamaktadır. Müellif eserinde Şa'leb'in sarf ve luğat ile ilgili görüşlerine yer verip bir çok şiiri ile de istişhâdda bulunmuştur. Örneğin sarf ile ilgili “ (الْحَادِي عَشْرَ) deki (الْحَادِي) kelimesinin fâu'l-fiili lâmu'l-fiili mevkiine çevrilmiştir.”⁵⁵⁵, “ (فَعِيلٌ) veznindeki kelimelerin (فَعْلَانٌ) vezninde cemi mükesser gelmesi azdır.”⁵⁵⁶ görüşü bunlardandır.

6. 'Alī b. Suleymān Ahfeş el-Asğar (ö. 316/928). el-Fārisī'nin kendisinden ilim aldığı kimselerden olan 'Alī b. Suleymān'ı bazıları Basra bazıları Kûfe ekolünden kabul etmektedir. Ancak TDV. İslâm Ansiklopedisinde Kûfe ekolünden olduğu kabul edilmektedir.⁵⁵⁷ Bu nedenle bizde Kûfe ekolünden kabul ederek görüşlerine bu başlık altında yer vermeyi tercih ettik. Müellif eserinde 'Alī b.

⁵⁴⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 362.

⁵⁵⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 304.

⁵⁵¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 340.

⁵⁵² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 389.

⁵⁵³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 404.

⁵⁵⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 329.

⁵⁵⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 273.

⁵⁵⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 447.

⁵⁵⁷ Koçak, “Ahfeş el-Asğar”, 1/525.

Suleymān isminden dört yerde bahseder. Bunlardan üçü luğata dair iken,⁵⁵⁸ biri de ‘Alī b. Suleymān’ın inşād ettiği bir şiirdir.⁵⁵⁹

el-Fārisī’nin eserinde dört yerde *Bağdatlılar/Bazı Bağdatlılar* ifadesi yer almaktadır. Müellif bunların üçünde⁵⁶⁰ onların görüşünü reddederken birinde Aḥfeş el-Avsat’ın görüşünü onların görüşüne tercih eder.⁵⁶¹ Bunlardan anlaşılmaktadır ki müellif Bağdatlıların görüşlerini benimsemez. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, müellifin mensup olduğu ekolle ilgilidir. Bazıları onun Bağdat ekolüne mensup olduğunun iddia etmektedir. Ne yazık ki müellif kendisini o ekole yakın görmez ve onların görüşlerini benimsemez. Bu çalışmanın sonucunda bizde oluşan kanaat el-Fārisī’nin Basra Ekolünden kabul edilmesi veya Bağdatlı Basralılardan denilmesidir.

3.7. *et-Tekmile*’nin İçeriği

el-Fārisī, *et-Tekmile* isimli eserine Adududdevle’ye duâ ve övgülerle başlar ve akabinde nahvi tanımlar. Ona göre nahiv, “*Arap dilinde istikrâ (tümevarım) yöntemiyle çıkarılan kuralları (mekâyisi-ölçüleri) bilmektir*”. Müellif, nahvi tanımladıktan sonra bu ilmi kelimenin sonuna etki eden değişiklik ve kelimenin yapısına etki eden değişiklik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Kelimenin sonuna etki eden değişiklik de iki kısımdır. Birincisi, ‘āmilin değişmesi ile kelime sonunda meydana gelen hareke, sükûn veya harfler sebebiyle olan değişikliktir. Bunlar, mütemekkin isimler ve fiil-i muzârielerde olur. Müellif, bu kısma i’râb ismini vermiştir. Fakat bu bölüm *et-Tekmile*’de yer almamaktadır. Zira müellif bu kısımdaki konuları eserinin ilk cüz’ü olan ve nahiv konularını içeren *el-İzâh*’ta ele aldığını belirtmiştir. Kelime sonunda meydana gelen değişikliğin ikinci kısmı ise ‘āmil değişmeksizin kelime sonunda meydana gelen değişikliktir. Müellif, burada kelime sonunda meydana gelen değişiklikleri, ‘āmil etkisiyle meydana gelen değişiklikler ve ‘āmil etkisi olmaksızın meydana gelen değişiklikler şeklinde ikiye ayırarak konuya dikkat çekmiştir. *et-Tekmile*’de, bu iki kısımdan ‘āmil etkisi olmaksızın kelime sonunda meydana gelen değişiklikler ele alınacaktır. Bu bilgilerden hareketle el-Fārisī’nin söz konusu eserinde yer alacak konuları kısaca kelime bünyesinde

⁵⁵⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 246-290-392.

⁵⁵⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 371.

⁵⁶⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 253-254-454-581.

⁵⁶¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 396-397.

meydana gelen değişiklikler ve ‘âmil etkisinin dışında kelime sonunda meydana gelen değişiklikler şeklinde ifade edebiliriz.

el-Fârisî’ye göre kelime sonunda meydana gelen değişiklikler aşığıdaki yollardan biri ile gerçekleşir:

- a) Sâkin bir harfin harekelenmesi
- b) Harekeli bir harfin sâkin kılınması
- c) Bir harfin yerine başka bir harfin getirilmesi
- d) Fazladan bir harf eklenmesi
- e) Kelimedenden bir harfin eksiltilmesi

Bu değişiklikler, kelime sonunda olmaları sebebi ile mu‘raba benzemelerine rağmen el-Fârisî tarafından i‘râb olarak kabul edilmemektedirler. Çünkü bu değişikliklerde etki eden bir ‘âmil yoktur. Ayrıca burada ele alınan konular, anlam gerekliliği dışında lafzî gereklilikten dolayı meydana gelen değişikliği amaçlamaktadır.

Nahvin ikinci kısmı olan kelimenin yapısındaki değişiklikler şunlardır:

1. Tesniye ve cemi sâlim
2. Neseb
3. Mütekellim yê’sine muzâf olan illetli isim
4. Hemzenin tahfîfi
5. Maşşûr ve Memdûd
6. Aded (sayılar)
7. Müzekker ve müennes
8. Cemi kesret
9. İsmi taşğîr
10. İmâle
11. Masdarlar
12. Masdardan türeyen ismi fâil, ismi mef’ûl ve diğerleri
13. Taşrîf
14. İdgâm

Sonraki dönemlerde, sarf ilmi hakkında çalışma yapanlar bu sahadaki çalışmaların lafız ve manaya yönelik amacından dolayı kelimedeki değişimi konu aldığını ifade etmişlerdir. el-Fârisî’nin birinci kısımda zikrettiği kelimedeki değişiklikler sadece lafızdan kaynaklı iken, ikinci kısımda ele alınan değişikliklerin çoğu manadan kaynaklanmaktadır. Müellifin eserini hazırladığı dönemde bunu göz

önünde bulundurması o dönem açısından sarf türü eserler için önemli bir yenilik olarak kabul edilebilir. Zira bu şekilde bir ayırım, önceki dönemlerde yapılan çalışmalarda görülmemekte, sonraki dönem kaleme alınan sarf türü eserlerde ise bu tür bir ayırma dikkat çekildiği gözlemlenmektedir. Aşağıda geleceği üzere İbn Hişâm'ın sarf tanımında yaptığı yorum bunu göstermektedir.⁵⁶²

el-Fārisī, *et-Tekmile* isimli eserini önceki sarf eserlerinden farklı bir metotla kaleme almıştır. Buna göre müellif kelimedeki meydana gelen değişimi baz almış, eserinin içeriğini, *kelime sonunda 'āmil etkisi olmadan meydana gelen değişiklikler ve kelime bünyesinde meydana gelen değişiklikler* şeklinde iki kısma ayırarak oluşturmuş, eserin tamamında da konuları bu iki kısım içerisinde değerlendirmiştir. Halbuki kendisinden önceki dönemde sarf alanında kaleme alınan *et-Taşrif*'te Ebū Oşmān el-Māzinī böyle bir taksimat yapmamıştır.⁵⁶³ Zeccāc'ın bu alanda kaleme aldığı *Mā yenşarifu ve mâ lâ-yenşarifu* isimli eseri ise raf, naşb ve cer durumunda isimlerin tenvin alıp almamasını işlemiştir ve eserin temelini munşarif ve ğayr-i munşarif kelimeler oluşturmaktadır. Sarf konusunda yazılmış hacimli bir eser olan Ebu'l-Kāsım el-Müeddib'in *Deḳāiku't-taşrif* isimli eseri, ağırlıklı olarak sarf konularını ele almış olsa da nahve dair kuralları da içermektedir. Fiiller ve masdarları temeli üzerine yapılandırılmış olan bu eserde sarfa dair kurallar, sahîh ve mu'tel filler, bunların sülâsî ve mezîdleri, masdarlar gibi konular ele alınmıştır. Sarf ve nahiv konularını beraberce ele alan Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb*'ı ve bunu tamamlayıcı mahiyette kaleme alınan Muberrid'in *el-Muḳtedab*'ında da el-Fārisī'nin takip ettiği yöntem kullanılmamıştır. Bütün bu bilgilerden hareketle, el-Fārisī'nin sarf kurallarını açıklamada baz aldığı, kelimedeki değişim ve bu temel üzerine yapılandırılan taksim, önceki eserlerde görülmediği söylenebilir. Sonuç olarak *et-Tekmile*, belli bir temel üzerine kurgulanması açısından orijinaldir. Bununla beraber eserin içerisinde yer alan sarf kuralları her ne kadar el-Fārisī'nin bir kısım

⁵⁶² Ebū Muḫammed Cemāluddīn Abdullāh b. Yūsuf b. Aḫmed b. Abdillāh b. Hişām el-Enşārī el-Mişrī, *Evḳaḫu'l-mesālik ilâ Elfiyyeti İbn Mālik*, thk. Muhiddīn Abdulhamīd, (Beyrut: Dāru'l-Ceyl, 1979), 4/360.

⁵⁶³ Burada yeri gelmişken ifade edilmelidir ki Māzinī'nin sözü geçen eseri günümüze İbn Cinnī'nin *el-Munşif* isimli eserinde onu şerḫ etmesi yoluyla ulaşmıştır. Bu durumda *et-Taşrif*'in günümüze ulaşmasında el-Fārisī'nin katkısı göz ardı edilemez. Zira İbn Cinnī sözü geçen eserinde isimli eserinde konuya ilişkin şu bilgileri verir: "*İbn Cinnī, Māzinī'nin et-Taşrif kitabını Halep'te Ebū 'Alī el-Fārisī'den okumuştur*". Bu durumda İbn Cinnī, *et-Taşrif*'i şerḫetmesini hocasına borçludur. *et-Taşrif*'in günümüze ulaşmasında büyük pay her ne kadar İbn Cinnī'ye ait ise de bu konuda dolaylı olarak el-Fārisī'nin emeği yok sayılamaz. İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muşṭafā & Abdullāh Emīn, 1/6.

temellendirme ve görüşlerinden oluşsa da kendisinden önceki dilcilerin görüşlerinden, özellikle Sîbeveyhi'nin *el-Kitāb* isimli eserinden beslenmiştir. Hakikatte, el-Fārisî'nin söz konusu eserinin dışında, günümüze ulaşan diğer gramer eserlerinde *el-Kitāb*'dan beslendiği göz ardı edilemeyecek bir gerçektir.⁵⁶⁴ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, eserdeki konu başlıkları altında bu durum sık sık vurgulanacaktır. Ne var ki el-Fārisî, Sîbeveyhi'nin eserinden aldığı kuralları ve onun farklı dilcilerden naklettiği görüşleri Sîbeveyhi ve diğer dilcilere nisbet etmeden zikretmiştir. Eser hakkında eleştirilecek en önemli konu bu olsa gerektir. Bahis mevzu konu günümüzde bilimsel çalışmaların önemli problemlerinden biri olduğu halde el-Fārisî'nin yaşadığı dönemde üzerinde hassâsiyetle durulan çok önemli bir konu değildir. Nitekim aynı dönemde kaleme alınan eserler incelendiğinde bu net olarak gözükmektedir. Şayet durum böyle değilse el-Fārisî'nin yaptığı bu eylemin sebebi üzerinde elimizdeki verilerden hareketle herhangi bir yorum yapılması güçtür. Fakat bu durum el-Fārisî'nin eserinin değerini düşürmez. Zira o, *el-Kitāb*'da yer alan bilgileri olduğu gibi almayıp, düzenli bir şekilde bir araya getirerek farklı bir metotla incelemiş, eserini okurların hizmetine sunmuş, Arap dili ve edebiyat külliyyatına sağlam bir eserle katkıda bulunmuştur. Bunun yanı sıra müellif bu eseri aracılığı ile sonraki dönem dil çalışmalarına da ışık tutmuştur.

el-Fārisî'nin *et-Tekmile* isimli eserinde sarf ile ilgili kuralları oluştururken temel aldığı 'āmil etkisi olmaksızın kelime sonundaki tağyir/değişim ve kelime bünyesindeki değişim teorisinin sonraki dönem dilcilerini de etkilediği söylenebilir. Örneğin İbn Hişām sarf ilmini "*lafız veya anlama yönelik amaçtan dolayı kelime yapısındaki değişiklikler*."⁵⁶⁵ şeklinde ikiye ayırarak kelime yapısındaki değişime vurgu yapmıştır. Yine İbn Hâcib sarfı "*İ'rāb dışında kelime yapısında meydana gelen değişiklikleri bilmektir*."⁵⁶⁶ şeklinde tanımlayarak el-Fārisî'nin vurguladığı kelime sonunda 'āmil etkisi olmadan meydana gelen değişikliğe (i'rāba) işaret etmiştir.

Sonraki dönemlerde *et-Tekmile*'nin sarfa dair kuralları içerdiği için sarf hakkında bir eser olduğu söylene bile, müellif bu eserde, ilmi sarf veya taşrîf ifadelerini kullanmamış, bunun yerine nahvin ikinci kısmı ifadesini kullanmıştır.

⁵⁶⁴ Alî Bulut, *Sîbeveyhi'in el-Kitāb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 48.

⁵⁶⁵ İbn Hişām, *Evḍaḥu'l-mesālik*, thk. Muhiddin Abdülhamid, 4/360.

⁵⁶⁶ İbn Hâcib, *el-Kāfiye fî ilmi'n-nahv ve eṣ-Şāfiye fî ilmi't-taşrîf- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulaẓîm eṣ-Şâir, (Kâhire: Mektebetu'l-Edeb, 1431/2010), 59.

3.7.1. ‘Āmil Değişmeksizin Kelimenin Sonunda Meydana Gelen Değişiklikler

el-Fārisī, bu başlık altında “*Sâkin bir harfin harekelenmesi, harekeli bir harfin sâkin kılınması, bir harfin yerine başka bir harfin getirilmesi, fazladan bir harf eklenmesi veya bir harfin eksiltilmesi ile kelimedede meydana gelen değişiklikler*” konusunu incelemektedir. Ancak müellif kitabın içeriğinde bu mevzuları işlerken konu başlığı olarak farklı isimler kullanır. Meseleleri yukarıda sıralamaya göre değil de, birbiri içine girmiş şekilde inceler. Dolayısı ile eserde yukarıdaki sıralamaya göre kelime sonundaki değişiklikler incelenmemiştir. Ayrıca müellif kuralları misal ile izah ettikten sonra bu konuların “*sâkin bir harfin harekelenmesi ile kelimedede meydana gelen değişiklikler*” bölümüne dâhil olduğunu belirtmemiş, bu konuyu okurun anlayışına bırakmıştır. Bu nedenle, sarf alanında detaylı bilgiye sahip olmayanların eserde ele alınan kurallara ve bunların gerekçelerine vakıf olması zorlaşmaktadır. Konuya dair verilen bu bilgilerden sonra *et-Tekmile*’deki bu konuyla ilgili kurallara geçilmesi uygun olacaktır.

3.7.2. İki Sâkinin Bir Arada Bulunmasının Hükümü Bâbı

el-Fārisī, kelime sonundaki değişikliklerle ilgili ilk olarak iki sâkinin ictimâmını ele almaktadır. Muhtemelen kelime sonundaki değişiklikler en çok iki sâkinin ictimâı sebebiyle meydana geldiğinden eserine bu şekilde başlamıştır. Bunun güzel bir başlangıç olduğu söylenebilir. Bu bâbta müellifin amacı, genel anlamda iki sâkin ictimâ ettiğinde uygulanması gereken kurallardan ziyade, aynı cinsten veya farklı cinsten iki sâkin harfin bir kelimedede veya farklı kelimelerde bir araya geldiğinde, kelimedede meydana gelen değişiklikleri izah etmektedir. Zira iki sâkin harfin ictimâı ile alakalı kurallar eserin son bölümü olan idğâm bâbında ele alınmaktadır.

Burada yeri gelmişken belirtmelidir ki el-Fārisī’den önce kaleme alınan gramer eserleri iltikâ-i sâkineyn bâbı ile başlamamaktadır. Örneğin müelliften önce sarf konusunda eser yazanlardan; Mâzinî eserine, isimler ve fiillerde asıl ve zâid olanlarla,⁵⁶⁷ Ebu’l-Kâsım el-Müeddib (ö. 338/949) eserine, mâzî fiillerin hükmü ile,⁵⁶⁸ Zeccâc (ö. 311/923) eserine, isimlerden munsarif ve gayrı munsarif olanlarla⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ İbn Cinnî, *el-Munşif*, 7.

⁵⁶⁸ Müeddib, *Değâiku’t-taşrif*, 34.

başlamıştır. Dolayısıyla el-Fārisī'nin eserini bu bāb ile başlatması, eserinin özgünlüğünü gösteren diğer bir husustur.

el-Fārisī Arap dilinde iki sâkinin ictimâmının ya bir kelimedede veya farklı iki kelimedede olacağını, sâkin iki harfin de ya aynı cinsten veya farklı cinsten olabileceğini ifade eder.⁵⁷⁰ Bu durumda bir kelimedede veya farklı iki kelimedede, aynı cinsten veya farklı cinsten iki sâkin bulunacaktır. Nitekim el-Fārisī, Ehli Hicāz'ın dışında, Benī Temīm ve diğer Arapların da aynı cinsten olan iki sâkinin yalnız bir kelimedede (muzāri fiil veya emirlerde) cezim veya vakıf halinde ictimâ edebileceği düşüncesinde olduklarını belirtir. el-Fārisī, bu açıklamalarını, Sībeveyhi'nin adını vermese de onun eserinden almıştır. Sībeveyhi eserinde bu konuyu şöyle anlatır: “Ehli Hicāz bu kelimelerin sonunu sâkin kılar ve bir öncesinin harekelenmesini gerekli görmez. (أُرْدُ) kelimesinde olduğu gibi, onlara göre bu tür kelimelerde iki sâkin içtima etmez.”

el-Fārisī iki sâkinin ictimâmını şu örnekle anlatır: Araplar (لَمْ يَفْرَ) ve benzeri kelimeleri (يَفْرُ) gibi mu‘rab kelimelere benzettikleri için idgām ederler. Zira tüm Araplar mu‘rab kelimeleri idgām eder. Bu kelimelerin mu‘raba benzemeleri şu şekildedir: Araplar (أُرْدُ) ve benzeri kelimelerin sonlarında mu‘rablarda olduğu gibi harekelerin birbirini takip ettiğini gördüler. Son harflerin aynı cinsten olduğunu görünce de mu‘rablar gibi idgām ettiler. Arap dilinde egemen olan kurala göre, idgām vâcib olunca iki sâkin ictimâ ettiği için, son harfî harekelemek de vâcib olur. Şöyle ki, müdgām olan birinci harf sâkin olup, aynı cinsten müdgāmün fih olan ikinci harf de cezim veya vakıftan dolayı sâkin olunca harekelemek vâcib olmuştur.⁵⁷¹ Sībeveyhi eserinde, kelimenin son harfî harekelenince Arapların idgām etmekte icmâ ettiğini belirtmiş ve el-Ḥalīl'in de bunu evlâ gördüğünü nakletmiştir. Sībeveyhi bu kuralı, bir yerde iki aynı harfin harekeli olarak gelmesi dilin inip kalkmasına neden olduğu için ağırdır, bu durumda Araplar idgām etmekle bir defa dili kaldırarak bu ağırlığı giderirler sözleri ile gerekçelendirir.⁵⁷²

el-Fārisī sâkin iki harften, ikinci harfin hangi harekeyi alacağı konusunda Arapların ihtilaf ettiğini, bazılarının idgām edilen harfin kendisinden öncesine

⁵⁶⁹ Ebū İshāk İbrāhīm b. es-Serī b. Sehl ez-Zeccāc el-Bağdādī, *Mâ Yenşarifü ve mâ lâ-yenşarifü*, thk.

Hudā Mahmūd Karāa, Kahire: el-Meclisü'l- A'lā, 1391/1971, 1.

⁵⁷⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 185.

⁵⁷¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 186.

⁵⁷² Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/530.

uyumu için onunla aynı harekeyi alacağı görüşünde olduklarını bildirmiştir. Bu konuda önceki harfin harekesi ile uyumlu olması için müellifin ifadesine göre;

“ (رُدُّ) ’de olduğu gibi dâldan önceki rânın damme harekesi ile uyumlu olması için dâl’a damme, (لا تُضَارُّ) ’da olduğu gibi râ’dan önceki dâd’ın fetha harekesi ile uyumlu olması için râ’ya fetha, Bazıları ise her durumda fetha hareke vermişlerdir.”

et-Tekmile üzerine şerh yazan Curcânî, bunun sebebinin “*Fethanın en hafif hareke*” olması ve bu vesileyle de “*taẓ’îfin*⁵⁷³ *hafiflemesi*” ile açıklar.⁵⁷⁴ el-Fârisî her durumda fetha ile hareke verenlerin bu şekilde davranmalarını el-Ḥalîl’in “*Bunları (أين و كيف) ’ye benzettiler.*” sözüyle açıklar. el-Fârisî bu sözü *el-Kitâb*’dan almış, ancak Sîbeveyhi’den naklettiğini belirtmemiştir.⁵⁷⁵ el-Fârisî konunun devamında “*Bazıları ise (رُدُّ و فِرِّ) gibi kesre ile harekelemişlerdir.*”⁵⁷⁶ demektedir. Curcânî bunu, “*İki sâkinin ictimâında kesre asıldır*” sözü ile izah etmiştir.⁵⁷⁷ el-Fârîsî’nin burada kısaca anlattığı konu *el-Kitâb*’da detaylıca ele alınmıştır.⁵⁷⁸

el-Fârisî iki sâkinin ictimâından dolayı birisinin harekelenip sonra diğerine idgâm edildiği kelimelere müennes zâmîri bitiştiğinde (رُدُّهَا) ’de olduğu gibi Arapların tamamının fethaladıklarını, müzekker zâmîri bitiştiğinde (رُدُّهُ) ’de olduğu gibi dammelediklerini bildirir. Zira müzekker zâmîri (ه) gizli harftir.⁵⁷⁹ el-Fârisî’nin buradaki (ه) gizli harftir sözü, el-Ḥalîl’e aittir. Zira Sîbeveyhi, konuyu el-Ḥalîl’e sorduğunu onun da “*çünkü (ه) gizli harftir*” dediğini nakleder.⁵⁸⁰ Bununla beraber *et-Tekmile*’de bu kural zikredilirken Sîbeveyhi ve el-Ḥalîl’in adları zikredilmemiştir.

İki sâkinin ictimâ ettiği kelime, harekelenen son harften sonra (غَضِنَ الطَّرْفِ) de olduğu gibi sâkin ile başlayan bir kelime gelirse, çoğunluk (فِرِّ الأيوم) ’de olduğu gibi bu son harfin kesre olmasını tercih etmiştir. Müellife göre bu kullanım *kıyâstur*. Çünkü aynı cinsten olan şeddeli harf, idgâmsız şekilde gelirse (أرُدُّ القم) ’de olduğu gibi herkese göre sadece kesre ile hareke alır. Buna kıyâsla idgâm edildiğinde *taẓ’îfin*

⁵⁷³ Taẓ’îf: kelimenin sonunda aynı mahredden çıkan iki harf bulunmasıdır. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, 3/529.

⁵⁷⁴ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muḥammed el-Curcânî, *el-Muḥteşid fî şerhi’t-Tekmile*, thk. Aḥmed b. Abdullâh b. İbrâhîm ed-Duveys, (Suudi Arabistan: Silsiletu’r-Resâilu’l-Câmiyye, 1428/2007), 1/ 188.

⁵⁷⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, 3/533.

⁵⁷⁶ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 187.

⁵⁷⁷ Curcânî, *el-Muḥteşid*, thk. Aḥmed b. Abdullâh b. İbrâhîm ed-Duveys, 1/189.

⁵⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, 3/531-532.

⁵⁷⁹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 186-187.

⁵⁸⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muḥammed Hârûn, 3/532.

izhârında açığa çıkan kesreli lâmu'l-fiil, idgâmda da ortaya çıkar. Böylece sanki aslına dönmüş gibi olur.⁵⁸¹

el-Fârisî, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'da el-Ḥalîlden naklettiği bir görüşü eleştirmektedir. el-Ḥalîl, Bekr b. Vâil'den bir grubun (رَدَدَنَّ-مَرَزَنَّ) yerine (رَدَدَنَّ مَرَنَّ) şeklinde okuduklarını bildirir.⁵⁸² Müellif de buna “*kıyâs ve isti'mâl yönünden şâzdır*” sözleri ile karşı çıkar. Ona göre bu sözün delil kabul edilmesi ve üzerine kıyâs yapılması uygun değildir.⁵⁸³ Netice olarak el-Fârisî, el-Ḥalîl'in naklini zikredip ardından onun hem kıyâs hem de isti'mâl yönünden şâz olduğunu bildirmesi, bu konuda el-Ḥalîl'e katılmadığını gösterir.

İki sâkinin iltikâ-ı ile ilgili konular farklı başlıklar altında devam etmektedir. Bu konunun sonraki dönemlere yansımaları ve günümüzdeki önemi sözü geçen konunun tamamen bittiği yerde, genel değerlendirme şeklinde yer alacaktır.

3.7.3. Bir Cinsten Olmayan (Farklı) İki Sâkinin Bir Kelimede İltikâ Etmesi Bâbı

el-Fârisî bu bâbta farklı cinsten olan iki sâkin harf bir kelimeye bulunduğunda, kelimeye meydana gelebilecek değişimi incelemektedir. Buna göre, cezim halinde söylenen (لَمْ يَخَفْ), vakıf halinde emirlerde söylenen (خَفْ) ve benzeri kelimeler, bu kısımdandır. Örneğin, cezm edilmeden önce (لَمْ يَقُمْ) olan (لَمْ يَقُمْ), cezm edilince lâmu'l-fiili sâkin kılınmıştır. Bununla beraber, kendisinden önceki leyyin harfi⁵⁸⁴ de sâkindir. Bu durumda iki sâkin ictimâ ettiğinden leyyin harfi olan vâv hâzfedilmiştir. Müellife göre emirler vakıf halinde meczûm olmakla nitelenir.⁵⁸⁵ Ancak bunlara teşniye veya cemi zâmîri isnâd ederse (لَمْ يَخَافًا) denilir. Fakat vâv ve elif harfinin hâzfi ile (لَمْ يَخَفًا) denilemez.

Sîbeveyhi, söz konusu kelimelerin teşniyelerinde elifin geri gelmesini “*bu hareketler her durumda kelimenin lâzımlarındandır*” sözü ile açıklar.⁵⁸⁶

el-Fârisî'ye göre (لَمْ يَخَفًا)'nin lâmu'l-fiili (لَمْ يَخَفْ) ve (خَفْ) örneklerinde olduğu gibi bu konumda asıl olarak cezim ve vakıftan dolayı sâkin değildir. Bu durumda iki

⁵⁸¹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 187.

⁵⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/535.

⁵⁸³ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 188.

⁵⁸⁴ Müellif leyyin harflerinin “elif, vâv ve ye olduğunu, “*Sonu Hemze Olan İsimlerde Vakıf*” başlığı altında bildirmiştir. Bkz. Ebû 'Alî el-Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 212.

⁵⁸⁵ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 189.

⁵⁸⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 4/158.

sâkin ictimâ etmemektedir. Zâmîr bitişen fiil muzârielerde i'râb (cemi müennesler dışında) son harfin düşmesi değil, (nûnu nisve dışında) nûn harfinin düşmesidir.⁵⁸⁷

Sîbeveyhi bu konuda teşniyelerdeki elifin i'râb harfi olmadığını, zâmîr ve teşniye alameti olduğunu dolayısıyla hafzedilemeyeceğini bildirir.⁵⁸⁸ Sîbeveyhi'nin bu görüşünü el-Fârisî farklı temellendirmelerle şu şekilde dile getirir:

Fiilin fâilden munfasıl (ayrılmış) olarak takdir edilmesi caiz değildir. Çünkü kendisine fâil olarak zâmîr bitişen fiil, önce cezm edilmiş sonra zâmîr alameti ilhâk edilmiş gibidir. Zira fâil, fiile bitişik olup, fiilin i'râbı fâilden sonra gelmekle onun bir parçasıdır. (يَضْرِبُونَ) de fâil olan (و) dan sonra fiilin i'râbı olan (ن) gelmiştir. Aynı gerekçeyle (ضَرَبْتُ) ve benzeri fiil-i mâzilerde de zâmîr ilhâk edilmeden önce lâmu'l-fiili sâkin kılınır.”

Sîbeveyhi'nin ilgili meseleye dair açıklamaları, el-Fârisî'nin yaptığı açıklama ve temellendirmelerden farklıdır.

Müellif, konuyla ilgili olarak iki sâkinden birinin leyyin harfi olmasına yukarıdaki örneği verdikten sonra iki sâkinin iltikâından dolayı harekelenenlerden birinin leyyin harfi olmamasına da bir örnek verir. Bu örnek, Arap dilinde emri hâzır olarak gelen (انْطَلَقَ) kelimesinin (انْطَلِقُ) şeklinde kullanılmasıdır. Müellif burada bulunan iki sâkinden birinin harekelenmesini şöyle açıklar: “ (انْطَلِقُ) kelimesindeki (كْتَف) sözcüğü (كْتَف) gibidir. (كْتَف) kelimesinin aynu'l-fiili olan tê sâkin kılınıp (كْتَف) olduğu gibi (طَلِقُ) kelimesinin de aynul fiili olan lâm sâkin kılınmış ve (طَلِقُ) şeklinde gelmiştir. Bu durumda iki sâkin (lâm ve kâf) ictimâ eder ve kâf fetha ile harekelenir ve (انْطَلِقُ) şeklinde gelir. Kâf harfinin fetha ile harekelenmesi (رُدُّ فِرَّ عَضْنَ) kelimelerinde olduğu gibi en yakınında harekeli olan tâ harfine uyması içindir.”

Müellif bu kuralı desteklemek için el-Halîl'in mechûl bir şairden zikrettiği şu şiiri nakleder.⁵⁸⁹

عَجِبْتُ لِمَوْلُودٍ وَ لَيْسَ لَهُ أَبٌ   وَ ذِي وَلَدٍ لَمْ يَلِدْهُ أَبْوَانُ

Babası olmadan doğan çocuğa, kendi anne babası olmadan çocuğu olana hayret ettim.

Bu şiirde, (لَمْ يَلِدْهُ) kelimesinde lâm, tahfîf için sâkin kılınmıştır. Bu durumda (لَمْ يَلِدْهُ) kelimesinde lâm harfi ve cezmden dolayı dâl harfi olmak üzere iki sâkin ictimâ etmiştir: İki sâkinin ictimâı da caiz olmadığı için dâl en yakınındaki harfin (yê) fetha harekesi almıştır.

⁵⁸⁷ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 189.

⁵⁸⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muħammed Hârûn, 1/19.

⁵⁸⁹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 190.

Mubberred, eserinde bu kelimeyi (لَمْ يَلِدْه) kurala muhalif olduğu halde, şiir zaruretinden dolayı kâfiyeye riâyet etmek için getirilmesine örnek olarak verir.⁵⁹⁰ Ancak el-Fârisî'nin yaptığı bu açıklamalar Mubberred'in eserinde yer almaz.

el-Fârisî bu konuya dair yaygın kullanımda olan kelimelerden (هذا لم أُبَيْه ve النُّقْرُ) sözlerini zikredip bunlardaki iki sâkinin ictimâından dolayı harekelenmeyi detaylı şekilde anlatır.⁵⁹¹ el-Fârisî'ye göre (هذا النُّقْرُ) sözünde vakıf halinde iki sâkin (râ ve kâf) ictimâ edince, ikinci harfe (râ) derc halinde verilecek hareke, (damme) kâfa verilmiş ve (هَذَا النُّقْرُ) olmuştur. (بِالنُّقْرِ) şeklinde cer halinde de durum aynıdır ve kâf kesre olarak hareke almıştır. (رَأَيْتُ نُقْرًا) Naşb halinde ise kâf fetha olarak hareke alamaz. Çünkü raf ve cer durumunda olduğu gibi, naşb durumunda iki sâkin ictimâ etmez ve ona göre râ harfinin sâkin olması gerekli değildir. Bunun nedeni *kelimeye elif lâm dâhil olmadan önce, vakıf durumunda tenvîn yerine (صَادَفْتُ نُقْرًا) de olduğu gibi sonuna elif getirilmiş olmasıdır*. Sîbeveyhi eserinde (النُّقْرُ) kelimesinden kısaca bahsetmiş olup kelimenin son harfinin ve sondan bir önceki harfinin vakıftan dolayı sâkin olması halinde, sondan önceki sâkinin harekelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Sîbeveyhi bu kelimedeki kâf harfinin raf ve diğerlerinin sadece damme ile hareke alacağını bildirip başka bilgi vermez.⁵⁹² el-Fârisî ise konuyu detaylı anlatıp gerekçeleri ile ortaya koyar. (لم أُبَيْه) kelimesi ile ilgili Mubberred, el-Fârisî ile aynı görüştedir. Ancak Mubberred, bu kelimedeki iki sakinden birinin hâzfedilmesini çok kullanıma bağlamakta ve “*eğer çok kullanılsaydı hâzfedilmezdi, çünkü vakıf halinde iki sâkin ictimâ eder*” demektedir.⁵⁹³ (لم أُبَيْه) kelimesi Sîbeveyhi'nin eserinde yer almaktadır. Sîbeveyhi bu kelimeyle ilgili haziflerde hocası el-Halil'e katılırken el-Fârisî kısmî muhalefette bulunmaktadır. Konuya ilişkin çalışma yapan ez-Zehrânî, el-Halil'in görüşünün kendisi için tercih edilen görüş olduğunu bildirir.⁵⁹⁴

Ayrıca cer okunan (رَجُلٌ) kelimesinin benzeri olan (هذا عِدْلٌ) ibaresini de Araplar dâl harfini damme ile harekeleyerek (هَذَا عِدْلٌ) şeklinde söylemezler. Zira bu şekilde okumak el-Fârisî'ye göre Arap kelamının dışına çıkmaktır. Sîbeveyhi de

⁵⁹⁰ Ebu'l-Abbâs Muḥammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Mubberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muḳteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlik Uzayme (Kâhire: Vizâretü'l-Evkâf, 1415/1994), 3/168-169.

⁵⁹¹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 192-193.

⁵⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 4/173.

⁵⁹³ Mubberred, *el-Muḳteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlik 'Uzayme, 3/167.

⁵⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. Sâmi b. Muhammed b. Yahyâ el-Fakîh ez-Zehrânî, *Ta'kîbātu Ebî 'Alî el-Fârisî 'alâ ārâi Sîbeveyh es-Sarfiyye*, Suudi Arabistan: Câmia'tu Ummu'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1431, 217.

bunu “*Arap kelamında (فعل) vezni yoktur*” şeklinde ifade eder.⁵⁹⁵ Sonuç olarak her iki dilci de aynı görüşü farklı ifadelerle paylaşmaktadır.

Dikkat edildiğinde müellif burada Arap dilinde olmayan kalıpların temel alınamayacağını bildirerek konuyu açıklamaktadır. Buradan hareketle müellifin Arap dilinde kullanılan meşhur kalıpları kural koymada temel aldığını söyleyebiliriz ki bu da semāa verdiği önemi gösterir.

3.7.4. İki Sâkinin Farklı İki Kelimede Bir Arada Bulunması Bâbı

el-Fārisī bu bâbta sahîh veya illetli iki sâkinin bulunduğu kelimedeki değişimleri ele almaktadır. Konuya ilişkin açıklamaları şöyledir:

İki sâkin, farklı iki kelimede ictimâ ettiğinde birincisi, ya sahîh veya illetli harftir. Eğer birincisi sahîh harf ise kesre harekelenir. Örnekler: (و اضربِ اضربُ، هذا زينُ ابْنُك) ancak (رَمَتْ) (المَرْأَةُ) bu kısımdan olup t̄ harfi kendisinden sonra gelen lâmi tarif ile beraber iki sâkin olarak ictimâ ettiği için kesre hareke almıştır. Ayrıca (رَمَى) den h̄azfedilen elif bunda geri gelmez. Zira (رَمَتْ) deki t̄ harfinin kesresi ğayrı lâzımdır (asli deĝil, arızidir).⁵⁹⁶

Sîbeveyhi bu konunun girişinde meseleyi vaşıl hemzesi ile ilişkilendirerek başlar ve iki sâkinin ictimâ etmemesi için h̄azif yapıldığını bildirir. Bunun yanında Sîbeveyhi'nin söylediği diĝer bir konu; Arapların böyle yapmasının nedeninin vaşıl hemzesi ile ıatı' hemzesini ayırt etmek olduğudur. Bu bilgiler *et-Tekmile*'de yer almamaktadır. Bize göre Sîbeveyhi'nin meseleye yaklaşımı konunun anlaşılmasını daha fazla kolaylaştırmaktadır.

Sîbeveyhi bu kısımdaki kelimelerde, ilk sâkin harfin alacağı hareke konusunda tamamının kesre alacağı görüşündedir. Ancak ıamme ile hareke verenlerden bahsetmekle beraber bunun cevâzına dair bir şey söylemez. el-Fārisī ise “*Eĝer kendisinde iki sâkinden, ikinci sâkin harf bulunan kelimedeki ikinci harf aslından ıammeli olursa sâkin harfin kesre ve ıamme ile harekelenmesi caizdir*” ifadelerini kullanır.⁵⁹⁷ Bu konuda el-Fārisī'nin açıklamaları daha iknâ edici görünmektedir. Zira kelimedeki harfin asıl harekesini baz alarak diĝer bir ifade ile asıl üzerine kurgulayarak hüküm bina etmiştir.

⁵⁹⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muĝammed Hārūn, 4/173.

⁵⁹⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baĝr el-Murcān, 195.

⁵⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muĝammed Hārūn, 4/152; Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baĝr el-Murcān, 195.

el-Fārisī meseleye ilişkin detaylı bilgi vermeye devam etmektedir. Şöyle ki (أُو) ayetindeki (أُو) edatındaki vâv harfinin damme ile harekelenmesini iki yönden caiz olduğunu ifade eder. Birincisi (عَذَابٌ أُرْكُضُ) ayetinin (عَذَابٌ أُرْكُضُ) şeklinde damme ile okunmasının caiz olmasıdır. Curcānī bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır: “*Araplar cemi vâvını iki sâkinin icitmâında sadece damme ile harekelerler. Bunun dışında ise asıl olan kesre ile harekelerler*”.⁵⁹⁹ İkincisi (أُو) (أَسْتَطَعْنَا) şeklinde vâv harfinin damme hareke ile okunmasının caiz olmasıdır. Müellife göre bu şekilde okunmasının sebebi; “*Her ne kadar sîn harfinden sonra gelen tâ harfî damme değil de fetḥa olsa da bu vâv harfinin daha önce zikri geçen zāmîr vâv’ına (cemi vâvı) benzetilmesi nedeniyledir.*” el-Fārisī burada kuralı temellendirirken en mahir olduğu konuyu ortaya koymuş, teşbih yoluyla kıyâs yaparak temellendirme yapmıştır.

Araplar bu kısımdan olan iki harfli kelimeyi fetḥa ile harekelemişlerdir. Bu da iki harften meydana gelen (مِنْ) lafzındaki nûn harfidir. (مِنْ) lafzı, (مِنْ الْقَوْمِ) örneğinde olduğu gibi kendisinde marifelik lâmı olan isme dâhil olduğunda fetḥa hareke alır. Müellife göre bunun gerekçesi elif lâm’lı isimlere bitişen kelimelerde fetḥanın dışındaki harekelerin caiz olmamasıdır, bu durum ancak şāz olarak gelebilir.⁶⁰¹

Sîbeveyhi aynı konuyu açıklarken; bu kelimelerin fiil olmadığını, Arap dilinde çok kullanılmaları nedeni ile bu kelimelere en hafif hareke olan fetḥanın verildiğini ve bunların (أَيْنَ وَ كَيْفَ)’ye benzetildiğini ifade etmektedir. Ancak Sîbeveyhi Araplardan bir grubun (مِنْ) şeklinde kıyâsa uygun olarak kesre okuduklarını da dile getirmiştir. el-Fārisī fetḥa dışındaki harekeyi caiz görmeyip şāz derken, Sîbeveyhi kıyâsa uygun olduklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla el-Fārisī bu konuda Sîbeveyhi’ye katılmamaktadır.

Eğer (مِنْ) den sonra gelen kelimenin başında elif lâmın dışında ki hemze-i vaşılardan biri varsa Araplar bu durumda (مِنْ) kelimesindeki nûn harfini kesre ile harekelerler ve (مِنْ ابْنِكَ) derler.

Sîbeveyhi ise bu konuda “*Arapların ihtilâf ettiklerini; bir grubun kıyâsa uygun olarak kesre okuduğunu, bunun Arap dilinde sık kullanıldığını ve bunun çok iyi olduğunu zikreder*”.⁶⁰² el-Fārisī ise Sîbeveyhi’den naklen, faşîḥ Araplardan bir grubun (مِنْ ابْنِكَ) şeklinde nûn harfini fetḥa ile söylediklerini ve (مِنْ) ‘de (عَنْ الرَّجُلِ) ‘de

⁵⁹⁸ Muzzemmil, 73/3.

⁵⁹⁹ Curcānī, *el-Muḫteşid*, thk. Aḥmed b. Abdullāh b. İbrāhîm ed-Duveş, 219.

⁶⁰⁰ Tevbe, 9/42.

⁶⁰¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 196.

⁶⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḫammed Hārūn, 4/153-154.

olduğu gibi, iki kesre arka arkaya gelmediği için sadece kesre okuduklarını belirtmiştir. el-Fārisī'nin bahsettiği konu *el-Kitāb* 'da'' *faṣīḥ bir kavim fetḥaladılar*'' şeklinde geçmektedir.⁶⁰³ Burası *et-Tekmile*'de Sībeveyhi'nin adının geçtiği yerlerdendir.

Fetha ile harekelenen diğer bir harf de (الم الله) ayetindeki mîm harfidir. Müellife göre buradaki fetha, birinci ayetten (الم) ikinci ayete (الله) geçiş halinde üçüncü sâkin harf olan lâm-ı tarif içindir.⁶⁰⁴ Sībeveyhi bunun sebebinin hece harfi ile bu harflerin arasını tefrik olduğunu belirtir.⁶⁰⁵

3.7.5. Birincisi Harfi Leyyin Olan İki Sâkinin Farklı İki Kelimede Bir Arada Bulunması Bâbı

el-Fārisī bu bâbta farklı iki kelimede iki sâkinin ictimâ etmesi sebebi ile kelimede meydana gelen değişiklik konusundaki değerlendirmelere yer verir. Ancak bu iki sâkinden biri leyyin harfidir. Yine bu leyyin harfleri kendisinden önceki harfin harekesi ile ya aynı cinsten veya farklı cinstendir. Bu durumda kelimede bir takım değişiklikler meydana gelmektedir. Müellif bu değişiklikleri ve bunlara ilişkin kuralları farklı temellendirmelerle şu şekilde açıklar:

Kendilerinde iki sâkinin ictimâ ettiği iki kelimedenden birincisindeki leyyin harfi ya önceki harfin harekesi ile aynı cinstendir veya farklı cinstendir. Eğer aynı cinsten ise leyyin harfi ḥazf edilir kesrelenmez." Örneğin: (هو يَحْسَى الْقَوْمَ وَيَعْرُو الْجَيْشَ وَيَزِمِي الْحَرْسَ) de elif harekelenmez ḥazf edilir. Zira harekelenirse hemzeye dönüşür, vâv ve ye harfleri de bu konuda elif harfine benzetilerek ḥazf edilmiştir."

el-Fārisī'ye göre burada sâkin harflerin öncesindeki hareke kendi cinslerinden olduğu için kendilerinin harekelenmesi kerih görülmektedir. Sībeveyhi ise el-Fārisī'nin anlattığı bu konuyu genel kurala bağlamadan dağınık bir şekilde anlatmaktadır.

Şayet leyyin harfi kendisinden önceki hareke ile aynı cinsten değilse ve diğer bir kelimedeki sâkin ile ictimâ ederse ḥazf edilmez. Bu durum vâv ve yê harfinde geçerlidir. Müellife göre elifden önceki harf, her zaman fetha olması gerektiğinden, elif önceki harfin harekesi ile farklı cinsten gelemez."⁶⁰⁶ Leyyin harflerinden vâv ve yê harflerinin önceki harfin harekesi ile farklı cinsten olduklarına misâl olan

⁶⁰³ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/154-155.

⁶⁰⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 196.

⁶⁰⁵ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/153.

⁶⁰⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 196-197.

(وَلَا تَتَسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ)⁶⁰⁷ ayetinde ve (اِحْتَسُوا اللَّهَ) sözünde, vâv harfinin kesre hareke alması caiz değildir.⁶⁰⁸ Zira bu vâv zāmîr olup (أُو وِ لُو) kelimelerindeki vâvdan farklıdır. el-Fārisî'nin bahsettiği son sözün el-Ḥalîl'e ait olduğu *el-Kitāb*'ın metinlerinden anlaşılmaktadır.⁶⁰⁹ Ancak el-Fārisî bunun el-Ḥalîl'e ait olduğundan eserinde bahsetmemiştir.

Bir grup Arap vâv harfini kesre hareke ile (وَلَا تَتَسَوُا الْفَضْلَ) şeklinde (أُو) edatını vâv harfine benzeterek okumuştur. Müellife göre zāmîr vâv'ının kesre okunması(أُو) edatındaki vâv harfinin çamme okunmasında olduğu gibi kalîdir (azdır).⁶¹⁰ Müellif bu görüşünü Sîbeveyhi'den almıştır.⁶¹¹ el-Fārisî, burada istikrâ yöntemini ve teşbihi kullanarak *kalîl* şeklinde bir hüküm çıkarmıştır.

(مِصْطَفُونَ وِ الْأَعْلُونَ) kelimelerindeki vâv ve ye harfleri zāmîr vâv'ı gibidir. Bu kullanıma örnek olarak (مِنْ مُصْطَفَى اللَّهِ، هُوَ لِأَمْصَافِ الْقَوْمِ) cümlesi verilebilir. Müellife göre bu kelimelerdeki vâv (اِحْتَسُوا) kelimesindeki vâv harfine, yê ise (اِحْتَسَى) deki yê harfine benzemektedir. Zira (مِصْطَفُونَ) deki vâv cemi olması açısından (اِحْتَسُوا) deki vâv gibidir. Her ikisinde de kendilerinden önceki kelimenin lāmül-fiilleri ḥazf olunmuştur.⁶¹² Müellif teşbih metoduna dayanarak kıyas yoluyla kural koymuştur. Curcānî bu konuyu cemi vâv'ının zāmîr vâv'ı konumunda olmasıyla açıklar.⁶¹³ Sîbeveyhi ise (مِصْطَفُونَ)'deki vâv'ın zâid olduğu ve (اِحْتَسَى) 'de olduğu gibi cemi için bitiştiği görüşündedir.⁶¹⁴ Aslında el-Fārisî'nin zikrettiği bu görüş de Sîbeveyhi'ye aittir. Yine Sîbeveyhi'nin adı geçmemektedir.

Buraya kadar *et-Tekmile*'de iki sâkinin iltikâma dair kurallar farklı başlıklar altında düzenli bir şekilde incelenmiştir. Şimdi bu konunun genel değerlendirilmesine geçilecek olursa; İki sâkinin iltikâna dair kurallar Sîbeveyhi ve Muberrred'in eserlerinde farklı başlıklar altında yer almaktadır.⁶¹⁵ Aynı konu sonraki dönem eserlerde de yer almaya devam etmiştir. Örneğin Zemaḥşerî ve İbn Ḥacib

⁶⁰⁷ Bakara, 2/237

⁶⁰⁸ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 197.

⁶⁰⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārūn, 4/155.

⁶¹⁰ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 198.

⁶¹¹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārūn, 4/155.

⁶¹² Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 198.

⁶¹³ Curcānî, *el-Muḥteşid*, thk. Aḥmed b. Abdullāh b. İbrāhîm ed-Duveş, 228.

⁶¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārūn, 4/156.

⁶¹⁵ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārūn, 3/530-532-534, 4/113-115-151

eserlerinde bu konuya yer vermişlerdir.⁶¹⁶ İltikâi sakineyn konusu modern dönemde önemini korumuştur. Nitekim Aḥmed Ḥamelāvī, Musa Alak gibi günümüzde sarf alanında çalışma yapanlar, eserlerinde bu konuya yer vermişlerdir.⁶¹⁷ Dolayısıyla sözü geçen konu ilk dönemden günümüze kadar kaleme alınan bazı gramer eserlerinde yerini muhafaza etmiştir. Ne varki ilk dönem eserlerinde kendisine yer ayrıldığı kadar sonraki dönem eserlerinde yer ayrılmamıştır.

3.7.6. Kelimenin İlk Harfi

el-Fārisī bu bābta kelimenin ilk harfine değinir. Kelimenin başındaki bu harfte nasıl bir değişim olacağından, değişim olmayacaksa neden olmayacağından bahseder.

el-Fārisī, Sībeveyhi'ye ait şu sözlerle onun adını vermeden konuya giriş yapar⁶¹⁸ “*Arap dilinde hiçbir isim, fiil veya harf sâkin ile başlamaz, tüm bunlar harekeli harf ile başlar. Bunun delili hiçbir kelimenin sâkin başlamaması ve başında hemze dahi olsa onun hafifletilmemesidir (hemzenin elife kalb edilmemesidir)*”. (أَنَّ

رَأَتْ رَجُلًا أَعْتَى) örneğinde olduğu gibi, cümle hemze ile başladığı için hafifletilmemiştir. Müellif bunun gerekçesini “*Hemzenin tahfifinde ses zayıflar ve sâkin harfe yaklaşır. Kelime sâkin ile başlamıyorsa sâkine yakın ile de başlamaz.*” sözleri ile açıklamaktadır.⁶¹⁹ Sībeveyhi ise eserinde el-Fārisī'nin temas ettiği bu açıklamalara başvurmadan direkt hemze-i vaşılıarı anlatmaya başlarken, el-Fārisī konuya ilişkin aşağıdaki bilgileri verir.

Kendileri ile kelimenin başladığı harekeli harflere başka bir şey bitişirse ilk harf ne ḥazf edilir ne de değiştirilir.

İlk harf hemze-i vaşıl olup ona başka bir kelime bitişirse; (يا زيدُ اذهب) de olduğu gibi hemze ḥazf edilir.

Eğer kelime hemze-i katı ile başlarsa ve kendinden önceki kelimenin son harfi de sâkin harf olursa Ehli Tahfif bunu ḥazf eder ve harekesini kendisinden önceki sâkin harfe verir.

⁶¹⁶ Ebu'l-Kāsım Maḥmūd b. Ömer b. Muḥammed el-Ḥārizmī ez-Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal fī şinā'ati'l-irāb*, thk. Faḥr Sāliḥ Kadāre, (Amman: Dāru 'İlmār, 1425/2004), 367; Ebū Amr Cemāluddīn Oşmān b. Ömer b. Ebī Bekr b. Yūnus, *el-Kāfiyefi İlmī'n-nahv ve eş-Şāfiye fī 'İlmī'taşrif- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sāliḥ Abdulazīm eş-Şāir, (Kāhire: Mektebetu'l-Ādāb, ts.), 77.

⁶¹⁷ Aḥmed el-Ḥamelāvī, *Şeze'l-'arf fī fenni'ş-şarf*, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutī', (Riyad: Dāru'l-Keyān, ts.), 233. Alak, “Sarf (Tasrif) İlmī”, 154.

⁶¹⁸ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/144.

⁶¹⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 198.

Hemzei vaşıl dan önce bir kelime olursa (كَمْ بُلْتُك) de olduğu gibi emri-âm' da tüm Araplar bu hemzeyi hâzıf eder. (كَمْ بُلْتُك) aslında (كَمْ بُلْتُك) dir. Hemzenin harekesi önceki sakin mîm harfine verilmiştir.

Müellif burada kuralı *emri-ām* ' üzerine bina ederek ortaya koymaktadır. Bu terimi eserinde birkaç defa kullanmıştır. *Emr-i ām* ' terimi ile bu kuralın yaygın ve yerleşik bir kullanım olduğunu kastettiğini düşünmekteyiz.

Eğer kelime emir lâmi veya (هو، هي) ile başlayıp bunlardan önce de vâv, fâ veya ibtidâ lâmi gelirse bazıları bunları sâkin kılmıştır. Emir lâmi bitiştğinde de durum aynıdır.⁶²⁰

Sîbeveyhi bunun sebebini kelimada çok kullanılmaları ile açıklamaktadır.⁶²¹

el-Fârisî bu bölüm içerisinde hemze-i vaşılıarı aşağıda anlatılacağı üzere iki ayrı başlık altında incelemiştir. dolayısıyla hemzei vaşılılara dair genel değerlendirme bu iki başlık sonunda verilecektir.

3.7.7. Hemzei Vaşıl

el-Fârisî bu bābta hemzei vaşıl konusuna girer. Zira bir önceki konuda ilk hemzei vaşıl ile başlayan kelimelerin öncesine bir kelime bitişirse hemzenin hâzıfedileceğini bildirmişti. Bu nedenle konunun akabinde hemzei vaşılıarı tanıtacaktır. Hemzei vaşıl konusu Sîbeveyhi'nin eserinde de yer almaktadır. Her iki dilci de benzer ifadelerle hemze-i vaşılıarı anlatırken el-Fârisî'nin anlatımı daha açıktır ve onun çalışmasında ek bilgiler vardır. Örneğin Sîbeveyhi sadece hemzei vaşıl bulunan fiil kalıplarını (فَعْلٌ) üzerinden verirken, el-Fârisî maziler, masdarlar şeklinde açık bilgi vererek hangi kalıpların emir olduğunu, sülâsî emirler konusunda muzâriat harfinden sonrası harekeli olmayanların (يَفْعُلْ-أَفْعُلْ) gibi emirlerin hemzesinin hemze-i vaşıl olduğunu bildirir. Ayrıca el-Farisi, sülâsî üzerine ziyâde olan bābları verirken Sübeveyhi zikretmediği halde (أَفْعُلِي) babını ekler. Bunun yanında Sîbeveyhi'nin değinmeyip el-Fârisî'nin değindiği diğer bir konu da masdarların dışındaki (الْحَلِيلِ) gibi az sayıdaki birkaç isme ve meânî harflerine de hemzei vaşıl getirilebileceğidir. Müellife göre bu kısımda getirilen hemzei vaşıla lâmu'l-ma'rife denilir. Sîbeveyhi de bu lâmdan bahsetmekle beraber lâmu'l-ma'rife diye bir isim vermemiştir. Ayrıca el-Fârisî bu başlık altında istiṭrād şeklinde konuyla direkt ilgisi olmayan emri hazır'ın fiil muzariden nasıl yapıldığını da anlatır.

⁶²⁰ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 198-199

⁶²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/151.

Dilciler, hemze-i vaşlların başlangıç halindeki harekesinin kesre olacağını belirttikten sonra, sülâsîde aynu'l-fiili mağmûm olanların hemze-i vaslının đamme hareke alacağını bildirirler. el-Fârisî buna gerekçe olarak aynu'l-fiilin đammesini (ضَمَّةٌ لازِمَةٌ) gerekli olduğunu ifade ederken Sîbeveyhi bunu, hemze-i vaşla kesre hareke verildiğinde kesreden đammeye dilin yükselmesinin mekruh olması ve Arap dilinde kesre ile başlayıp sonra đamme devam eden kelimelerin bulunmaması ile açıklar.⁶²² Hemze-i vaşıl bulunan kelimeye bir şey dâhil olduğunda hemze-i vaslın düşmesinde ve bunun sebebinin hemze-i vaşıla ihtiyaç kalmaması olduğunda dilciler görüş birliği içerisinde dirler.

3.7.8. Masdarları Olmayan İsimlere Hemze-i Vaşıl Bitişmesi Bâbı

el-Fârisî önceki konuda masdarı olan kelimelere hemze-i vaşıl bitiştiğinde kelime meydana gelen değişimi anlatmıştır. Ancak hemze-i vaşıl, yukarıda sayılanların dışında masdarı olmayan kelimelere de bitişmektedir. Sîbeveyhi bu konuyu *Vaşıl hemzesinin isimlerde olması* başlığı altında değerlendirmiştir. Her iki âlim de bu bâbta aynı kelimeleri zikretmiştir. Vaşıl hemzesinden önce istifhâm hemzesi gelirse el-Fârisî'ye göre bu durumda vaşıl hemzesine ihtiyaç kalmaz ve hemze düşer. Ancak vaşıl hemzesi lâmu'l-ma'rife olarak adlandırılan hemze olursa, bundan önce istifhâm hemzesi gelmekle bu hemze düşmez ve elife çevrilir. Müellife göre bunun nedeni bu hemzenin ĥazfedilmesinin mekruh olması nedeniyle istifhâm ile haberin birbirine karışmaması içindir. el-Fârisî ayrıca (أَفْعَلٌ) istifhâm hemzesinin, hemze-i katı olduğu ve kendisinde ziyâde harf bulunan (أَعْطَى) gibi dört harflilerin muzâriat harfinin mağmûm, kendisinde ziyâde harf bulunan ve ilk harfi hemze-i vaşıl olanların muzâriat harfinin meftûh olduğu bilgisini verir.⁶²³

el-Fârisî'nin hemze-i vaşıl konusunda zikrettiği bu bilgiler dağınık şekilde *el-Kitâb*'da *ilk harfi sâkin olduğu için başına zâid harf getirilenler babında* incelemiştir. Sîbeveyhi burada vaşıl hemzesinden, elifi mevşûle ismi ile bahsetmiştir. Aynı konu Mâzîni ve Muberrred'in eserlerinde de yer almıştır. Ancak Mâzîni hemze-i vaşlları müstakil bir başlık altında almayıp *füllerin ilk harfi sâkin olduğunda evveline elifi vaşıl geleceği babında* ele alıp bu elife vaşıl hemzesi denileceğini ifade etmiştir. Muberrred'in eserinde *kendisine vaşıl elifi bitişen ve bitişmeyen füller*

⁶²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muĥammed Hârûn, 4/148-150; Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baĥr el-Murcân, 203-204

⁶²³ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baĥr el-Murcân, 203-204.

babında yer almıştır. Zeccācī ise, hemzei vaşıl konusunu *elifi katı ve elifi vaşıl* başlığı ile incelemiştir. Sībeveyhi, Muberrred, Māzīnī ve Zeccācī hemzei vaşıldan, vaşıl elifi diye bahsederken el-Fārisī hemzei vaşıl adını verip konuyu müstakil bir başlık altında incelemiştir.⁶²⁴ Sonraki dönem dilcilerinden Zemaḥşerī konuyu kelimenin ilk harflerinin hükmü babında ele almış ve el-Fārisī'nin zikrettiği hükümleri üç sınıfa ayırarak incelemiştir.⁶²⁵ Hemzei vaşıl konusu günümüze kadar gramer eserlerinde sürekli olarak yer alan ve yer almaya devam eden önemli dil konularındandır. Sonraki dönem birçok eserde konu, el-Fārisī'nin yaptığı şekilde hemzei vaşıl başlığı altında ele alınmıştır.⁶²⁶

3.7.9. Üzerine Vakıf Edilen Harflerin Hükümü Bābı

el-Fārisī Arap dilinde kelimeye kendisi ile başlanılan harflerin harekeli olması gerektiğini belirttiği gibi, vakıf durumundaki harflerin de sâkin olması gerektiğini ve bu harflerin isimde, fiilde ve harfte olduğunu ifade etmiştir. Bu konu günümüzde ilm-i eşvāt olarak ifade edilen ses biliminin konuları kapsamına girmektedir. Dolayısıyla müellif eserinin farklı yerlerinde ilm-i eşvāta dair meselelere yer vermiştir. el-Fārisī konuya şu taksimatı yaparak başlar:

İsmin sonu sahîh harf olup kendisi de munşarif ise, bu isim merfû, manşûb veya mecrûrdur.

Eğer merfû ise vakıf halinde dört farklı durum vardır: 1. Sükûn, 2. İşmām, 3. Revmu'l-hareke, 4. Taz'îf.

Müellif daha sonra yukarıdaki terimlerin tanımlarını ve Arap yazı hattında kendileri ile ilgili kullanılan simgeleri şu şekilde açıklar:

Sükûn (هَذَا فَرَجْ) şeklindedir. Sükûnun yazı hattındaki simgesi (خ) noktalı hâ harfidir. İşmām: harf sâkin olarak okuduktan sonra dudakları yummak ve lafzı sessiz bir şekilde damme ile okumaya hazır hale getirmektir. Bunu gözleri görmeyenler fark edemez. İşmāmın yazı hattındaki simgesi (.) noktadır. Revm: ağzı doldurmaksızın sesi hafif bir şekilde çıkarmaktır. Bunun yazı hattındaki simgesi harfin önündeki (-) çizgidir. Taz'îfin yazım hattındaki simgesi harfin üzerindeki (ش) şîn harfidir.⁶²⁷

⁶²⁴ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/144-147; Muberrred, *el-Muḥteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīk 'Uzayme, 2/86; Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tevfīk el-Ḥamed, 257; İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muştafā & Abdullāh Emīn, 53.

⁶²⁵ Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sālih Kadāre, 371.

⁶²⁶ Bkz. Ḥamelāvī, *Şeze'l-'arf*, Ta'līk: Muḥammed b. Abdulmutī', 197; Mustafa Meral Çörtü, *Arap Dil Bilgisi Sarf*, (İstanbul: İFAV, 1983), 56-57; Alak, "Sarf (Tasrif) İlmî", 152.

⁶²⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 205.

el-Fārisī'nin vakıf konusunda verdiği bu bilgiler Sībeveyhi'nin eserinde mevcuttur. Ancak konuların anlatımı *el-Kitāb*'da bu kadar düzenli olmayıp konunun girişinde de her hangi bir taksimata yer verilmemiştir. Ayrıca el-Fārisī, işmām ve revm gibi terimleri dikkate alırken Sībeveyhi revm yerine bu kelimenin muzārisi olan (أَنْ تَرُومَ), sükūn yerine de (بِعَيْرِ الْأَشْمَامِ) ifadelerine yer vermiştir. Ancak her iki dilci de bunlara neden başvurulduğu konusunda farklı gerekçelendirmeler yapmıştır. Örneğin el-Fārisī işmāmın körlük için olduğunu ifade ederken Sībeveyhi vaşıl halinde hareketin gerektirdiği şey ve sükūnün gerektirdiği şeyi ayırt etmek için olduğunu ifade etmiştir. el-Fārisī her bir terimden sonra rumuzunun ne olduğunu zikrederek anlatımı kolaylaştırırken, Sībeveyhi önce terimleri sonra gerekçelerini sonra da rumuzlarını zikretmiştir.

el-Fārisī konunun devamında taksimatılara şu şekilde devam etmektedir:

Eğer isim manşûb ise ya munşarif veya ğayrı munşariftir. Eğer munşarif ise tenvîn elife dönüştürülür. Eğer ğayrı munşarif ise mecrûr üzerine vakıf yapıldığı gibi vakıf yapılır. Eğer kelimenin son harfi müennes tēsi ise raf, naşb ve cer halinde tē harfi hē harfine dönüşür, fakat bazıları bunu tē olarak okurlar. Eğer son harf müenneslik tē'si değilse tē sâkin kılınır, değiştirilmez. Eğer son harfi tē olan isim cemi müennes yapıp üzerine vakıf edilecek olsa tē sâkin kılınır, değiştirilmez.

el-Fārisī konu içinde yeri geldikçe bu taksimatları yapıp ardından kuralları ve örnekleri zikreder. Bu, müellifin taksimata düşkünlüğünü ve bu taksimatı da sırası geldikçe kural ve örneklerle açıklaması takip ettiği tutarlı yolu gösterir. Müellifin konunun girişinde ve devamında yaptığı bu taksimatları ve terimleri dikkate alması onun eserini Sībeveyhi'nin eserinden farklı kılmaktadır. Bununla beraber, verdiği bilgiler, anlatım farklılıklarıyla beraber birbiriyle örtüşmekte, fakat Sībeveyhi'nin verdiği bilgilerin el-Fārisī'den daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin Sībeveyhi bu bölümde kalkale harflerinde ve kendisinde hems sıfatı bulunanlarda yapılan vakfa değinip bunlara *hurûfu müşrabe* diye isim vermekte, vakıf durumunda işmām ve revm konularına daha çok değinmektedir. Halbuki *et-Tekmile*'de bunlar aynı bölümde geçmemektedir.⁶²⁸ Vakıf konusu Muberrred'in eserinde *nûnu hafife ve şakilede vakıf ve hazif yapılan ve ziyâde harf bulunanlar bâbında* yer almıştır. Ancak Muberrred konuyu çok detaylı anlatmamıştır.⁶²⁹ Vakıf konusunu eserine alan önceki dönem dilcilerinden biri de Zeccācī'dir. Zeccācī'nin eserinde vakfi yedi kısma

⁶²⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 204-207; Sībeveyhi, *el-Kitāb*, 4/169-175.

⁶²⁹ Muberrred, *el-Muķteđab*, thk. Muħammed Abduħālīķ 'Uzayme, 3/16-161.

ayrılarak özet bir şekilde incelenmiş ve ana kurallar belirtmiştir.⁶³⁰ Buradan yola çıkarak el-Fārisī'nin konuları ele alış ve işleyiş yönünün diğerlerinden farklı olduğu söylenebilir. Zira o, önce üzerine vakıf yapılan harflerin hükmünü anlatıp sonra alt başlıklarla detaylı bir anlatım yoluna gitmiştir.*et-Tekmile*'de bu konuyla ilgili dikkat çeken bir husus da şudur: Sībeveyhi bu başlıkta el-Ḥalīl ve Yūnus b. Habīb'in ismini birden çok yerde zikrederken, el-Fārisī içeriğini kendilerinden aldığı; Ḥalīl, Yūnus b. Habīb ve Sībeveyhi'nin adına hiç yer vermemiştir.

Vakıf konusunu sonraki dönemde Zemaḥşerī ve İbn Ḥācib ele almıştır.⁶³¹ Çağdaş dönemdeki bazı eserlerde⁶³² vakıf konusuna yer verilmekle beraber, eski dönemlerde olduğu kadar önemli görülmemiştir. Ancak bu konu Kur'ân kıraatinde önemini sürdürmektedir.

el-Fārisī buraya kadar son harfi sahih olanların vakfını anlattıktan sonra, son harfi illetli olanlarda vakıfa geçer. Aslında bu durum, eserdeki konuların birbirini takip ettiğini ve uyumlu olduklarını gösterir.

3.7.10. Mu'tel İsimde Vakıf

el-Fārisī bu bölümde mu'tel isimlerde vakıf yapıldığında ortaya çıkacak değişimi konu eder. Ancak başlık mu'tel isimler olmasına rağmen mu'tel fiillerdeki vakfi da aynı başlık altında anlatır ve şu bilgileri verir.

Mu'tel ismin sonu; ya öncesi meksūr yê, veya sonu hemze veya elif harfidir. Eğer son harfi yê olup onun öncesi de kesreli bir harf ise, bu isim ya tenvîlidir veya tenvînsizdir.

Tenvînli olanlar sahih isimde olduğu gibi tenvîn ḥazf edilir ve tenvînden önceki harekeli harf sâkin kılınır. el-Fārisī'ye göre bu duruma gelen nâkıs kelimedeki vakıf sahih ile aynı konumdadır. Ancak Araplardan bir grup yê harfini sâkin kılıp kendisinden öncekini de kesreli olarak okumuşlardır.⁶³³ Müellife göre “birinci okuyuş daha çok kullanılmaktadır ve kıyâsa daha uygundur.”

Eğer tenvînsiz ise; vakıf halinde, vaşıl halindeki gibi yê ispat edilir. Fakat bazı Araplar yê harfini ḥazf ederler. Bu durumda meüllif yê harfini sâbit bırakarak okumanın raf ve cer halinde vakıf yapılan (فأض) kelimesindeki yê'nin ḥazfedildiği gibi daha çok olduğunu zikreder. Naşb halinde eğer tenvînsiz ise ye sâbit kalır. Çünkü buralarda yê hareke sebebiyle sahih konumunda olur.

⁶³⁰ Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tefvīk el-Ḥamed, 309-310.

⁶³¹ Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 371; Sekkākī, *el-Miftāḥ*, 121; İbn Hācib, *el-Kāfiye fī ilmi'n-naḥv ve eş-Şāfiye fī ilmi'taşrīf- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulażīm eş-Şāir, 79.

⁶³² Bkz. Ḥamelāvi, *Şeze'l-'arf fī fenni'ş-şarf*, Ta'līk: Muḥammed b. Abdulmutī', 247.

⁶³³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 208.

Mu'tel fiillerde vakıf, illetli harfin ispat edilmesi ile olur. Zira bunlar tenvîn bitişenlerden değildir. Cezm halinde ise illet harfi düşer. Vakıf halinde iki durum vardır; bazıları (لم يَزِمه) şeklinde hê ile diğer bazıları da (لم يَزِم) şeklinde hê olmadan okumaktadırlar.

Ancak lefîfi mefrûkların emri hâzır ve nehi hazırlarında هُ ve benzeri şekilde sonuna hê getirilerek söylenir

Vâv ve yê'nın hafzedilmediği mu'tel kelimelerde fâsıla durumunda veya kâfiye den dolayı vâv ve yê hafzedilebilir.

Müellifin konuya ilişkin zikrettiği genel kurallar bunlardır. Ayrıca zikri geçen kuralların her birini örneklerle anlatmıştır. Bir önceki konuda geçtiği gibi burada da taksimatlarla çokça yer vermiştir. Mu'tel isim ve fiilleri ayırarak sırasıyla anlatması dikkate değerdir. Bu yöntem, muhtemel karışıklıkları engellemiştir. Sîbeveyhi ise aynı konuyu isim ve fiil ayrımı yapmadan eserine almış, fakat bu kısım harfleri *gayri mehmûs* olan leyyin ve med harfleri şeklinde kapalı olarak zikretmiştir. Bununla beraber konunun girişinde bunlarda vakfın nasıl olacağını özet bir şekilde anlatıp gerekçelerini saymıştır. Ayrıca Sîbeveyhi konuya ilişkin yer yer farklı dilcilerin ismini zikrederek görüşlerine yer vermiştir. Ancak genel anlamda Sîbeveyhi'nin konuları dağınık şekilde ele aldığı olduğu söylenebilir.⁶³⁴ el-Fârisî'nin anlatımı bu konuda daha derli topludur.

el-Fârisî konunun başında, Mu'tel ismi “*sonu ya öncesi meksûr yê, veya sonu hemze veya elif harfidir*” şeklinde tanımlamıştı. Bu tanımlamaya uygun olarak önce sonu yê harfi olanlarda vakfı anlatmış, sonra sırasıyla sonu hemze ve elif olanları ayrı bir başlıkta incelemiştir.

3.7.11. Sonu Hemze Olan İsimlerde Vakıf Bâbı

el-Fârisî bu bâbta son harfi hemze olan isimlerde vakıf yapıldığında kelimedede oluşabilecek değişimler üzerinde durmaktadır. Bu konuyu şöyle açıklar:

Sonu hemze olan isimler iki kısımdır: Hemzeden önceki harf ya sâkindir veya harekelidir. Hemzeden önceki sâkin harf, ya leyyin harflerendir veya değildir. Leyyin harfleri vâv, yê ve eliftir.”

Eğer hemzeden öncesi elif olup isimde munşarîf ise, naşb halinde vakıf tenvîn yerine getirilen elif üzerindedir.

Raf ve cer halinde ise hemze üzerine sükûn, işmâm veya revm ile olur.

Eğer hemzeden önceki sâkin harf leyyin harflerinden değil ise bu harf ya sâkindir veya harekelidir. Eğer sâkin ise raf ve cer halinde sükûn, işmâm veya revm üzerine vakıf yapılır.

⁶³⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 4/176-177, 183-185.

Naşb halinde ise tenvîn yerine getirilen elif üzerine vakıf yapılır. Vakıf halinde hemzede taz‘îf yoktur.

Bazıları vakıf halinde hemzenin harekesini sâkinden önceki harfe verirler.

Bazıları da hemzeyi sâkinden önceki harfin harekesine uygun olarak leyyin harflerine değıştirirler. Ancak bir grup Arap raf halinde vakıf yapılırken(هُوَ الرَّدِي) şeklinde aynu'l-fiilinin kendisinden önceki hareke ile uyumlu olması görüşündedir. Dolayısı ile damme ile harekelemez. Zira Arap dilinde (فِعْلٌ) vezninde kelime yoktur. Aynı kelime cer durumunda da aynu'l-fiili kendisinden öncesi ile uyumlu hareke alır. Zira isimlerde (فُعْلٌ) kalıbı yoktur.”⁶³⁵ el-Fārisī burada istikrâ yöntemine başvurmuştur.

el-Fārisī'ye göre hemzeden önceki harf harekeli ise; (الْحَطَّاءُ) ve (الرَّشَاءُ) kelimelerinde olduğu gibi, sükûn, işmām ve revm üzerine vakıf yapılır. Taz‘îf caiz değildir.

Bazıları hemzeyi; raf durumunda vâv harfine dönüştürürler. Örnek: (الْكَلْوُ) gibi. el-Fārisī'ye göre bu şekilde gelmesi daha açıktır. Zira (الْوُثَاءُ) kelimesinde vakıf yaparken (الْوُثُو) derler. Naşb halinde ise elif harfine, cer halinde de yê harfine değıştirirler. Müellif bu durumun muhaffifler dediğı bir grubun ameli olduğunu ifade etmektedir. Ehli Tahfîfden olan bazı Hicazlılar hemzeyi raf, naşb ve cer hallerinde elife çevirirler. Zira bu durumdaki hemze sâkin olup öncesi de fetha harekeli olduğundan hemze (رَأْسٌ و فَاءٌ سُنُّ)deki elif konumundadır. Ancak tahfifi yaptıklarında (الرَّحَا و الْعَصَا)de olduğu gibi işmām ve revm yapılmaz. Eğer hemzeden önceki harf damme harekeli olursa tahfif için vâv harfine çevirirler. Eğer hemzeden öncesi kesre ise yê harfine çevirirler. Fakat bu vâv harfinde (يَعْرُو) de olduğu gibi işmām ve (يَزْمِي) de olduğu gibi yê harfinde revm yapmazlar.⁶³⁶

Müellif son kısımda hemzeden çevrilen vâv harfinde işmām ve yê harfinde revm yapılmamasını nâkıs fiillere teşbih ederek kıyâs yoluyla açıklamaktadır.

Bir önceki bölümde olduğu gibi bu bölüm de el-Fārisī tarafından düzenli şekilde bölümlendirilmiştir ve sırasıyla bunlara ait kural ve örnekler içermektedir. Sîbeveyhi'nin eseri de benzer kurallar içermekle beraber bölümlendirmelerde el-Fārisī'nin eseri kadar başarılı ve düzenli olduğu söylenemez. Ancak *el-Kitāb* detay açısından el-Fārisī'nin eserinden farklıdır. Örneğin Sîbeveyhi, el-Fārisī'nin Araplardan bazıları şeklinde bahsettiğı kişilerin kim olduğunu açıkça zikretmiştir.

⁶³⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 212-213.

⁶³⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 212-215.

Mesela (الَّرْدِي) kelimesinde el-Fārisī “bazıları raf durumunda, öncesindeki aynu’l-fiilin harekesine tâbi kalarlar, damme ile harekelemezler çünkü Arap dilinde (فَعْلٌ) kalıbı yoktur” derken, Sîbeveyhi “Benî Temînden bazıları kesreden sonra dammeyi kerih görürler ve (الَّرْدِي) derler çünkü Arap dilinde (فَعْلٌ) kalıbı yoktur ” demektedir.⁶³⁷ Konuya ilişkin bu kural ve benzerlerinin çoğu *el-Kitāb*’da yer almasına rağmen *et-Tekmile*’nin bu bölümünde Sîbeveyhi’nin adı zikredilmemiştir.

3.7.12. Sonu Elif Olan İsimlerde Vakıf Bâbı

el-Fārisī bu bölümde sonu elif olan isimlerde vakıf yapıldığında meydana gelecek değişim konusuna değinir ve konuyla ilgili aşağıdaki bilgileri verir:

Sonu elif olan isimler ya mu‘rabtır veya mebnîdir.

Mu‘rab isimlerde raf, naşb ve cer halinde vakıf elif üzerindedir ve elif yalnız sâkin olur. Bu elifte revm, işmâm ve taz‘îf yapılamaz, zira elif hareke kabul etmez. Fakat munşarif isimlerde naşb halinde elif, tenvîn yerine getirilmiştir. Naşb ve cer halinde ise i‘râb harfidir. Eğer isim gayrı munşarif ise vaşıl halinde olan vakıf halinde de aynıdır. Zira bu isimlere tenvîn bitişemez, elif tenvîn yerine getirilir. Ancak bir kısım Araplar elifi yê harfine diğer bir kısmı da vâv harfine dönüştürür.

Sonu elif olan mebnî isimlerde vakıf mu‘râb isimlerde olduğu gibidir. Fakat vakıf halinde bazıları elife hê harfini eklemektedirler. Ancak bunlar mu‘râb isimlerde hê eklemezler. Zira bu durumda muzâf durumundaki isimle karışır.

İstifhâm için olan mâ harfine bitişen elif, başka kelimeye bitişme halinde düşer. İstifhâm için olan mâ, harfi cerre bitişik geldiğinde vakıf yapılırsa sonundaki hâzfden dolayı hê ilave edilir(عَمَّ-عَمَّه).

Müellife göre hê ilave edilmesinin gerekçesi harekeyi ortaya çıkarmaktır. Ancak bu durumda sâkin kılmak da caizdir. Örnek: (حَتَّامٌ، فَمٌ، عَمٌّ).

Aşağıda zikredilenlerde mîm harfi üzerine vakıf yapılır, hê de bitişebilir.

Müellife göre

(عَمَّ-عَمَّامًا) ve (مِثْلٌ) kelimeleri (مَا) dan ayrılabilir. Zira bunlar yukarıda zikri geçen (عَمَّ-عَمَّامًا) ve benzerleri gibi üzerine vakıf yapılmayan harfi cerlerden değildir. Bu nedenle kendisinde buldukları kelimedenden bir cüz konumundadırlar. (مِثْلٌ مَّ أَنْتَ، مَجِيٌّ مَّ أَنْتَ) gibi. Araplar (هَذِي أُمَّه) (الله da vakıf yaptıklarında yê harfini hê ile değiştirirler ve (هَذِي) derler. Vaşıl ve vakıf halinde sürekli sâkin hê ile getiren de vardır. Yine bazıları (أَفْعِي و أَفْعُو) kelimelerinin vakıf ve vaşıl halinde aynı getirirler. (هَذِي أُمَّه الله) de hêye bitişen yê, vakıf halinde düşer. Zira zâidtir.⁶³⁸

⁶³⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/177-179.

⁶³⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 215-218.

el-Fārisī'nin bir başlık altında bütüncül olarak verdiği kuralların tamamı Sībeveyhi, eserinde takip edilmesi zor bir şekilde çok dağınık olarak zikretmiştir. Örneğin; “*Mu‘rab isimlerde raf, naşb ve cer halinde vakıf elif üzerinedir*”kuralı *munşarîf ve gayrı munşarîf ve vakıf durumunda mekânı değiştirilen harfler* bābında, “*İstifhâm için olan mâ harfine bitişen elif, bir öncesi müteharrik olup harekesi ortaya çıkarılanlar* başlığı altında konunun farklı yerlerinde işlemiştir.⁶³⁹ Bu da konunun bütüncül şekilde anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak el-Fārisī'nin yukarıdaki taksimata uygun şekilde meseleleri açıklaması konunun takibini kolaylaştırmaktadır.

3.7.13. Mekkî İsimlerde Vakıf

el-Fārisī bu bābta kendilerinden meknî isimler olarak bahsettiği; merfu munfasıl mütekellim zāmîri (اِنا), muhatap için olan (كَ), mütekellim için olan (يَ), ve gaib zāmîri (هُ) üzerinde vakıf yapıldığında ortaya çıkan değişiklikleri ele almaktadır. el-Fārisī bu konuyla ilgili şu bilgileri verir:

(أَنْ) gibi meknî isimlerde vakıf yapılırken elif eklenir (أَنَا) diye okunur. Bunun benzeri (حَيْهَلْ بِعَمْرٍ) kelimesidir. Bu kelimedede vakıf yapıldığında elif bitişirilerek (حَيْهَلَا) diye okunur.

Bu konuda müellif, Sībeveyhi ile aynı görüştedir. el-Fārisī konunun devamında şu bilgileri verir.

Muhatab için gelen kâf harfi vakıf halinde sâkin kılınır, bazı durumlarda hê de ilave edilebilir. Örnek: (أَكْرَمْتُكَ - أَكْرَمْتُكَهُ)

Fiil, isim ve harflere bitişen mütekellim yêsi ise (هَذَا غَلَامِي، صَرَبْتِي دَيْدٌ، إِنِّي ذَاهِبٌ) örneklerinde olduğu gibidir.

el-Fārisī'ye göre bu yê harfinin vaşıl durumunda harekelenmesi de sâkin kılınması da caizdir. Ancak asıl olan harekelemektir.⁶⁴⁰ Sībeveyhi'ye göre bu yê mecrûr veya manşûb zāmîr alameti olup i‘râb harfi olmadığı için sâkin kılınması mekrûhtur. el-Fārisī vakıf halinde yê harfine (هَذَا غَلَامِيه) de olduğu gibi hê eklenebileceği düşüncesindedir. Ancak vaşıl halinde sâkin kılınıp sonra vakıf yapılırsa, vakıf halinde de sâkin olarak bırakılır. Aynı şekilde hâzî edilmesi de caizdir. Sībeveyhi ise sâkin olan yê harfine hê bitişmeyeceğini bildirir.⁶⁴¹

Eğer bu yê harfinin bir öncesi sâkin ise derc halinde bu sadece harekelenir. Örnek: (هَذَا قَاصِيًا يَا) (مَرَرْتُ بِهِ وَصَرَبْتُهُ) fillere (فَتَى) gibi. Bu yê harfinde vakıf yapıldığında sâkin kılınır. Aşağıdaki (مَرَرْتُ بِهِ وَصَرَبْتُهُ) denilir. Bu hê bitişen hê harfine derc halinde vâv ve yê bitişebilir (مَرَرْتُ بِهِ وَصَرَبْتُهُ) denilir. Bu hê

⁶³⁹ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/309, 4/164-181-198.

⁶⁴⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 218-221.

⁶⁴¹ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/163.

zāmīrinde asıl olan mađmūm olmaktır. Ancak kendisinden önce kesre veya yê harfi bulunursa hê harfi de kesrelenir. Örnek: (بِهِ , عَلَيَّهِ مَرَزْتُ). Bunlarla beraber asıl olan çamme de caizdir (صَرَئْتُهُ صَرَئْتُهُ) gibi. Bu hê zāmīrinde asıl olan mađmūm olmaktır. Ancak kendisinden önce kesre veya yê harfi bulunursa hê harfi de kesrelenir. Örnek: (عَلَيَّهِ مَرَزْتُ , بِهِ) Bunlarla beraber asıl olan çamme de caizdir. Ehli Hicāz'ın aşığadaki sözü bunu göstermektedir: (وَلِغْلَامِهِو مَاءً).örneğinde olduğu gibi.

Bu hê zāmīrinin öncesindeki sâkin harf; ya leyyin harfidir veya leyyin harfi değildir. Eğer leyyin harfi ise, vaşıl halinde tercih edilen hê harfine bitişen vâv ve yê harflerinin hâzfedilmesidir.

Eğer hê zāmīrinin öncesindeki leyyin harfi değilse vâv harfinin sâbit kalması daha güzeldir.

Ancak vâv harfinin hâzfi ile de söylenebilir.

Eğer muhatap için olan (ك) ve gaip için olan (ه) zāmīrleri; cemi için olan mîm harfine bitişirse vaşıl halinde asıl olan mîm harfine vâv bitişmesidir. Örnek (صَرَئْتُكُمْ قَبْلُ وَ صَرَئْتُهُمْ عِنْدَنَا) gibi.

Müellife göre cemilerin müennesi olan (صَرَئْتُكُمْ وَ صَرَئْتُهُنَّ) kelimeleri buna delalet etmektedir. Zira müenneslik alameti her iki harfe de bitişmektedir. Ancak vakıf halinde bu vâv hâzfi edilir. Bu konuların tamamında vakıf halinde mîm sâkin kılınır. Bazıları vaşıl halinde de mîm harfini sâkin kılarlar. (صَرَئْتُكُمْ , لَهُمْ , عَلَيْهِمْ , بِهِمْ).

Vaşıl halinde vâv ve yê harflerini hâzfi eden vaşıl halinde mîm harfini sâkin kılar ve şöyle söyler:⁶⁴² (صَرَئْتُكُمْ)

el-Fārisī'nin iki başlık altında anlattığı bu konuları Sibeveyhi *bir öncesi müteharrik olup harekesi ortaya çıkarılanlar* başlığı altında ele almıştır.⁶⁴³ Bu konuda el-Fārisī'nin iki başlık altında incelemesi daha düzenli bir anlatım sağlamıştır denilebilir.

3.7.14. Nekre Kelimeler Kendisi İle İstifhâm Olunan (مَنْ) Edatına Bitişen Ziyâde Harfler

Bu bölümde kendisi ile Arap dilinde soru sorulan (مَنْ وَ أَيُّ) edatlarına bitişen ziyade harflerin ne gibi değişikliğe sebep olacağı üzerinde durulmaktadır. el-Fārisī konu başlığında sadece مَنْ edatını zikretmesine rağmen burada onun dışında (أَيُّ)'den de bahsedecektir. Ancak burada müellifin anlattığı; bunlarla soru sorulması değil bu soru edatlarının vakıf halinde uğrayacakları değişikliktir.

a) (مَنْ) edatının kullanımı Araplar arasında şu şekildedir.

(رَأَيْتُ رَجُلَيْنِ مَمْنَيْنِ) (هَذَا رَجُلَانِ - مَمْنَانِ), (رَأَيْتُ رَجُلًا مَمْنًا), (جَاءَنِي رَجُلٌ مَمْنُو), (مَرَزْتُ بِرَجُلٍ مَمْنِي)

⁶⁴² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 219-223.

⁶⁴³ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muħammed Hārūn, 4/163.

Bir adama uğradım. O adam kim? Bana bir adam geldi. O adam kim? Bir adam gördüm. O adam kim? Bu ikisi adamlardır. O iki adam kim? İki adam gördüm. O iki adam kim?

el-Fārisī istifhām için olan (مَنْ) edatı kullanımlarına bu örnekleri vermektedir. Bu örneklerden anlaşılan; (مَنْ) edatı ile cümle içinde hangi kelime soruldu ise (مَنْ) edatının onun durumuna göre şekillenmesidir. Müfret naşb durumunda sonuna elif, raf durumunda vâv, cer durumunda yê, tesniye raf durumunda elif nûn, tesniye cer durumunda yê nûn almaktadır. Buradan anlaşılan bir diğer hususta bu istifhāmın nekre için olmasıdır. İleride de anlaşılacağı gibi marifelerde durum aynı değildir. Ancak el-Fārisī'nin ifadesine göre (مَنْ) edatına bitişen ziyâde harfler vaşıl durumunda düşmektedir. Müellif bunun nedenini şöyle açıklar:

Bu ziyâde harflerin vaşıl halinde düşmesi, i'râb dışında vakıf halinde kullanılan değişikliklerdendir. Eğer bunlar i'râb olsaydı vaşıl halinde sâbit olurlardı. Zira vaşıl durumunda harflerle olan i'râb sabitse vaşıl ve vakıf halinde de sâbit olur. Bu harfler de şayet irâb ise vaşıl halinde hâzif edilmez.⁶⁴⁴

Müellif konunun devamında (رَأَيْتُ عَبْدَ اللَّهِ) da (مَنْ) denilmeyeceğini zira (عَبْدُ اللَّهِ)'ın marife olduğunu bu kuralın ise nekrelere mahsus olduğunu ifade eder.

b) (رَأَيْتُ امْرَأَتَيْنِ-أَيْتِي, رَأَيْتُ رَجُلًا-أَيًّا, رَكِبْتُ فَرَسَيْنِ-أَيَيْنِ) ile istifhām:

İki kadın gördüm. Hagisi o iki kadın? Bir adam gördüm. Hangi adam? İki ata bindim. Hangi iki at?

Bunlarda vaşıl yapılacağında (أَيَيْنِ يَا فَتَى-أَيًّا يَا فَتَى) denilir. Bu örneklerden de anlaşılan (أَيِّ) edatı (مَنْ) edatı gibidir. Bu genel anlamda böyledir.

el-Fārisī'nin burada zikrettiği bilgiler aynı şekilde Sîbeveyhi'nin eserinde de yer almaktadır. Ancak Sîbeveyhi, el-Fārisī gibi ikisini ayrı ayrı değil de (مَنْ) ile (أَيِّ) edatlarını beraber anlatıp örneklerini de beraber zikretmiş, ayrıca مَنْ edatının tesniye naşb durumlarında (مَنْتَيْنِ) şeklinde nûn harfinin cezimli olarak geleceğini belirtmektedir. Yine Sîbeveyhi bazı kuralları el-Ḥalîl ve Yûnus b. Habîb'den aktardığını bildirirken el-Fārisī, Ḥalîl ve Yûnus b. Habîb'in isimlerine yer vermemiştir.⁶⁴⁵

Zeccācī aynı konuyu eserinde (مَنْ) ile nekrelere hikâye olunma bābında ele almaktadır. el-Fārisī'nin sadece örnekler vererek zikrettiğini Zeccācī kurallarla anlatıp sonra örneklerle ifade etmektedir. Zeccācī'nin bu konuda zikrettiği kurallar şu şekildedir: "(مَنْ) ile nekre isimler istifhām olunduğunda; eğer istifhām olunan raf ise

⁶⁴⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 225-226.

⁶⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 2/408-413.

vâv, cer ise yê, naşb ise elif ziyade edilir. Bu durum özellikle vakıf halinde geçerlidir. Ancak bu ziyâdeler vaşıl durumunda düşer.⁶⁴⁶ Bu konu el-Fārisî'den sonra Zemaḥşerî tarafından da zikredilmekle beraber herhangi bir farklılık görülmemiştir.⁶⁴⁷

Cümle içindeki geçen alemden, istifhâm edilebilir. Bu durumda sorulan alemden emin olmak için, Araplar arasında farklı kullanımlar vardır. Ehli Hicâz, alemin cümle içindeki i'râbını, hikâye yolu ile alarak aynı şekilde istifhâmda da kullanır.

Hikaye yolu ile i'râb alması, kelimenin önceki cümledeki aynı i'râbının soruda da tekrar etmesi demektir. Örnek: (رَأَيْتُ زَيْدًا مِّنْ زَيْدٍ) . Bu örnek naşb durumunda olanı göstermektedir. Raf ve cer durumunda da aynıdır.

Müellif, Benî Temîm'in sözü geçen alemi istifhâm durumunda sürekli olarak (مِّنْ زَيْدٍ) şeklinde raf okuduğunu⁶⁴⁸ Ehli Hicâz'ın ise hikâye yolu ile i'râb vermesinin aleme mahsus olduğunu bildirir. Bu kural alem dışındakilerde geçerli değildir.

Sîbeveyhi alemden (marife) istifhâm edildiğinde, nekrelerde geçerli olanın alemden geçerli olmasını hoş görmez ve bunu mekruh olarak değerlendirir. Ayrıca öncesinde geçen Ehli Hicâz ve Benî Temîm'in görüşleri *el-Kitâb*'da yer almaktadır ve Sîbeveyhi bu konuda Benî Temîm'in görüşünün kıyasa daha uygun olduğunu düşünmektedir. el-Fārisî'nin ise eserinde zikrettiği bilgilerin çoğu Sîbeveyhi'nin eserinde yer almasına rağmen bu bâbta Sîbeveyhi'nin adı zikredilmemiştir.⁶⁴⁹ Sonraki dönemde aynı meseleyi kaleme alan Zemaḥşerî, el-Fārisî'nin konuya ilişkin anlattıklarını tekrar etmiştir.⁶⁵⁰ Müellif konunun devamında şu bilgilere yer verir.

Vakıf durumuna mahsûs olup vaşıl durumunda geçerli olmayan yerlerden biri de istifhâmı inkârilerdir. Zira Araplar şu şekilde söylerler: (ضَرَبْتُ زَيْدًا - أَرَيْدُ نَيْه). Bu naşb durumunda olduğuna örnektir. Raf ve cer durumunda da aynıdır. Ancak cevapta (أَرَيْدُ يَا) denilirse yukarıda (زَيْدٍ)'in sonunda gelen (نَيْه) hâzıf edilir. (إِنَّ) bitiştiğinde de aynıdır. (أَرَيْدُ إِنِّي) örneğinde olduğu gibi.

Sîbeveyhi bu konuyu istifhâm durumunda ziyâde ilhâk olması başlığı altında ele alıp ilhâk edilen ziyadenin kendisinden öncesine tabi olacağını ifade etmiş ve ziyâde harfin nasıl geleceğini detaylı olarak anlatmıştır. Bu konuda Sîbeveyhi'nin detayları ile birlikte meseleyi daha iyi ele aldığı düşüncesindeyiz. Ancak istifhâm konusuna genel olarak bakıldığında el-Fārisî'nin bu konuyu vakıf babında ele alması,

⁶⁴⁶ Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tefvīk el-Ḥamed, 334.

⁶⁴⁷ Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 142-143.

⁶⁴⁸ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 226.

⁶⁴⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 2/413.

⁶⁵⁰ Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 143.

eserdeki konu bütünlüğü açısından yerindedir. Zira Sîbeveyhi, bu konuyu zāmîr bahsinden sonra eserinin ortalarında ele almış ve bu kısımlarda vakfı anlatmıştır. Ayrıca eserinin son kısımlarında vakıf bahsine tekrar girmiştir. Bu durum eser içerisindeki konuların takibini zorlaştırmaktadır.

Vakıf konusu sonraki dönem bir kısım eserlerde, ilk dönem kadar detaylı olmasa da yerini almaktadır. Örneğin Sekkākî bu konuyu *kelime üzerinde vakfın icrâsı* başlığı ile iki sayfada ele almıştır.⁶⁵¹ Yine modern dönemde sarf konusunda eser hazırlayan Hamelāvî konuyu *vakıf* başlığı altında ele alıp dört sayfada incelemiştir.⁶⁵² Bununla beraber günümüzde Araplar neredeyse her kelimenin sonunda vakıf yapmaktadırlar. Diğer bir ifade ile vakıf konusu günlük konuşmada canlılığını koruyan bir konudur. Bunun nedeninin i'râbı doğru olarak bilememeleri olduğu da düşünülebilir. Zaten vakıf yapan kimselerin de burada geçerli olan kurallara uyduğu pek söylenemez. Öte yandan sözü geçen konu Kur'ân kıraatinde tüm kurallara uygun şekilde varlığını sürdürmektedir.

Müellif buraya kadar 'âmil değişikliği olmaksızın kelime sonuna etki eden değişiklikleri incelemiştir. Bununla beraber yazar, eserin mukaddime bölümünde sözü geçen değişikliklerin, kelime sonlarında olduğu için yarı mu'rab gibi görünseler de aslında i'râb olmadıklarını ifade etmektedir. Aslında bunlara mu'rab değil derken, ileriki dönem tamamen ayrılacak olan nahiv ve sarfın alanlarının ayrılması için bir zemin hazırlamıştır.

el-Fârisî buradan sonra kelime sonlarında değil de, kelimenin bünyesinde (yapısında) meydana gelen değişiklikleri inceleyecektir.

3.7.15. Kelimenin Bünyesinde Etki Eden Değişiklikler

Müellif mukaddime bölümünde kelime yapısında meydana gelen değişiklikleri ifade ederken ve konuya tessniye ve cemi sâlim ile başlarken, kitap içerisinde konu anlatımında bu sıralamaya dikkat etmemiştir. Dolayısıyla konuya ilk olarak hemzenin tahfifi ile başlamıştır. Biz de kitaptaki sıralamaya sâdik kalmak için kitaba uygun olarak çalışmamızı devam ettireceğiz.

⁶⁵¹ Sekkākî, el-Miftâh, 121.

⁶⁵² Hamelāvî, Şeze'l-'arf, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 247.

3.7.16. Hemzenin Tahfifi Bābı

el-Fārisī bu bölümü “*Harekeli hemzenin bir öncesi harekeli olduğunda, hemzenin tahfifi bābı ve iki hemzenin bir arada bulunması bābı* başlıklarında ele alıp her konunun başında ve yeri geldikçe ortasında taksimatlar yapar.

Muhammed Hāṭib *el-Müsteḫṣâ* adlı eserinin *hemzenin i ‘lālî* bölümünde hemze ile ilgili üç görüş olduğundan bahseder. Bu görüşler “*1. Hemze sahih harftir, 2. Hemze harfi illettir. Bu el-Fārisī’nin görüşüdür, 3. Hemze harfi illete benzer.*” Hāṭib bu konuda el-Fārisī’nin görüşünü benimsemektedir. Zira konunun devamında şu ifadeler yer verir: “*Hemzenin i ‘lālî bābında zikredilmesi son iki görüşü temel almaktadır. Üçüncü görüş genel olarak mütekaddim dilcilerindir*”. Daha sonra Hāṭib hemzenin i ‘lālînin iki kısım olduğunu ifade edip bunları açıklamaya başlar.⁶⁵³ Hāṭib’in hemzenin i ‘lālîni açıklaması hemzeyi illet harfi kabul ettiğini ve bu konuda el-Fārisī’yi takip ettiğini göstermektedir. Yine son dönem dilcilerinden Hāmelāvī, Şeze’l-‘arf isimli eserinde bu konuyu *hemzede i ‘lāl* başlığı altında inceleyerek el-Fārisī’nin görüşüne katılmaktadır.⁶⁵⁴ Bu da el-Fārisī’nin günümüz dilcileri tarafından görüşleri kabul edilen bir dilci olduğunun göstergesidir.

el-Fārisī’nin hemzenin tahfifine dair zikrettiği genel kural ve taksimat şunlardır.

Hemze ya sâkindir ya da harekelidir. Sâkin hemzenin bir öncesi ya ḍamme ya kesre veya fetḥa harekelidir. Eğer sâkin hemzenin öncesi ḍamme harekeli olursa hemze vâva, eğer kesre harekeli olursa yê’ye, eğer fetḥa harekeli ise elife çevrilir.

Eğer hemze harekeli ise; bunun bir öncesi ya sâkindir veya harekelidir. Eğer bir öncesi sâkin ise; bu sâkin harf ya illet harfidir veya sahih harftir. Şayet hemzeden önceki sahih sâkin bir harf ise, hemze tahfif edilir.⁶⁵⁵

Hemze harekeli olup bir öncesi de harekeli ise bu hemze ya maḍmûm ya meksûr ya da meftûḥdur. Eğer hemze meftûḥ olup kendisinden öncesi ḍamme ise vâva kalb olunur. Eğer meksûr ise yê’ya kalb olunur.⁶⁵⁶

İki hemze ya bir kelimedede veya iki kelimedede bir araya gelir. Eğer bir kelimedede iki hemze ictimâ ederse ikincisi ister sâkin ister harekeli olsun fark etmez, başka bir harf ile değiştirilir. Sâkin olana örnek (أَدَمٌ وَ أَخْرٌ) dur. Aslı hemze ile başlayıp (أَفْعَلٌ) kalıbına nakledilenlerde ikinci hemze elif ile değiştirilir ve bu şekilde yapılması vâcibtir.⁶⁵⁷

el-Fārisī konunun başında öncelikle hemzenin tanımı yapıp tahfif edilme nedenleri üzerinde durur. Müellife göre hemze tahfif edildiğinde bu hemze ya beyne

⁶⁵³ Abdullatîf Muhammed el-Hāṭib, *el-Müsteḫṣâ fî ‘ilmi’t-taṣrîf*, (Kuveyt: Dāru’l-Arûbe, 1424/2003), 2/1111-1112.

⁶⁵⁴ Hāmelāvī, Şeze’l-‘arf, Ta’lîk: Muhammed b. Abdulmutî’, 203.

⁶⁵⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 228-229.

⁶⁵⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 233.

⁶⁵⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 235-236.

beyne kalır, ya kalb veya hâzif olur. Sîbeveyhi, ise aynı konuyu ele aldığı çalışmanın başında hemzenin tanımını vermez. Ayrıca el-Fârisî'nin burada kalb olarak ifade ettiği değişimi Sîbeveyhi bedel olarak isimlendirmektedir.⁶⁵⁸

el-Fârisî' hemzenin tahfifi konusunu üç başlık altında incelerken Sîbeveyhi bu üç başlıkta geçen kuralları tek başlık altında (*hemze bâbında*) ele alıp konunun başında hemzede tahkîk, tahfîf ve bedel olacağını bildirdikten sonra bunların her birini, birbiri içerisine girmiş şekilde karmaşık olarak anlatır. Bunun yanında Sîbeveyhi'nin çalışmasında taksimata da yer verilmemiştir. Fakat Sîbeveyhi'nin konuya dair verdiği bilgiler daha fazladır.⁶⁵⁹ el-Fârisî'nin eserindeki çoğu bilgi Sîbeveyhi'nin eserinde zikredilmişken, el-Fârisî sadece bir yerde Sîbeveyhi'nin adına yer vermiştir. Konu incelendikten sonra bizde oluşan kanaat, el-Fârisî'nin Sîbeveyhi'nin eserinde detaylıca işlenen kuralları, konularına göre başlıklara ayırıp taksimatlar yaparak düzenli bir şekilde inceleyip akli temellendirmelerle gerekçelendirmiş olmasıdır. Örneğin müellif, ism-i taşğîr yê'sinin, حَطِيَّة kelimesindeki yê harfinin konumunda olduğunu bildirir. Buna gerekçe olarak da مَسَاجِدُ gibi cemilerdeki, elifu'l-cemi'nin harekelenmediği gibi bunun da hiçbir yerde harekelenmemesini öne sürer. Yine (أَرُوْسٌ) ve (أَنْوَسٌ) kelimelerinin tahkirinde hemze yê harfine çevrilir ve hemzeden çevrilen yê diğer yê harfine idgâm edilerek (أَرِيْسٌ و) (أَنْيْسٌ) şeklinde söylenir. Eğer harekeli hemzeden önce elif olursa hemze beyne beyne⁶⁶⁰ okunur. Müellif bunun gerekçesini “*elife herhangi bir şey idgâm edilmediği gibi elif de her hangi bir harfe idgâm edilemez*” sözleri ile açıklar.⁶⁶¹ Hemzenin tahfifi konusunu Muberrred eserinde *hemze bâbında* ele almıştır. Ancak bu bâbta Muberrred sadece hemzenin tahfifini değil hemzeye dair tüm konuları incelemiştir.⁶⁶² Sonuç olarak hemzenin tahfifini el-Fârisî'nin bir başlık altında incelemesi, konunun anlaşılması açısından isabetli olmuştur. Sonraki dönem dilcilerinden Zemaḥşerî ve İbn Hâcib de bu konuyu aynı başlık altında ele alarak el-Fârisî'yi takip etmişlerdir.⁶⁶³ Hemzenin tahfifi sebebiyle kelimedeye meydana gelen değişim ilk dönemden itibaren

⁶⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/541.

⁶⁵⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/541-557.

⁶⁶⁰ Beyne beyne: bu terimi Ebû 'Alî el-Fârisî, Sîbeveyhi'den almıştır. Sîbeveyhi *el-Kitâb* isimli eserinde bu terimi şu şekilde anlatır: Hemze kendisine yakın olduğu hareketin harfine yaklaştırılır. Eğer öncesi Fethâ ise tamamen elif, kesre ise tamamen yê ve damme ise tamamen vâv harfine dönüşmez. Zira aslı hemzedir. Bu durumda elif ile hemze, yê ile hemze veya vâv ile hemze arasında bir ses ile ifade ederler.

⁶⁶¹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 233.

⁶⁶² Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlik 'Uzayme, 1/292

⁶⁶³ Zemaḥşerî, *el-Mufaṣṣal*, thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 363; İbn Hâcib, *el-Kâfiyefi ilmi'n-naḥv ve eṣ-Şâfiye fi ilmi'taṣrif- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulaẓîm eṣ-Şâir, 86.

zamanımıza kadar kaleme alınan gramer eserlerinde önemini korumuştur.⁶⁶⁴ Bu konuda birçok dilci el-Fārisī’yi takip ederken bazıları ona muhalefet etmektedir. Örneğin Ġalāyînî, hemzenin sahih harf olduğu, ancak illet harflerine benzediğinden dolayı i‘lāl yapıldığı görüşündedir.⁶⁶⁵

3.7.17. Teşniye ve Cemi Sâlim

el-Fārisī bu bābta uzun taksimatlarla, tanımlara yer verip sonu illetli olan müfred kelimelerin teşniye ve cemisinde meydana gelecek değişikliklerle ilgili bilgi verir. Müellif *el-İzāh* isimli eserinde sahih isimlerin teşniye ve cemisini anlattığı için burada onları anlatmayacaktır.

Tessniye bir isim ya sahihtir veya mu’tel’dir. Mu’tel: Sonu elif veya mâ kabli meksûr yê veya hemze olandır. Eğer sonu elif ise bu iki kısımdır: Üç harflidir veya üç harften fazladır. Üç harfli isimde, eğer elif; vâvdan çevrildi ise tessniyede vâv sahih harf gibidir, geri gelir (رَحَى-رَحِيَان) gibi, eğer yê den çevrildi ise tessniyede yê harfine çevrilir (عَصَاعَصَوَان فَعَاءَفَوَان) gibi.⁶⁶⁶

Muberred bunun sebebini “*tessniye elifi vâv ve ye’den çevrilen elife bitişince iki sâkin içtima eder. Ancak bu caiz değildir. Bu durumda hâzif ve harekelemek gerekir. Eğer hâzif edilirse lâmu’l-fiili kalmaz. Dolayısıyla harekelenir ve elif aslına döner demektedir*”.⁶⁶⁷ el-Fārisī konunun devamında şu bilgilere yer verir:

Ancak elifin vâv veya yê harflerinden çevrildiği bilinmiyorsa ve tefhîm ifade edecekse (شَفَاءُ) de olduğu gibi vâvdan çevrildiği kabul edilir. Eğer elifte imâle caiz ise bu durumda eksere kıyasla yê harfine çevrilir.⁶⁶⁸ Örneğin bir erkeğe (كَلَا و مَتَّى) diye isim verilecek olsa bunların teşniyelerinde imâle caiz olduğu için elif yê harfine çevrilir. Eğer sonu elif olan isim üç harften fazla ise, bu durumda elifin aslı ister vâv ister yê olsun, tesniyede yê harfine çevrilir (أَعْمَى-أَعْمَيَان) gibi.

Sîbeveyhi’ye göre bunun sebebi mezkûr kelimeler şayet fiil olsaydı bunlardaki elifin yê harfine çevrilecek olmasıdır.⁶⁶⁹

Müellif bu bābta (مُذْرَوَان) kelimesi bu kuralın dışında olduğunu zira bu kelimenin الْكُنَائِيَان kelimesi gibi tesniye için bina edildiğini ifade eder. Muberred bunun müfredi olmayan kelimelerden olduğu için tesniyede vâv açığa çıkacağı şeklinde

⁶⁶⁴ Ĥatîb, *el-Mustekşâ*, 2/1111-1112; Ĥamelāvî, Şeze’l-‘arf, Ta’lîk: Muĥammed b. Abdulmutî’, 203; Çörtü, *Sarf*, 61,

⁶⁶⁵ Ġalāyînî, *Cāmiu’d-durusi’l-‘Arabiyye*, 253.

⁶⁶⁶ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baĥr el-Murcān, 238.

⁶⁶⁷ Muberred, *el-Muĥteĥab*, thk. Muĥammed Abduĥālik ‘Uzayme, 3/40.

⁶⁶⁸ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baĥr el-Murcān, 238.

⁶⁶⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muĥammed Hārūn, 3/389.

yorumlar.⁶⁷⁰ Sibeveyhi التَّنْبِيَان kelimesinde hemze gelmemesinin sebebini el-Ḥalīl'e sorduğunu, onun da *bu kelimelerin müfredi yoktur* şeklinde cevap verdiğini bildirir.⁶⁷¹ Bu konuda el-Fārisī, diğer iki dilci ile aynı görüştedir. Ancak sonraki dönem dilcilerinden Muḥammed Ḥaṭīb (مُدْرَوَان) kelimesini müfredi olmayan tesniyelerden kabul ederken⁶⁷² (التَّنْبِيَان) kelimesini şāz olan tesniyelerden olduğunu açıklar. Daha sonra bu kelimenin müfred olan (تِنَاء) kelimesinin tesniyesi olduğu görüşünde olduğunu belirtir. Ancak Ḥaṭīb bunu her hangi bir delil ile ortaya koymamakta veya her hangi bir dilciden aktarmadan zikretmektedir.⁶⁷³

el-Fārisī mu‘tel isimlerin akabinde sonu hemze olan kelimelerin tesniyelerini ele alır. Son harfi hemze olan kelimelerin tesniyesini ele alırken hemzeden öncesinin elif veya elif dışında bir harf olması ile değerlendirir. Konuya şu taksimat ile başlar.

Sonu hemze olan isimlerde, hemzenin bir öncesi ya eliftir veya elif değildir. Eğer öncesi elif ise bu hemze ya kelimenin aslıdır veya asıl veya zâid bir harften çevrilmiştir. Zâid harf iki kısımdır: birincisi kendisi asıl olmadığı halde ya asla mulḥaḳ olan bir harften çevrilmiştir, ikincisi asla mulḥaḳ olmayan zâid harften çevrilmiştir.⁶⁷⁴

el-Fārisī'nin yaptığı bu bölümlendirmeler kendisinden önceki eserlerde yer alsa da bu şekilde düzenli olarak görülmemektedir.

el-Fārisī hemzenin asıl harf olup sabit olduğuna (رَجُلٌ قُرَاءٌ) ibaresini, asıldan çevrilen hemzeye (عَدَاءٌ) ve benzerlerini örnek verip bunların tesniyelerinin (هَذَانُ عَدَاءَانُ) şeklinde geleceğini bildirir. Muberrred bu kısımda uzak bir ihtimal olarak قُرَاوَانُ şeklinde söylenebileceğine dikkat çeker.⁶⁷⁵ el-Fārisī ise (قُرَاءَانُ)'den farklı bir şekilde gelmesinin güzel olmadığını belirttikten sonra nesebde (قُرَاوِيٌّ) şeklinde okuyanlara kıyâs edilerek tesniyede hemze yerine vâv'ın gelmesinin kendisine göre caiz olduğunu bildirir. Müellif asıl kelimeye mulḥaḳ olan zâid harften çevrilene örnek olarak (عَلْبَاءٌ) ve benzerlerini vermiştir. Ardından (عَلْبَاءٌ) kelimesinin (سِرْدَاخٌ) kelimesine mulḥaḳ olduğunu ve kendisindeki hemzenin (دِرْحَابِيَّةٌ) de ortaya çıkan yê harfinden çevrildiğini belirtmiştir.⁶⁷⁶ Sibeveyhi bu kelimenin Arapların çoğu tarafından (عَلْبَاوَانُ) şeklinde (حَمْرَاءٌ)'ye benzetilerek getirildiğini bildirir. Zira ona göre her iki kelime aynı vezinde olup sonları zâittir.⁶⁷⁷

⁶⁷⁰ Muberrred, *el-Muḳteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīḳ Uzayme, 3/40.

⁶⁷¹ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/392.

⁶⁷² Ḥaṭīb, *el-Mustekṣā*, 1/706.

⁶⁷³ Ḥaṭīb, *el-Mustekṣā*, 1/701.

⁶⁷⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 240.

⁶⁷⁵ Muberrred, *el-Muḳteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīḳ 'Uzayme, 3/39.

⁶⁷⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 240-241.

⁶⁷⁷ Sibeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/391.

Asıl kelimeye mulhaq olmayan zâid harften çevrilene örnek (حَمْرَاءُ) benzeri kelimelerdir. Bu isimlerdeki hemzeler (حُبْلَى) gibi kelimelerdeki müenneslik elifinden çevrilmiştir. Müenneslik elifinden önce zâid elif bulununca müenneslik elifinin hemzeye çevrileceğini ve bu şekilde gelen kelimelerin tesniyelerinde حَمْرَاوَان kelimesinde olduğu gibi hemze yerine vâv harfi getirileceği görüşündedir. el-Fârisî bu konuda detaylı bir araştırmanın sonucunda Ebû Amr' el-Cermî'den (ö. 225/840) naklen tüm Arapların (حَمْرَاوَان) şeklinde tesniye getirdiklerini, Muhammed b. Yezîd (ö. 285/900) ve Ebû Osmân'dan ise (حَمْرَايَان) şeklinde tesniye getirdiklerini aktarmaktadır. Müellif “*Hemzenin asıl harf olduğu müfretlerin tesniyelerinde, hemze sâbit olarak kalacağı ve terki güzel olmayacağı*”⁶⁷⁸ görüşündedir.

el-Fârisî bu bölümde istisnâi bir durum olan tesniyesi olup cemisi olmayan (امْرؤُ-امْرَءَان) cemisi (رَجَالٌ)'ü ve yine cemisi gelip tesniyesi gelemeyen (سَوَاءٌ) cemisi (سَوَاسِيَّةٌ)'ü zikreder. Yine müellif bazı kelimelerin cemisi getirilirken müennesin müzekkere tercih edileceğini ve müennes kalıba göre cemileneceğini ifade eder. Örneğin (ضِبْعَانٌ) müzekkerdir, müennesi (ضْبُعٌ) olup tesniyesi (ضْبُعَانٌ) şeklinde müennes müzekkere üstün görülerek gelmiştir. Eğer müzekkere göre tesniye gelecek olsaydı (ضِبْعَانَانٌ) şeklinde gelirdi. Müellif burada görüşünü Ebu'l-Hasen el-Ahfeş'in Ebû Zeyd'den hikaye yolu ile (ضِبْعَانَانٌ) şeklinde aktardığını ifade ederek desteklemektedir. İstisnâi bir şekilde ele aldığı diğer bir kelime de (كَلَا) kelimesidir. Müellife göre bu kelime müfret olup, tesniye olmadığı halde, tesniye anlamında kullanılmaktadır. Bunun benzeri (كُلٌّ) kelimesidir. O da müfret olduğu halde cemi anlamında kullanılmaktadır.

Müellifin konuya ilişkin kural dışı bu bilgileri vermesi, farklı dilcilerden delil getirmesi, görüşlerini şiir ile istişhâd etmesi alana ne şekilde egemen olduğunu gösterir. Ayrıca meseleyi ele alırken önce mu'tel isimlerin tesniyesi sonra memdûd isimlerin tesniyesi olarak sıralaması konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Tesniye konusu Arap dili grameri eserlerinde ilk dönemden beri sürekli ele alınan konulardandır. Nitekim modern dönemde sarf ve nahve dair hazırlanan eserler de bu konuya değinmektedir.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 242.

⁶⁷⁹ Zemaħşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faħr Sâlih Kadâre, 170; İbn Hâcib, *el-Kâfiyefi ilmi'n-nahv ve eş-Şâfiye fi ilmi'taşrif- ve'l-ħaţţ*, thk. Sâlih Abdulażim eş-Şâir, 39; . Muhammed el-Ĥatîb, *el-Mustekşâ*, 1/684; Ĥamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muhammed b. Abdulmutî', 148; Çörtü, *Sarf*, 518.

3.7.18. Cemi Sâlim

el-Fâris bu konunun başlığını “*Teşniyenin tanımı üzerine olan cemi*” şeklinde isimlendirmiştir. Teşniye’nin tanımına uyumlu olarak gelen cemiler, cemi sâlimlerdir. Biz de bu nedenle başlığı cemi sâlimler olarak yazdık. Zaten konu başlığı altındaki örnekler de bunu göstermektedir. Müellif bu başlık altında mu‘tel kelimelerin cemi sâlimlerinin nasıl geleceği konusunda bilgi vermektedir. Sahih kelimelerin cemilerini ise *el-İzâh* isimli eserinde ele aldığını ifade etmiştir. Sîbeveyhi bu konuyu “*raf halinde vâv nûn, naşb ve cer halinde yê nun ile cemilenen mankûş*” isimler başlığında inceler.

el-Fârisî konuyu anlatmaya mu‘telin tanımı ile başlayıp çeşitli taksimatlar yapar ve konuyu “*Mu‘tel sonu elif veya mâ kabli meksûr yê olandır. Sonu elif olanlar cemilenirken vâvdan önceki elifler hâzif edilir ve mâ kabli fetħa olarak kalır. Ancak naşb ve cer halide vâv yerine yê getirirsin.*”⁶⁸⁰ şeklinde açıklar. bazı durumlarda şiiirde vâv harfinin şâbit olarak geldiğini bildirmekle beraber bunu şâz olarak niteler. Sîbeveyhi ise bu kuralı; “*elif hâzfedilir, eliften önceki fetħa olduğu gibi kalır. Elifin hâzfedilmesi iki sâkinin ictimâ etmesinden dolayıdır.*” şeklinde gerekçesi ile beraber açıklar.⁶⁸¹

Sonu mâ kabli meksûr yê olan müfretler cemi sâlim yapılırken raf halinde yê harfi hâzif edilir. Zira raf halinde vâv’dan önce đamme ile harekelenmesi gerekir. Ancak naşb ve cer halinde yê harfinden önce kesre hareke alır. Eğer yê sâkin kılınırsa iki sâkin ictimâ eder; i‘râb yê’si ve asıldan olan yê. Bu durumda asıl yê hâzif edilir ve harekesi mê kabline verilir. Müellif bu açıklamalardan sonra konuya ek olarak müzekkeri vâv ve yê ile cemilenenlerin cemi mükesser olarak da cemilenmesinin caiz olduğu bilgisini verir. el-Fârisî’nin burada zikrettiği bilgilerin tamamı *el-Kitâb*’da yer almaktadır.⁶⁸²

Arap dilinde (طَلْحَةُ) kelimesi gibi kendisinde müenneslik alameti bulunduğu halde erkeğe isim olarak verilen kelimeler vardır. Müellif bunlar hakkında şu kısa malumatı verir. (طَلْحَةُ) kelimesi gibi erkeğe isim verilenler cemileneceğinde sadece (طَلْحَاتُ) şeklinde gelir, zira Araplar bunu sadece (طَلْحَةُ الطَّلْحَاتِ) şeklinde söylemektedirler.⁶⁸³ Sîbeveyhi ise bu konuyu *sonunda hê-i müennes olan isimlerin cemisi* bâbında zikreder. Ayrıca Sîbeveyhi (طَلْحَةُ الطَّلْحَاتِ) şeklinde gelen terkbili

⁶⁸⁰ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 245.

⁶⁸¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muħammed Hârûn, 3/390.

⁶⁸² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muħammed Hârûn, 3/414-415.

⁶⁸³ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 248.

zikredip bu ve benzeri kelimelerin tê ile cemileneceğini ve asıl üzerine cemilenip değişmeyeceğini bildirir. Ayrıca müzekker için geldiklerinde de bunlardan hê'nin gitmeyeceğini ilave eder.⁶⁸⁴ Son kısım ile ilgili Sîbeveyhi'nin detaylı olarak zikrettiği bu bilgiler *et-Tekmile*'de kısaca yer almaktadır.

Teszniye gibi cemi müzekker sâlimler de Arap dili grameri eserlerinde her zaman önemini koruyan konulardandır. Çalışma esnasında incelediğimiz gramer kitaplarında, ilk dönemden itibaren bu konuyu ele almayan bir eser görmedik.⁶⁸⁵

3.7.19. Mübhem İsimlerin Tessniye ve Cemisi

el-Fârisî'nin burada mübhem isimler ile kastettiği, günümüzde ismi işâret ve ismi mevşûl olarak bilinenlerdir. Zira bu başlık altında verdiği örnekler bunu göstermektedir. Müellif konuyla ilgili mübhem isimlerin tessniye ve cemilerinin nasıl geleceğini izah etmektedir. Bu meselede farklı olarak zikrettiği (الَّذِينَ) kelimesini bazılarının raf halinde (الَّذُونَ) şeklinde getirdiğidir. Ancak müellif en çok kullanılan (الَّذِينَ) olduğunu ifade eder. Ayrıca bu isimlerin tesniyelerinde elif ve yê hâzıf edileceğini ve mahzûf elif yerine, diğer mütemekkin isimler (رَحَىٰ رَحِيَانِ)'de olduğu gibi bir harf getirilmeyeceğini bildirir.⁶⁸⁶

el-Fârisî bu konuda çok sınırlı bilgi verirken Sîbeveyhi'nin eserinde konuya ilişkin fazlaca malumât yer almaktadır. Örneğin Sîbeveyhi bu kelimelerin farklı durumlarda gelen cemilerden bahsedip (الْأَيُّ) kelimesinin aslının (أَوْلَاغٌ) olduğunu bildirir. Ayrıca isimler ile ilgi genel olarak şu bilgiyi verir: Bu isimler mübhem oldukları için her şey üzerine vaki olabilirler. Dolayısıyla Arap dilinde kullanımları çoktur.⁶⁸⁷ Sözü geçen isimlerle ilgili Zeccâcî de *ism-i taşgîr babında, mübhem isimlerin taşgîri* ifadesini kullanır.⁶⁸⁸ Buradan hareketle el-Fârisî'nin içerisinde bulunduğu dönemde ismi işâret ve ismi mevşûl yerine müphem isimler ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sonraki dönemlerde bu konu sarf nahiv veya sadece nahiv konularını ele alan eserlerde aynı bir başlık altında ele alınmayıp ayrı ayrı ism-i işâret ve ismi mevşûl

⁶⁸⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/394.

⁶⁸⁵ Bkz. Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 174; Ḥatîb, *el-Musteḥşâ*, 2/723; Ḥamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 150; Çörtü, *Sarf*, 523.

⁶⁸⁶ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 249.

⁶⁸⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/280-285.

⁶⁸⁸ Zeccâcî, *el-Cumel*, thk. Alî Tefvîk el-Ḥamed, 251.

bahislerinde zikredilmiştir.⁶⁸⁹ Çalışmamız esnasında yaptığımız incelemeler sonucunda bu konuyu müstakil sarf eserlerinde ele alan herhangi bir eser görmedik.⁶⁹⁰

3.7.20. Mütakellim Yê'sine Mużâf Olan Manķūş ve Ğayr-i Manķūş İsim

el-Fârisî bu kısmı eserin mukaddime bölümünde mütakellim yê'sine mużâf olan isim olarak zikretmişti. Ancak burada manķūş ve ğayr-ı manķūş isim diye bahsetmektedir. Bu başlık altında manķūş ve ğayr-ı manķūş isimlerde mütakellim yê'sine mużâf olduklarında nasıl bir deęişiklik olacaęından bahseder. Müellif çoęu konuda olduęu gibi burada da taksimat ile başlar ve sonrasında sırası geldikçe her taksimatı kendi içerisinde inceler. Burada yaptıęı taksimat şu şekildedir:

Mütakellim yê'sine mużâf olan isim ya müfred veya ğayr-ı müfredtir. Müfred isim de sahih ve mu'tel olmak üzere iki kısma ayrılır. Sahîh isim, mütakellim yê'sine mużâf olduęunda üç halde kesre hareke alır.

Müellif mu'tel isimleri; 1. Sonu, mâ kabli sâkin yê veya vâv harfi olan, 2. Sonu elif olan, 3. Sonu mâ kabli meksûr yê olanlar olarak üç kısımda inceler. Bu kısımda ağız anlamına gelen Arapça (مَمّ) kelimesinin mütakellim yê'sine mużâf olduğunda nasıl geleceğini bildirir.

Ğayr-ı müfred isimleri tessniye ve cemilerdir diye bildiren el-Fârisî bunları dört kısımda inceler; 1. Tessniye, 2. Cemi mükesser, 3. Cemi sâlim, 4. Cemi olup sonunda mâ kabli meftûh vâv ve yê bulunanlar.⁶⁹¹

Sîbeveyhi aynı konuyu “*manķūşun mecrûr mużmar alametî olan yê harfine izâfeti ve sonu mâ kabli meksûr yê olan ismin bu yê harfine izâfeti* isimli iki başlık altında ele almaktadır.

Mütakellim yê'sine mużâf olan isimler konusu genellikle sarf nahiv konularını beraber ya da ayrı ayrı ele alan eserlerde yer almaktadır. Mütakellim yê'sine mużâf olan isimler, yer aldıkları eserlerin çoğunlukla i'râbı taķdîrî ile ilgili bölümlerinde zikredilmektedir.⁶⁹² Sadece sarf konularını ele alan eserler i'râbı taķdîrî

⁶⁸⁹ Bkz. Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 136-138; İbn Hâcib, *el-Kâfiyefi ilmi'n-nahv ve eş-Şâfiye fi ilmi'taşrif- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulażim eş-Şâir, 34; Abdühü'r-Râcihî, *et-Tatbîku'n-nahvî*, 59-63. R. Rasül Sevinç, *Arapçanın Temel Gramer Kuralları Nahiv*, İstanbul; Ensar, 2013, 508-510.

⁶⁹⁰ bk. Ḥatîb, *el-Mustekşâ*; Ḥamelâvî, Şeze'l-'arf, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutî'; Çörtü, *Sarf*; Alak, “Sarf (Tasrif) İlmî”.

⁶⁹¹ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 249-252.

⁶⁹² Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 112-113; İbn Aķîl, Şerḥu İbn Aķîl, 41-42; Ğalâyînî,

konularına yer vermedikleri için sözü geçen konuya değinmediklerini düşünmekteyiz.⁶⁹³

3.7.21. Neseb Bâbı

el-Fârisî, *et-Tekmile*'nin mukaddimesinde *ismi mensûb* diye bahsettiği konuyu *neseb bâbı* adı altında incelemektedir.

Neseb bölümünde müellif, sürekli değişim halinde olan ya da olmayan isimleri, âhiri mâ kabli meksûr yê olan isimlerin izâfet durumunu, nesebde hâzfin sürekli olduğu isimleri, mâ kabli sâkin vâv ve yê olana nisbet edilmeyi, sonu hemze olan isimlere nisbeti, aslı üç harfli olduğu halde bir harfi hâzfedilenlere izâfet-i, sonu hâzfedilenlere nesebi ve cemi'ye nesebi ele almıştır.

Sîbeveyhi eserinde bu konuya “*Bu izâfet bâbıdır. O nesebdır*” şeklinde anlatmaktadır. Aslında el-Fârisî'nin çalışması incelendiğinde o da neseb bâbı içerisinde izâfet terimini kullanmaktadır.

el-Fârisî eserinde ele aldığı bu konuların her birini neseb bölümünde ayrı bir başlık altında incelemiştir. Müellif neseb bâbına öncelikle nesebin ne olduğunu ve nasıl olacağını “*Bir kimse babasına, memleketine veya yaptığı işe nispet edileceğinde; babasının veya memleketinin ismine iki yê harfi ilave edilir ve birincisi ikincisine idğâm edilip yê harfinden öncesi kesrelenir. Bu durumda isim de kendisine bitişen yê harflerinden dolayı kendisine mensup olduğu kişinin sıfatı olur*” şeklinde tanıtarak başlar. Aynı bilgiler daha geniş ve detaylı şekilde *el-Kitâb*'da yer almaktadır. Örneğin *el-Kitâb*'da iki yê'den *izâfet yê'si* olarak bahsedilir ve bu yê isme dahil olduğunda ismin önceki halinde değişikliğe sebebiyet vereceği vurgulanır. Muberrred bu konuda yê'nin hafifletilemeyeceğini bildirir. Buna gerekçe olarak bu nisbet yê'si hafifletilirse mütekellim yê'sine karışma ihtimâlîni gösterir.⁶⁹⁴

Ancak kendisine iki yê getirilen bazı isimler vardır ki bunlarda yukarıda zikredilen her hangi bir yere veya kimseye nisbet edilme geçerli değildir. Bu nedenle müellif yanlışlığın önüne geçmek için konunun başında bunlara şu sözler ile dikkat çeker: “*(كُرْسِيٌّ و عَارِيٌّ) gibi kendisinde iki yê bulunan kelimeler ile neseblik kasd edilmez. Yani kendisinde iki yê bulunan her kelime ismi mensup değildir.*” Bu

---

Câmiatu'd-durusî'l-'Arabiyye, 20-22; Râcihî, *et-Tatbîku'n-naḥvî*, 32-33.

⁶⁹³ bk. Ḥatîb, *el-Mustekşâ*; Ḥamelāvî, Şeze'l-'arf, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî';

Çörtü, *Sarf*; Alak, “Sarf (Tasrif) İlmî”.

⁶⁹⁴ Muberrred, *el-Muḥteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlik Uzayme, 133.

düşüncesini aklı yöntemle ortaya koymaktan da geri durmayan müellif teşbih yolunu kullanarak şu şekilde ifade eder: “ (فَرِيسِيَّةٌ) ve benzeri kelimelerdeki têt harfleri nasıl müenneslik manası için gelmedi ise bu yêt harfleri de neseb anlamı katmak için gelmemiştir”. Müellife göre kendisine bir şey nisbet edilen kelimeler diğere bir ifade ile ismi mensûblar ‘âmil olup zâhiri fâil alabilmektedir.

Nitekim (مَرَزْتُ بِرَجُلٍ هَاشِمِيٍّ أَبُوهُ مِصْرِيٌّ جَمَارُهُ) şeklinde verdiği örnekte (هَاشِمِيٌّ) kelimesi (أَبُوهُ) kelimesini fâil alıp raf etmiştir.⁶⁹⁵ Zemaşşerî *el-Mufaşşal* isimli eserinde bu konuyu daha derli toplu olarak şu şekilde anlatır “Müennes hakîkî ve gayri hakîkî olarak ikiye ayrıldığı gibi neseb de aynı şekilde ikiye ayrılır. Hakîkî neseb anlamda etkili olandır, gayri hakîkî neseb, sadece lafızla ilgili olandır”.⁶⁹⁶ Ancak Zemaşşerî’nin burada el-Fârisî’den ilham aldığını düşünmekteyiz. Zira el-Fârisî yukarıda kendisinde iki yêt olduğu halde neseb kasd edilmeyen kelimelerdeki yêt harfini, müenneslik manası kasd edilmeden kendisine têt harfi bitişen kelimelere teşbih ile anlatmıştır. Zemaşşerî de aynı temel üzerine kurgulayarak nesebi iki kısma ayırmıştır.

el-Fârisî eserinde bazı Bağdatlıların görüşlerini zikretmekle beraber diğere konularda olduğu gibi bu konuda da onların görüşlerine katılmamaktadır.

el-Fârisî nisbet edilen isimlerin lafız ve manalarında değişiklik olacağını vurguladıktan sonra bu değişim ile ilgili şu şekilde bir taksimat yapar. “Neseb ile ilgili kendisinde değişiklik bulunan isim iki kısımdır: Birincisi benzerlerinde sürekli olmayan ve çok kullanılmayan, ikincisi sürekli olan ve çok kullanılandır”. el-Fârisî’ye göre sürekli olmayanın hükmü Araplardan duyulduğu şekilde muhafaza edilip üzerine kıyâs edilmemesidir. Sürekli olanın hükmü ise üzerine kıyâs edilmektir”.⁶⁹⁷ Sîbeveyhi bunları “bazısı gayri kıyasidir, bazısı Arap dilinde bulunup kıyasîdir” şeklinde açıklama yaptıktan sonra el-Ĥalîl’in nisbet edilen bir kelimedeki değişimin kıyasî olup olmaması konusunda verdiği ölçüyü zikreder. Zeccâcî, el-Fârisî’nin yaptığı taksimi neseb bâbının hemen girişinde “Arap dilinde neseb iki kısımdır: 1. Araplardan işitilip muhafaza edilen ve üzerine kıyas yapılmayandır, 2. Kıyas ile idrâk olunandır” şeklinde yapar. Aslında Sîbeveyhi ve Zeccâcî’nin zikrettikleri ile el-Fârisî’nin zikrettikleri anlam bakımından aynı olmakla beraber el-Fârisî öncekilerin kıyâsî dediklerini nesebde sürekli olanlar, kıyasî olmayanları ise

⁶⁹⁵ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baĥr el-Murcân, 252- 253.

⁶⁹⁶ Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, , thk. Faĥr Sâlih Kadâre, 201.

⁶⁹⁷ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baĥr el-Murcân, 255.

nesebde sürekli olmayanlar olarak nitelemektedir. Bu şekil bir niteleme kıyâsi ile anlatılandan daha fazlasıdır. Dolayısıyla el-Fârisî'nin güzel bir anlatımı olduğu söylenebilir. Nitekim el-Fârisî sonrası dilcilerinden Zemaşşerî isim vermese de el-Fârisî'yi takip etmektedir. Zira Zemaşşerî yaptığı neseb taksiminde el-Fârisî'nin ifadelerine benzer ifadeler kullanmıştır.⁶⁹⁸

el-Fârisî bu bābta nesebde değişikliği sürekli olmayanlara birkaç örnek verirken Sîbeveyhi konuya ilişkin neredeyse tüm kelimeleri saymaktadır. Ayrıca el-Fârisî'nin örnek olarak zikrettiği kelimeler Sîbeveyhi'nin eserinde fazlasıyla mevcuttur.⁶⁹⁹

el-Fârisî konunun devamında *değişiklik kendisinde sürekli olanları* diğer bir ifade ile kıyâsî olanları anlatır. Ancak anlattığı başlık altındaki örnekler ve kurallar incelendiğinde bunların illetli isimler olduğu dikkat çekmektedir. Müellif bu konuda harfi illetlerin elif, vâv ve yê olduğunu bildirir ve konuya ilişkin şu taksimatı yapar.

Sonu harfi illet olan ismi bir şeye nisbet edeceğinde; eğer ismin son harfi elif ise; bu elif ya ikinci veya üçüncü harftir. a) Elif ikinci harf ise (شَاءَ) ve benzeri kelimelerin aslında üçüncü harfi hê olduğu için (شَاهِي) denilir. (ذَاتُ) ve benzeri kelimelerde ise müzekkerine nisbet edilerek (ذَوِي) denilir. Ancak müellif bu kelimenin nesebte (ذَاتِي) şeklinde gelmesinin hata olduğu düşüncesindedir.

Eğer üçüncü harfi elif olursa, bu elif ister yê harfinden isterse de vâv harfinden dönüştürülmüş olsun elifi vâv harfine çevirirsin.

Elif kelimenin dördüncü harfi olan isimlerde, bu elif: kelimenin aslından olan yê veya vâv harflerinden çevrilmiştir veya zâiddir.

Eğer elif; vâv veya ya harflerinden çevrildi ise vâv harfine dönüştürülür. İsimdeki elif müenneslik için zâid ise el-Fârisî'ye göre en güzel olan *hazfedilmesidir*.

Eğer elif beşinci harf olarak zâid ise *hazf edilme* konusunda zâid ile asıl harf arasında fark yoktur.⁷⁰⁰

el-Fârisî neseb bābında bu kuralları zikrettikten sonra nesebi kast ederek *ahirinde mâ kabli meksûr yê olan isme izâfet bābına* geçmiştir. Ancak bu başlıkta anlattıkları da *izâfet* değil neseb ile ilgili konulardır. Aslında el-Fârisî, Sîbeveyhi'nin “*Bu izâfet bābıdır. O nesebdir*” sözüne uygun şekilde bu bābı isimlendirmektedir.

el-Fârisî neseb bābında ele aldığı diğer bir konu sonunda *mâ kabli meksûr yê* olan kelimelerin *muẓāf* olması durumunda meydana gelecek değişikliklerdir. Örneğin “*(شيئاً) kelimesine bir şey muẓāf olduğunda, tēi te'nisi hazfedersin ve ona bir şey*

⁶⁹⁸ Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 201.

⁶⁹⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/335-336.

⁷⁰⁰ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 255-257.

nisbet edileceğinde (شَوِيٍّ) dersin.” Bununla beraber Ebu’l-Ḥasen el-Aḥfeş’in kavli üzerine (وَشِيٍّ) denileceğini bildirir. “*Ancak: (عَمَّ تَشَجَّ نُو) kelimelerinde olduğu gibi yê kelimedede üçüncü harf olursa, ikinci harfin esresini fethaya çevirirsin. Mâ kabli meksûr yê kelimedede dördüncü harf olursa bunu ḥazf etmek en güzeldir.*” Sîbeveyhi bu yê’nin ḥazfedilmesi iki sâkinin içtimâna bağlamakta, bu yê’nin hareke alamayacağını belirtmektedir. Zira ona göre bu durumda gelen yê cer ve kesre olamaz, kendisinden öncesi de sadece kesre hareke alabilir.⁷⁰¹

el-Fârisî nesebdeki değişimin sürekli olmasını anlattıktan sonra ḥazfin sürekli olduğu isimlere geçer. Sîbeveyhi bu konuyu “*vâv ve yê kıyası olarak ḥazfedilenler*” olarak adlandırır ve ismin sonunda ḥazif ve değişim ictima ettiğinden ḥazfin gerekli olduğunu bildirir. el-Fârisî’ye göre ise bu kısım üçüncü harfi sakin vâv veya yê olup sonunda müenneslik tâ’si bulunan isimlerdir. Bu isimler de (حَنِيفَةٌ-حَنْفِيٍّ, شَلْوَةٌ-شَلْنِيٍّ) şeklinde söylenir. Şâz olarak yê’nin ḥazfedilmediği yerler de vardır. Sîbeveyhi bunu şâz ve kalîdir şeklinde ifade edip, konuyu Yûnus b. Habîb’in ḳalîl ve ḥabîs şeklinde nitelediğini dile getirir. Muberrred ve Zeccâcî de bu konuda Sîbeveyhi ile aynı düşüncededir.⁷⁰² Sonuç olarak el-Fârisî bu meselede önceki dilcilerin görüşünü paylaşmaktadır. Üçüncü harfi yê ve aynu’l-fiili illetli veya muzâf olan kelimeler nisbet edileceğinde bu yê harfi ḥazf edilmez ve (بَنِي حَوِيْرَةَ-حَوِيْرِيٍّ) şekilde söylenir. Müellife göre bunun nedeni “*yê ḥazf edilirse aynı cinsten iki kelimenin ictimânın kerih olmasıdır.*”⁷⁰³

el-Fârisî önceki konularda illet harflerinin elif, yê ve vâv olduğunu bildirip kendisinde elif olan isimlerin nisbeti ile ilgili geniş malumat vermişti. Şimdi de bu konuda mâ kabli sâkin vâv ve yê olan isimlere nisbet edildiğinde meydana gelen değişimi dile getirmektedir. Sîbeveyhi’nin eserinde bu konu “*Lamu’l-fiili vâv ve yê’li olan isimlere izâfet bâbı. Bu vâv ve yê kendisinde bulunan kelimeler üç harfli olup sondan bir öncesi fetha olduğundan mankûşdur*” şeklinde isimlendirilmiştir. Ancak el-Fârisî’nin verdiği başlık daha az sözle konuyu anlatmaktadır. Müellif bu konuda şu bilgileri verir “*Sonunda mâ kabli sâkin yê olan isim nisbet edildiğinde; bu yê harfinden önceki sâkinde iki durum vardır: yê harfi ile aynı cinstendir veya yê harfi ile farklı cinstendir. Farklı cinsten ise değişiklik olmaz. Eğer kelimenin son harfi olan bu yê harfinden sonra müennes tâ’si gelirse, bu tâ ḥazfedilir ve öncekiler*

⁷⁰¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/340.

⁷⁰² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 3/339; Muberrred, *el-Mukteḍab*, Muḥammed Abduḥâlik Uzayme, 3/134; Zeccâcî, *el-Cumel*, thk. Alî Tefvîḳ el-Ḥamed, 253.

⁷⁰³ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 259.

gibi nisbet edilir.” Müellif bu konuda el-Ḥalīl ve Sībeveyhi’nin de aynı görüşte olduğunu bildirir.⁷⁰⁴ Sībeveyhi eserinde “*Bu yerlerden sonra hê-i tenis gelirse Araplar bu tür kelimelerde ihtilaf ettiler. Ancak bazı Araplar (ظَنِبِيَّةُ) kelimesinde (ظَنِبِيَّةُ) şeklinde getirdiler bu kıyâstır*” demektedir. el-Fārisī, bu kelime ile ilgili Yūnus b. Habīb’in görüşünü de aktarmaktadır. Yūnus b. Habīb’in görüşü de *el-Kitāb*’da mevcuttur.⁷⁰⁵

Müellifin konunun devamında cerdiği bilgiler şöyledir, sondan önceki sâkin harf; (حَبِيَّةٌ) ve (لَبِيَّةٌ) ve benzerleri gibi yê ile aynı cinsten ise, idgām etmemek için, ikinci harfi harekellersin yê harfini de elife çevirirsin. Bu durumda (عَصَا) daki nisbet gibi olur. Bu açıklamalardan sonra müellif, (لَبِيَّةٌ)’e nisbet edildiğinde (لَوَوِيَّةٌ) şeklinde vâvlı gelmesinin sebebinin birinci yê’nin aslının vâv olmasından dolayı olduğunu belirtir. Bu vâv idgām yapılabilmesi için yê harfine dönüştürülmüştür. İdgām caiz olmayınca (لَوَيْتٌ) deki vâv geri gelmiştir. Bu durumda yê’de idgām olunan sâkinin harekelenmesi gerekli olmuştur. el-Fārisī’nin dile getirdiği bu örnek ve gerekçelendirmesi *el-Kitāb*’da benzer şekilde yer almıştır.⁷⁰⁶

Eğer (فُعَيْلٌ و فُعَيْلٌ) vezninde olan (فُصَيٌّ و عَدِيٌّ) gibi kelimelere nisbet edecek olursan bunlardaki yê harfini hâzfedersin (فُصَيٌّ) kelimesi (هُدِيٌّ) gibi (فُعَلٌ) vezninde, (عَدِيٌّ)’de (عَمٌّ) vezninde olur. (أُمِّيَّةٌ و تَجِيَّةٌ) kelimeleri nisbet edileceğinde (أَمَوِيٌّ و تَحَوِيٌّ) şeklinde söylersin. (عَدَوِيٌّ) kelimesi muzâaf ettiğinde, (سَنَوِيٌّ) de (سَنَوِيٌّ) denildiği gibi bunda da (عَدَوِيٌّ) denilir.⁷⁰⁷

el-Fārisī’nin konu içinde yer verdiği bu bilgileri Sībeveyhi ayrı bir başlıkta incelemiş ve buralarda yê harfinin hâzfini “*bir isimde dört yê harfinin arka arkaya gelmesini Arapların hoş karşılamadığını*”⁷⁰⁸ bildirerek temellendirmiştir. *et-Tekmile*’de zikredildiğine göre nesebde yê harfi hâzfedilenlerden biride Arapların (أَسِيدٌ و حُمَيْرٌ) kelimelerine nispet ettiklerinde söyledikleri (أَسِيدِيٌّ و حُمَيْرِيٌّ) sözleridir. Bu iki kelimeye (أَسِيدٌ و حُمَيْرٌ) nisbet edileceğinde harekeli yê hâzfedilir, sâkin yê bırakılır. Müellife göre bunun nedeni sâkin yê hâzfedilirse kesreli harfler ve yê harflerinin peşpeşe gelmesidir.⁷⁰⁹ Sībeveyhi aynı konuyu eserine almakla beraber gerekçesinde şu ilave bilgileri vermektedir “*Yêlerin ve kesrelerin bu şekilde gelmesi dile ağırdır. Harekeli harfin hâzfi bu ağırlı hafifletmektedir*”.⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 259.

⁷⁰⁵ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdüsselām Muḥammed Hārūn, 3/346-347.

⁷⁰⁶ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdüsselām Muḥammed Hārūn, 3/345.

⁷⁰⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 261.

⁷⁰⁸ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdüsselām Muḥammed Hārūn, 3/344.

⁷⁰⁹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 261-262.

⁷¹⁰ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdüsselām Muḥammed Hārūn, 3/371.

el-Fārisī mu‘tel kelimelerin nisbetinden sonra; sonu hemze olan isimlere nisbeti ele alır. Bu bābta munşarîf ve ğayrî munşarîf isimlerin sonunda hemze varken bu şekilde nisbet edildiklerinde kelimedeki meydana gelen değişikliğe değinir ve şu bilgileri verir: “Ġayrî munşarîf ismin sonuna hemze olursa buna nisbet ettiğinde teşnîyelerde olduğu gibi hemzenin hâzfedilmeyip vâva değiştirilmesi gerekir”. Sîbeveyhî bunun sebebinin munşarîf ile ğayrî munşarîf kelimelerin arasını tefrik olduğunu beyan eder.⁷¹¹ el-Fārisī ise eğer hemze (كسَاء و رداء) de olduğu gibi kelimenin lâmu’l-fiilindeki vâv veya yê den çevrildi ise nisbet edildiklerinde (كسَائِي و رداوِي) (رداوي كساوي) denileceğini söyler. Ayrıca hemzenin vâv ile değiştirilerek (رداوي كساوي) denilmesi de caizdir.

Müellif lâmu’l-fiilin geri geldiği kelimelerden bir kısmının evvelinde hemze-i vaşıl bulunan (اِيْن) gibi kelimeler olduğuna işaret eder ve onlar hakkında aşağıdaki açıklamayı yapar:

Bu isimlerden hemze-i vaşıl hâz edersen, (اِيْن و اِيْنَة) nisbet ettiğinde (بِنَوِي) dersin ve lâmu’l-fiilini geri getirirsin. Eğer başındaki hemzeyi hâzf etmeyecek olursan (اِيْنِي) dersin. (اسْمِي) de aynıdır. Bu kelimedeki hemzeyi hâzf edecek olursan (سَمَوِي) dersin, dilersen (سَمَوِي) de diyebilirsin.

Müellif bu konuyla ilişkili diğer kelimelerle ilgilide şunları söylemektedir:

است kelimesini muzâf ettiğinde hemzeyi hâz edersen her iki kavle göre de (سَمَوِي) dersin. Zira bunun aynı’l-fiili aslında harekelidir. Cemisinin (أَسْتَات) diye gelmesi bunu göstermektedir. Çünkü (فَعْل) kalıbındaki müfretler (أَفْعَال) şeklinde cemilenir.⁷¹² Bu kelimeyi (سَه) diye okuyanlara göre muzâf edildiğinde (سَهِي) denilir. (عَد) kelimesinin izâfet durumunda (سَه) diye okuyanlar söyleyenler (سَه) kelimesinde sadece (سَهَوِي) gelebileceğini söylemişlerdir. Ancak (سَهَوِي) dememişlerdir. Zira hâz, lâmu’l-fiilinden değildir. (عَدَة) kelimesinde sadece (عَدِي) denilir. Fakat Yûnus b. Habîb’e göre (عَدِي) ve (بِنِي) kelimelerinde (بِنِي) denilir.

Sîbeveyhî eserinde bu konuyu el-Halîl’e sorduğunu, onunda dilersen hâz edersen dediğini nakleder.⁷¹³

Sîbeveyhî bu konuyu “iki harflilerden kendisinde ziyade bulunanlara izâfet babında” ele alır. Ona göre bu tür kelimeleri olduğu gibi bırakmak da, zâidleri hâzfetmek de caizdir. el-Fārisī’nin bu konuda değindikleri bilgilerin çoğu *el-Kitâb*’da

⁷¹¹ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārûn, 3/357.

⁷¹² Fārisî, *et-Tekmilâ*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 264.

⁷¹³ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārûn, 3/362.

yer almaktadır. Ancak *el-Kitāb*'da bu konular farklı bāblarda dağınık halde bulunmaktadır.⁷¹⁴

Müellif iki kelime bir araya getirilerek oluşturulan isimlerin nisbetinde ise “*İkisi beraber bir isim kılınan isimler de bu kısımdandır. Bunlara nisbet edileceğinde ikincisi ḥazf edilip birincisine nisbet edilir.*” şeklinde görüş bildirir. Sībeveyhi'nin eserinde, bu konu *biri diğerine eklenip bir isim kılınan isimlere izāfet babında* ele alınır. Sībeveyhi bu bābta ek bilgi olarak ikisi bir isim kılınanlardan sekiz harfli olanların nisbetinin burada zikredilen kaidelere uyumlu olmayacağını bildirir. Buna gerekçe olarakta Arap dilinde sekiz harfli isim bulunmadığını ifade eder.⁷¹⁵

el-Fārisī konuya ilişkin bir çok örnek verdikten sonra (عَبْدُ مَنْأَفٍ) de aynı şekilde olduğu halde nisbet edildiğinde (عَبْدِي) yerine kıyasa muhalif olarak (مَنْأَفِي) denilir şeklinde açıklama yapar. Ayrıca Arapların karışıklığa neden olmamak için kıyasa uygunluktan vaz geçtiklerini belirtir. Bu konu aynı şekilde Sībeveyhi'nin eserinde de geçer. Ancak el-Fārisī'nin anlatımından bu görüşün kendisine ait olduğu düşüncesi hissedilmektedir. Fakat Sībeveyhi, bu konuyu el-Ḥalīl'e sorduğunu, onunda el-Fārisī'nin zikrettiği cevabı verdiğini nakleder. Burada el-Ḥalīl'e ait görüş müellif tarafından isim verilmeden aktarılmıştır.

İki kelimedenden meydana gelen isimler nisbet edildiği gibi bunlardan hikāye yoluyla da bahsedilmektedir ki buna maḥkī denilir. Bu kelimelerden hikāye yolu ile bahsedileceğinde müellifin düşüncesi; ikinci kısmın ḥazf edilip birinci kısma yê harfi getirilmesi gerektiğidir. Sībeveyhi bu konuyu ayrı bir başlıkta ele alıp *hikāyeye izāfet babı* olarak adlandırır ve el-Fārisī'nin eserinde yer alan bilgilerden daha fazlasını sunar.⁷¹⁶

Muzāfa nisbet edilen kelimeler de böyledir. Müellif burada muzāfun ileyh konusunu araya katarak bir istitrāt yapar ve muzāfün ileyh'in iki kısım olduğunu bildirir. Ancak bunlara izāfeti ma'neviyye ve lafziyye diye isim vermeksizin tanımlar. Ona göre;

1. Kısım: “Kasd edilen isme muzāf olup, ona muzāf olmakla marife olandır” (tanınan-bilinen). 2. Kısım: “Kasd edilen bir isme muzāf olmayıp, birincisinin kendisi ile hususileşmediği isme muzāf olmaktır. Bunlar kendisine muzāf edilen marife isme nisbet edilerek söylenir. (عَبْدُ مَنْأَفٍ) de aynı şekilde olduğu halde nisbet edildiğinde

⁷¹⁴ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/361.

⁷¹⁵ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/374.

⁷¹⁶ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/377.

(عَبْدِي) kıyâsa muhalif olarak (مَنَافِي) denilir. Ona göre Araplar böyle yapmakla sanki karışıklığa neden olmamak için kıyâsa uygunluktan vaz geçmişlerdir.⁷¹⁷

el-Fârisî'nin bu bölümde ele aldığı son konu cemiye neseb bābıdır. Müellif nisbet edilecek cemi kelimeleri bölümlere ayırarak inceler. “*Nisbet edilen cemiler iki kısımdır: Bununla ya cemi kasd edilir veya bir isim murad edilir. Eğer kelime cemi yapılı ise birinci kısma göre nisbet müfredine olur. İkinci kısım; her ne kadar cemi yapılı olsa da bir isim kasd edilendir.*”⁷¹⁸ Sîbeveyhi ise aynı konuyu cemiye izâfet bābında cemiler arasını taksim etmeden inceler.

Buraya kadar yaptığımız inceleme sonucunda bizde oluşan kanaat, neseb bābında el-Fârisî'nin konuya ilişkin verdiği bilgilerin çoğunun Sîbeveyhi, Muberrred ve Zeccācî'nin eserlerinde yer almakta olduğudur. Hatta Sîbeveyhi ve Muberrred bu konuları çok detaylı bir şekilde pek çok misal zikrederek vermiştir. Ancak el-Fârisî bunları bazen taksim ederek bazen farklı başlıklar altında bir araya getirerek düzenleme yapıp sunmuştur. Fakat diğer konularda olduğu gibi Sîbeveyhi, el-Ḥalîl, Yûnus b. Habîb veya Muberrred'in ismi *et-Tekmile*'de yer almamıştır.

Neseb konusu sonraki dönem eserlerin bazısında neseb, bazısında ismi mensûb olarak anılan ve yerini muhafaza eden konulardandır.⁷¹⁹ Günümüzde kaleme alınan sarf eserleri incelendiğinde neseb konusuna değinmeyen eser neredeyse yoktur.⁷²⁰

3.7.22. Aded (Sayılar) Bābı

el-Fârisî bu başlıkta sayıların müzekker ve müenneste kullanımı ve temyizleri ile ilgili bilgilere yer verir. Ancak müellifin bu konuda verdiği bilgiler sonraki dönemlerde sarf türü değil nahiv türü eserlerde yer almıştır.

Sayılar konusunda müellif öncelikle (وَاحِدٌ) sözcüğünün isim ve sıfat olarak kullanıldığına, isim olanında sayı anlamı ifade ettiğine, (أَحَدٌ) kelimesinin ise isim olan (وَاحِدٌ) anlamında kullanıldığına değinir. Müellif Aḥmed b. Yaḥyâ'dan naklen(وَاحِدٌ-أَحَدٌ-وَاحِدٌ) kelimelerinin üçünün de aynı anlamda olduğunu bildirmektedir.

⁷¹⁷ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 267-268.

⁷¹⁸ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 270-271.

⁷¹⁹ bk. Zemaḥşerî, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 200; Sekkākî, *el-Miftāḥ*, 112; İbn Hâcib, *el-Kāfiyefi ilmi'n-nahv ve eş-Şāfiye fi ilmi'taşrif- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulazîm eş-Şâir, 70; İbn Akîl, *Şerḥu İbn Akîl alâ elfiyyeti İbn Mâlik*, Te'lîf: Muḥammed Muḥiddîn Abdulḥamîd, (Kâhire: Dâru't-Ṭalâi', 2004), 4/179.

⁷²⁰ bk. Ḥatîb, *el-Mustekşâ*, 2/853; Ḥamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 181; Çörtü, *Sarf*, 489; Çögenli, *Arapça Fil Çekimleri ve Sarf Bilgisi*, 332.

Müellife göre (الْحَادِي عَشْرَ) deki (الْحَادِي) kelimesinin fâu'l-fiili lâmu'l-fiili mevzısına çevrilmiştir. (اِثْنَان) kelimesi çekimlilik yönünden (اِثْنَان) kelimesi gibidir. (اِثْنَان) müennesi (اِثْنَان-اِثْنَان) cemisi (اِثْنَان) gelir. (اِثْنَان) dışındaki esmâ-i adedin (sayıların) üç ile on arasında müzekkerlerine têt-i te'nîs bitişir. Zira esmâ-i adedin aslı ve evveli hê ile dir. Müzekker evveldir. Müenneslerinde ise têt hâzîf edilir. Müellif müzekkerde (عَشْرَةٌ), müenneste (عَشْرٌ) denileceğini, sayı onu geçtiğinde kelimeye başka bir isim ilave edilip fetħa üzerine mebnî olacağını bildirir. Ayrıca (عَشْرَ) kelimesindeki şîn harfini kesre ile harekeleyerek kelimenin, (عَشْرَةٌ) şeklinde de okunabileceğine dikkat çeker. Sîbeveyhi, Benî Temîm'in (عَشْرَةٌ) şeklinde şîn harfinin kesresi ile Ehl-i Hicâz'ın ise (عَشْرَةٌ) şeklinde şîn harfinin fetħası ile okuduklarını belirtir.⁷²¹ el-Fârisî'nin bu kelime ile ilgili naklettiği bilgiyi Sîbeveyhi semâdan kaynak bildirerek vermiştir. Adı geçen kabilelerin lugatı fasih kabul edildiği için kelimeyi her iki şekilde okumak mümkündür. Ancak günümüzde yaygın olan şîn harfinin fetħası ile (عَشْرَةٌ) şeklinde okumaktadır. (ثَلَاثَةَ عَشْرَ) ibaresinden sonra müzekkerlerde birinci kısma, müenneslerde ikinci kısma têt ilave edilir. (عَشْرُونَ) den (مِئَةٌ) e kadar olan olan sayıları da müfred isim açıklar ve bunların temyizi de müfred isimdir. Müellife göre (مِئَةٌ) sayısında açıklayan müfreddir ve buna muzâf olarak (مِئَةٌ) (مِئَةٌ) şeklinde gelir. (عَشْرَةٌ) den (تِسْعُونَ) ye kadar olan sayılarda açıklayan/temyiz ile isim arası ayrılmışken (bunların temyizi naşb gelip muzâf gelmezken) مِئَةٌ de bunlar muzâf olmak sureti ile birleşir. Müellife göre bunun nedeni “(مِئَةٌ) sayısının (عَشْرَةٌ) sayısının (عَشْرَةَ عَشْرَاتٍ) on katı olmasıdır.” el-Fârisî'nin ortaya koyduğu bu gerekçelendirme Sîbeveyhi'nin eserinde yer almamaktadır. Sîbeveyhi sadece yüz ve üzeri sayılarda tenvîn ve nûn'un terk edilip muzâf kılındığından bahseder.⁷²² Yüz sayısının katlarında (مِئَاتًا دَرَاهِمًا) denilir. Bin sayısına kadar böyle devam eder.

el-Fârisî'nin aded ve temyizi konusunda söylediği genel kurallar bu şekildedir. Sîbeveyhi sayılarla ilgili kuralları tek başlık altında ele almaz. Bir kısmını eserin baş tarafında *fâile benzeyen sıfatı müşebbehe* bölümünde diğer bir kısmını ise *müzekker ve müenneslerin sayılarına delalet eden isimler*⁷²³ bābında ele almıştır. Māzīnī *et-Taşrîf*'de aded konusuna yer vermemiştir. Sonraki dönemlerde bu konu

⁷²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muħammed Hārūn, 3/557.

⁷²² Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muħammed Hārūn, 1/207.

⁷²³ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muħammed Hārūn, 1/207, 3/557.

nahiv eserlerinde bir başlık altında *esmâ-i aded* ismi ile incelenmiş ve genel olarak burada zikri geçen kurallarla çelişmeden devam etmiştir.⁷²⁴

3.7.23. Mağşūr ve Memdūd Bābı

el-Fārisī konunun başında *mağşūr* ve *memdūd* ile ilgili ‘Adududdevle’nin kütüphanesine hediye olmak üzere bir eser kaleme aldığını ancak *et-Tekmile*’de de konuya ilişkin kısa bilgi vermek istediğini belirtmiştir. el-Fārisī’nin sözü geçen eseri günümüze ulaşmamıştır. Kâtip Çelebi bu eseri İbn Cinnī’nin şerh ettiğini ifade etmiştir.⁷²⁵

el-Fārisī konuya “*Mağşūr: son harfi vāv veya yê harflerinden çevrilmiş elif olan veya müenneslik veya ilhāk için sonuna elif ziyâde edilendir*” şeklinde tanımlayarak başlar. Sonrasında mağşūr isimlerin bir kısmının kıyâs yoluyla, bir kısmının da semâ yoluyla bilineceğini ifade eder ve bu kısım kelimeleri bildirir.⁷²⁶ Sîbeveyhi mağşūr yerine mankūş ifadesini kullanıp bunu, son harfi mâ kabli meftūh vāv ve yê olanlardır şeklinde tanımladıktan sonra buna mankūş denme sebebini; elifin vāv ve yê yerine geçmesi nedeniyle, kelimeye raf, naşb ve cer dahil olamaması ile açıklar. Muberrred mağşūru “*fethadan sonra vaki olan vāv ve yê dir*” şeklinde Sîbeveyhi’ye yakın bir tanımda bulunurken Zeccācī daha kısa bir şekilde “*sonu sâkin elif olandır*” şeklinde tanımlar.⁷²⁷ el-Fārisī’nin yukarıda mağşūrun tanımına eklediği “*müenneslik veya ilhāk için sonuna elif ziyâde edilendir*” sözlerinin diğerlerinden farklı olarak elifin hangi amaçla ziyâde edildiğini belirterek mağşūrun tanımını daha net hale getirip alanını belirttiği söylenebilir. el-Fārisī sonrası mağşūrun tanımını yapan Zemağşerī, İbn Hācib; *sonunda elif olandır* demekle yetinmişlerdir.⁷²⁸

el-Fārisī daha sonra “*Memdūd: sonunda zâid eliften sonra vāv veya yê olandır*” şeklinde tanımlar. Örnek olarak (الْأَسْتَرْشَاءُ وَالْأَسْتِشْقَاءُ) kelimelerini verip bu iki isimdeki elifin lāmu’l-fiilinden önce geldiğini, bu durumda lāmu’l-fiili olan yê hemze ile değiştirildiğini ve hemze zâid eliften sonra geldiği için memdūd olduğunu

⁷²⁴ bk. Zemağşerī, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 209; İbn Hācib, *el-Kāfiyefi ilmi’n-naḥv ve eş-Şāfiye fī ilmi’taşrif- ve’l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulażim eş-Şāir, 66. Mîlānî, *Şerḥu’l-muğnî*, 184.

⁷²⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zunūn*, 2/ 1462.

⁷²⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 285.

⁷²⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/536; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālik ‘Uzayme, 3/79; Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tefvīk el-Ḥamed, 283.

⁷²⁸ Zemağşerī, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 213; İbn Hācib, *el-Kāfiyefi ilmi’n-naḥv ve eş-Şāfiye fī ilmi’taşrif- ve’l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulażim eş-Şāir, 80; Ḥamelāvī, *Şeze’l-‘arf*, Ta’līk: Muḥammed b. Abdulmutī’, 141.

dile getirir. el-Fārisī'nin zikrettiği memdūd tanımını aynı şekilde Sībeveyhi ve Muberrred'in eserlerinde yer almaktadır.⁷²⁹ Bu konuda el-Fārisī'nin öncekileri tekrar ettiği söylenebilir. Ancak sonraki dönemde memdūdü tanımlamak için belirgin şekilde “*Sonunda eliften sonra hemze olandır*” ifadeleri kullanılmıştır.⁷³⁰

Günümüzde maḳṣūr ve memdūd tanımını ele alan Ḥamelāvi önceki dönemlerden farklı olarak bunların mu‘rab kelimelerde olduğunu vurgulamak için her iki terimin tanımında *murab isimdir* sözlerine yer vermiştir.⁷³¹

el-Fārisī maḳṣūr ve memdūd isimleri semâ yoluyla bilinecekler ve kıyâs yoluyla bilenebilecekler şeklinde ikiye ayırır. Sībeveyhi ve Muberrred, böyle bir ayırımı bulunmazken, Zeccācī bu tür bir ayırım yapar.⁷³² el-Fārisī'nin yaptığı sema ve kıyâs taksiminde muâsırı Zeccācī'den etkilendiğini düşünmekteyiz. Son dönemde sarfa dair eser kaleme alan Ḥamelāvi ise kıyas yoluyla bilenebilecek maḳṣūr ve memdūd kelimelerin sarf ilminin konusu olduğunu, semâ yoluyla bilenebileceklerin ise luğat ilminin konusu olduğunu özellikle ifade eder.⁷³³ Nitekim el-Fārisī'de bu bâbta lugata dair bir çok bilgi vermiş ve luğat konusunda ‘Alī b. Suleymān, Ebū İshāḳ, Ebu'l-Ḥaṭṭâb, Ebū ‘Ubeyde, Aḥnef, Aḥmed b. Yaḥyâ, Aşmaī ve Ebū Zeyd'in kelimelerin anlamlarına dair nakillerini delil olarak getirmiştir.

Maḳṣūr ve medūd konusu modern dönem Arap dili eserlerinde de yer almaktadır. Ancak bu eserlerde Sībeveyhi'nin zikrettiği şekilde maḳṣūr yerine manḳūş tabiri kullanılmaz. Günümüzde konular el-Fārisī'nin yaptığı gibi maḳṣūr ve manḳūş şeklinde farklı olarak incelenmekte fakat bu kadar detaya girilmemektedir. Bazı eserler konuyu maḳṣūr ve memdūd şeklinde iki başlık altında incelerken bazıları leff, nākış ve mehmüzlerin ismi fâil ve benzerlerini anlatırken kısaca değinmektedir.⁷³⁴

3.7.24. Müzekker ve Müennes Bâbı

el-Fārisī bu bölümde cinsiyet yönünden isimleri inceler. Cinsiyet yönünden isimler müzekker ve müennes olarak ikiye ayrılmaktadır. Konu içerisinde bunların

⁷²⁹ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/539.

⁷³⁰ Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 213; İbn Hâcib, *el-Kāfiyefi ilmi'n-naḥv ve eş-Şāfiye fi ilmi'taşrif- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulazīm eş-Şâir, 80.

⁷³¹ Ḥamelāvi, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 141.

⁷³² Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tevfîḳ el-Ḥamed, 283.

⁷³³ Ḥamelāvi, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 141.

⁷³⁴ Bkz. Ḥamelāvi, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 14; Çörtü, *Sarf*, 447.

durumu, fiillerinin nasıl gelmesi gerektiğinden, müennesin kısımları ve bunların munşarîf ve ğayri munşarîf olmalarından bahsedilir. Bununla beraber başlıkta müzekker geçmesine rağmen müellif bu bölümde müzekkerlerden pek bahsetmemektedir.

el-Fārisī konuya şu şekilde başlar: “İsimlerde asıl olan müzekkerliktir. Müenneslik ikinci derecede gelir. Bundan dolayı alemlerdeki müennesliğe marifelik eklendiğinde ğayri munşarîf olurlar. Örneğin bayana isim verilen (فَتْمٌ و زَيْنَبٌ) kelimeleri gibi. Eğer alemlerdeki müzekkerliğe marifelik eklenirse munşarîf olurlar. Erkeğe isim olarak verilen (حَجْرٌ و جَعْفَرٌ) kelimeleri buna örnektir”.⁷³⁵ el-Fārisī’nin konuya ilişkin verdiği bu bilgiler Sībeveyhi ve Zeccācī’nin eserlerinde “Eşyanın tamamında asıl olan müzekkerliktir. Zira her müennes bir şeydir. Şey de müzekkerdir. Bu nedenle müzekkerlik öncedir” ve “müzekker Araplara müennesden daha hafif gelmektedir. Zira müzekkerlik evveldir ve müennes müzekkerden çıkmıştır”⁷³⁶ şeklinde zikredilmektedir. Bu konuda el-Fārisī’nin Sībeveyhi’den farkı; müzekkerliğin önce olmasını temellendirmede ortaya çıkmaktadır. Zira el-Fārisī düşüncesini müennesliğe marife eklendiğinde ğayri munşarîf olmakla temellendirmiştir.

el-Fārisī münneşi iki kısma ayırmaktadır: “Müenneslik iki kısımdır: 1. Hakîki müennes, 2. Ğayri hakîki müennes. Hakîki müennes: Karşısında erkeği bulunandır. Ğayri hakîki müennes: yalnız lafza etki edip, tahtında başka bir anlam bulunmayandır”.⁷³⁷ Müennesin bu şekildeki taksimi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ancak Zemaḥşerī hakîki müennesin daha kuvvetli olduğunu zikretmiştir.⁷³⁸ Bu konuda çalışma yapan günümüz dilcilerinden Hāmelāvi müennes taksimini biraz daha detaylı şekilde incelemiş ve müennes kelimeleri önce müennesi hakîki ve müennesi mecâzi olarak, sonra lafzî ve manevî olarak ikiye ayırmıştır.⁷³⁹

Müennes bābı el-Fārisī’nin eserinde en çok yer tutan bölümlerdendir. Bu bölümde müellifin ele aldığı konu başlıkları şunlardır:

a) Müennes isimler bābı

el-Fārisī bu bābta müennes isimlerin kısımlarını tanımlamakta, üç ve daha fazla harften oluşan müennes kelimeleri ele almakta bunların tahkîr ve benzeri

⁷³⁵ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 306.

⁷³⁶ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, 3/241-1/22-212, 3/240-241,

⁷³⁷ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 307.

⁷³⁸ Zemaḥşerī, *el-Mufaṣṣal*, , thk. Faḥr Sāliḥ Kadāre, 187.

⁷³⁹ Hāmelāvi, *Şeze’l-’arf*, Ta’lîk: Muḥammed b. Abdulmut’ , 136.

şekilde kullanıldığında nasıl geleceğini şu şekilde bildirmektedir. “*Müennes isimler iki kısımdır. 1. Kendisinde müenneslik alameti bulunan isimler, 2. Kendisinde müenneslik alameti bulunmayan isimlerdir. Kendisinde müenneslik alameti bulunmayan isimler ya üç harflidir veya üç harften daha fazladır.*”⁷⁴⁰

b) Müenneslik alametinin isimlere bitişmesi bâbı

el-Fārisī bu başlık altında kendisine müenneslik alameti bitişen isimleri şu şekilde ele alır.

İsime bitişen müennes alametleri ikidir: Elif, ve tê. Bu tê harfi ekseri istimâlde vakıf halinde hê olarak okunur. Elif iki kısımdır: Müfred elifi ve kendisinden önce bir elif olan, eliftir ki bu, kelimenin sonunda eliften sonra zâid olarak geldiği için hemzeye çevrilir. İsme bitişen müfred elifi, ya kelimenin müennes mahsus bir yapıdadır veya müzekker ile müennes için ortak kullanılan bir yapıdadır.⁷⁴¹

Mubberred’in zikrettiği müennes alametleri el-Fārisī’nin bildirdiği alametler ile aynı olmakla beraber aralarında terim olarak farklılık vardır. Mubberred müenneslik alametlerini elifi maşşūra, elifi memdüde ve vakıf halinde hê olarak durulanlar şeklinde ifade eder.⁷⁴² Ancak el-Fārisī’nin bu konuda elifin durumu ile ilgili verdiği bilgiler Mubberred’in eserinde yer almamaktadır. Dolayısıyla el-Fārisī bu konuda özgün bir çalışma yapmaya gayret ettiği söylenebilir. Hâfîb ise müennes alametleri konusunda mütekaddim dilcilerin farklı görüşlerde olduğunu bildirir ve şu açıklamayı yapar: “*Mütekaddim dilciler arasında bu konuda ihtilâf vardır. Basralılara göre müennes alametleri ikidir; elif ve tê, Küfelilere göre müennes alametleri üçtür; elif, tê ve hemze*”. Hâfîb’in verdiği bu bilgilerden yola çıkarak el-Fārisī’nin bu konuda Basralıların görüşünü benimsediğini söyleyebiliriz.

c) Müennes olmayan (فُعْلَى)

d) Müennes olan ve olmayanlar için müşterek kullanılan ve sonunda elif olan dört harfli kelimeler bâbı.

e) (فُعْلَى) kalıbında gelenler

f) Kendisinden öncesine elif bitişen müenneslik elifi bâbı. Bu müenneslik elifi zâid eliften sonra vâki olduğu için hemzeye çevrilir.

g) Sonu elifi zâidden sonra hemze vâki olan kelimelerin bâbı. Bunlar sayı ve vezinde (فُعْلَاءُ) gibi oldukları halde müennes olmaları caiz olmayıp, müzekker gelenlerdir.

⁷⁴⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 313.

⁷⁴¹ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 317

⁷⁴² Mubberred, *el-Muħteḏab*, thk. Muħammed Abduħālîk ‘Uzayme, 4/6.

- h) Çoğu lugatta vakıf halinde hê harfi ile değiştirilen tê ile müennes olan isimler bābı.
- i) Sıfat olmayan iki ismin, müzekker ve müennesliklerini tefrik etmek için tê harfinin dâhil olması bābı.
- j) İsmın müfred ve cemi olduğunu ayırt etmek için tê dâhil olması bābı.
- k) Kendisine te'nîs hê'sı dâhil olan müfred isimler. Bunlar (تَمْرٌ و تَمْرَةٌ) gibi cins değildir.
- l) Müzekker ile müennes arasını tefrik değil de, sıfatta mübalağa ifade etmek için müzekker sıfatlara dâhil olan tê bābı.
- m) مَفَاعِلٌ vezninde cemi olduğu halde kendisine tê dâhil olanlar bābı.
- n) Kendisinde üç müennes alametinden biri olmaksızın müennes olan isimler bābı.
- o) Müzekker ve müennes olabilen isimler.⁷⁴³

el-Fārisī bu bābta müzekker ve müennes olarak kullanılan kelimeleri zikretmiştir. Konunun başında üç harfli isimler ve üç harf üzerine ziyâde olan isimler şeklinde bir sıralamama yapmamasına rağmen bu sıralamaya göre kelimeleri vermiştir.

Sībeveyhi eserinde müzekker ve müennesi bir başlık halinde vermemiştir. Nitekim eser incelendiğinde müennes ve müzekkere ait kurallar eserin başında ortasında sonunda dağınık halde farklı konularla ilişkilendirilerek incelenmiştir. Māzīnī eserine müzekker ve müennes konusunu almamıştır. Muberrred ise müzekker ve müennes dair konuları zikretmekle beraber onları ayrı bir başlıkta incelemeyip eserinin farklı yerlerinde yeri geldikçe beyan etmiştir. Ancak Zeccācī bu konuda farklı bir çalışma yapıp müzekker ve müennesi bir başlık altında incelemiştir.⁷⁴⁴ Bu durumda el-Fārisī'nin çalışmasının önceki dönem eserlerinden Zeccācī'nin çalışmasına benzediği ve onun gibi konuları derli toplu anlattığı ifade edilebilir. Ancak el-Fārisī'nin konuya ilişkin sunduğu malumat Zeccācī'den çok daha fazladır.

Müzekker ve müennes konusu ilk dönem gramer eserlerinde olduğu gibi sonraki dönem eserlerde de canlılığını devam ettirmiştir. Sonraki dönem gramer eserleri incelendiğinde müzekker ve müennes konusu el-Fārisī'nin zikrettiği başlıkla sarf ve nahiv türü eserlerde yer almakla beraber bu kadar detaylı incelenmemiştir.

⁷⁴³ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 322-401.

⁷⁴⁴ bk. Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muħammed Hārūn, 1/52-53, 2/38, 3/347, 4/236; Muberrred, *el-Mukteḏab*, thk. Muħammed Abduħālīk Uzayme, 3/338-350, 4/6; Zeccācī, *el-Cumel*, thk. Alī Tefvīk el-Ḥamed, 290.

Örneğin nahiv türünde yazılan İbn Hâcib'in *el-Kāfiye*'sinde, Çarperdî'nin *el-Muğnî fi'n-naḥv*'inde, Birgivî *İzhâr*'ında müzekker ve müennes konusuna kısaca yer verilmiştir.⁷⁴⁵ Günümüzde de müennes konusu sarf nahiv türü eserlerde bulunmakla beraber sadece sarfa dâir eserlerde de yer bulmuştur. Örneğin Haṭîb, Hamelâvî, Çörtü müstakil sarf türü eserlerinde müzekker ve müennes konusunu tek başlık altında incelemişlerdir.⁷⁴⁶

3.7.25. Cemi Teksîr Bâbı

el-Fârisî bu kısım cemilere, cemi mükesser denildiğini öncelikle ifade eder. Müellife göre bunlara cemi mükesser denilmesinin nedeni; bu tür cemilerin, tabak ve benzeri cisimlerin kırılmasına teşbih edilmesi nedeniyledir. Nitekim bu cisimler kırıldıklarında önceki cüzleri/parçaları ile uyumu kalmamaktadır.

el-Fârisî, bu tür cemilerin Ebû Ömer el-Cermî'den naklen üç kısım olduğunu ifade eder.

1. Cemisindeki harfler müfredinden daha fazla olur. Örnek: (عَبْدٌ-عَبِيدٌ, تَوْبٌ-أَتْوَابٌ) gibi.
2. Cemisindeki harfler müfredinden eksik olur. Örnek: (زَارٌ-أَزْرٌ) gibi.
3. Cemisindeki harfler ile müfredindeki harfler sayı olarak eşit olmakla beraber hareketleri farklıdır. Örnek: (سَقْفٌ-سُقُوفٌ, أَسَدٌ-أُسُدٌ) gibi.

el-Fârisî'nin aktardığı bu nakil Sîbeveyhi'nin eserinde yer almamaktadır. Zira Sîbeveyhi, el-Cermî'den önce vefat etmiştir. Yine araştırdığımız kadarı ile bu bilgiyi Muberrred'de zikretmemiştir. Fakat sonraki dönem kaleme alınan sarf türü eserlerde bu bilgi mevcuttur. Örneğin Sekkākî farklı ifadelerle konuya değinmiş Çörtü, el-Fârisîye yakın ifadeler kullanarak meseleyi ele almıştır.⁷⁴⁷ Dolayısı ile el-Fârisî'nin yaptığı bu naklin sonraki dönem eserlerini etkilediğini dile getirebiliriz.

Bu bilgilendirmenin akabinde müellif isimlerin üç kısım olduğunu şu şekilde bildirir:

İsimler üç kısımdır: 1. Üç harfli olanlar, 2. Dört harfli olanlar, 3. Beş harfli olanlardır. Bunlardan üç ve dört harfli olanların cemi teksîri gelir. Beş harfli olanların ise cemi teksîrlerinin getirilmesi kerih bulunmuştur.⁷⁴⁸

⁷⁴⁵ İbn Hâcib, *el-Kāfiyefi ilmi'n-naḥv ve eş-Şāfiye fi ilmi'taṣrîf- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sâlih Abdulaẓîm eş-Şâir, 69; Mîlânî, *Şerḥu'l-muğnî*, thk. Muḥammed Târiḳ Mağribiyye, İstanbul, İrşad Kitabevi, 1438/2017, 169.

⁷⁴⁶ bk. Muḥammed el-Ḥaṭîb, *el-Mustekşâ*, 647; Hamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutî', 136; Çörtü, *Sarf*, 504.

⁷⁴⁷ Sekkākî, *Miftāḥu'l-ulûm*, 103; Çörtü, *Sarf*, 535.

⁷⁴⁸ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 408.

Günümüze kadar yazılan eserler incelendiğinde Arap dilinde üç ve dört harfli isimlerin cemi mükesserlerinin gelmesi konusunda ihtilaf yoktur. Ancak beş harfli isimlerin cemi mükesserlerinin getirilmesi konusu ihtilafıdır. Bunun temeli asıl harflerinden birinin *ḥazf*ine dayanır. Bu konuda Muberrred *el-Mukteḍab*'da “ *Sen bil ki beş harfli ismleri, asıl harflerinden birinin ḥazfî keîh olacağı için cemilemekten kaçınırlar. Onlar bunu söylediklerinde sen de benim zikrettiklerimi söyle*” diyerek beş harflilerin cemilenmesini normal kaşılamaktadır.⁷⁴⁹ el-Fārisî ise beş harflilerin cemi mükesser olarak cemilenemeyeceğini ancak cemilenirlerse de bunun kerîh/istikrâh olduğunu açıklayarak Muberrred'e muhalefet eder. Sonraki dönem eserlerden bazıları da bu konuya değinir. Örneğin Sekkākî “*Cemi teksir iki kısımdır: kendisinde ihtilaf olmayan ve kendisinde ihtilaf olandır. Birinci kısım müstekrih ve ğayri müstekrih olarak iki kısma ayrılır. Bu ikisinin bir misali vardır. O da فَعَالٌ kalıbıdır*” dedikten sonra; “*Eğer bu kelimenin sonunda tê harfi varsa kıyâsen cemilenir. Ancak tê harfi yoksa cemilenmesi şāzıdır*” şeklinde devam ederek cemi kesreti kerîh olanlara değinmiştir.⁷⁵⁰ Bu konuda Sekkākî'nin el-Fārisîye yakın görüşte olduğunu söyleyebiliriz. İbn Mālîk ve İbn Akîl ise kerîh olmalarına değinmeden, Muberrred'in zikrettiği şekilde beş harflilerin kıyâsi olarak cemi kesretlerinin geleceğini ifade etmiştir.⁷⁵¹ Ancak ulaşabildiğimiz kadarıyla günümüzde kaleme alınan sarf türü eserlerde beş harfli isimlerin cemi mükesserlerinin gelmesi konusuna pek fazla değinilmemiştir.

el-Fārisî konunun devamında aşağıda zikredeceğimiz alt başlıklar halinde cemi mükesserleri incelemiştir.

a) Kendisinde ziyâde harf bulunmayan üç harfli isimlerin cemi kesretleri bâbı.

Bu tür isimler on kalıptır.

Bu on kalıp şunlardır:

فَعْلٌ	فِعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
فَعْلٌ	فِعْلٌ	فِعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ

el-Fārisî buradan başlayarak konunun sonuna kadar Arap dilinde gelen müfred ve bazı cemi kalıpların hangi vezinde cemi mükesserlerinin geleceği hususunda bilgi vermektedir. Ancak bu konuda dikkat çeken bir diğer husus bu cemileri her ne kadar sınıflandırmasa da sürekli olarak cemi killet/ednâi aded ve cemi kesret ifadelerine yer

⁷⁴⁹ Muberrred, *el-Mukteḍab*, Muḥammed Abduḥālîk 'Uzayme, 2/228.

⁷⁵⁰ Sekkākî, *Miftāḥu'l-ulûm*, 103.

⁷⁵¹ İbn Akîl, *Şerḥu İbn Akîl*, Te'lîf: Muḥammed Muḥiddîn Abdulḥamîd, 4/61-62.

verir.⁷⁵² Sonraki dönemde kaleme alınan eserlerde cemi mükesserin iki kısma ayrıldığına açıkça temas edilir. Örneğin İbn Akîl ve Çörtü cemi teksiri cemi killet ve cemi kesret şeklinde iki kısım olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁵³

- b) Üç harfli olup kendisine müenneslik têt'sı bitişen isimler bâbı
- c) Cinsler üzerine vâki olan müfred isimler bâbı. Bu cinslere hê ilhâk olmakla kendi ferdlerine mahsus olurlar.
- d) Kendisinde hâzif bulunan isimler bâbı
- f) Kendisine bir şey ilhâk olmadığı halde üçüncü harfi, harfi med olan dört harfli isimlerin cemi mükesserleri bâbı
- e) Kendisine müenneslik alameti bitişmeyen dört harfli müennes isimler bâbı
- f) Dört harfli olup sonuna müenneslik alameti bitişen isimler bâbı
- g) (مَفَاعِلٌ) ve benzeri isimlerin cemi mükesserleri bâbı
- h) Sonunda müenneslik elifi veya bu eliften çevrilmiş hemze olan isimlerini cemisi bâbı
- i) Dört harfli isimlerin cemi mükesseri
- j) Cemisi müfredi gibi kullanılmayan isimler bâbı
- k) Ceminin cemisi bâbı
- l) Cemi lafzı üzerine kılınan is'nân bâbı
- m) Cemi anlamı ifade eden müfred lafızlar
- n) Cemi mükesseri (مَفَاعِلٌ) ve benzeri vezinlerde gelen a'cemî isimler bâbı
- o) Cemi için olan sıfatın cemi mükesseri
- p) Mulhâk olmayan ve mulhâk vezine de girmeyen dört harfli sıfatların cemi mükesseri
- q) Lafız değilde mana üzerine cemilenenlerin bâbı
- r) Mulhâk olarak dört harfli gelenler veya üç harfli olup bir harf ziyâdesi ile dört harfliye mulhâk olanlar bâbı. Bunların cemi mükesseri dört harfliler gibidir.
- s) Dört harften fazla olan sıfatların cemilenmesi bâbı⁷⁵⁴

el-Fârisî'nin eserinde çok fazla yer kaplayan cemi teksir konusunu Sîbeveyhi de zikretmiş fakat cemi mükesser terimini kullanmamıştır. Yine Sîbeveyhi bunlara niçin mükesser denildiği ile alakalı gerekçelerden bahsetmemiş ve konuyu bir başlık

⁷⁵² Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 409.

⁷⁵³ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, Te'lif: Muhammed Muħiddîn Abdulhamîd, 4/52.

⁷⁵⁴ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 429-495.

altında zikretmeyip farklı farklı yerlerde incelemiştir.⁷⁵⁵ Māzīnī ise *et-Taşrīf*'te cemi mükesser konusuna neredeyse değinmemiştir. Muberrred'e gelince o, *el-Mukteḍab*'ın başında cemi mükesser ile ilgili önce kısa bilgi verip daha sonra eserin ilerleyen bölümlerinde farklı başlıklar altında konuyu incelemiştir.⁷⁵⁶ Yaptığımız araştırma sonucunda el-Fārisī'den önce konuyu ele alanların içerisinde cemi mükesseri bir başlık altında ele alan her hangi bir çalışmaya rastlamadık. Bu konuda el-Fārisī'nin güzel bir çalışma yaptığı ve konuyu düzenli bir şekilde incelediği söylenebilir. Bununla beraber, sonraki dönem eserlerinde de cemi mükesser konusunun el-Fārisī'nin yaptığı şekilde ayrı başlık altında incelendiği görülmüştür. Örneğin Sekkākī (ö. 626/1229), İbn Hācib (ö. 646/1249), İbn Akīl (ö. 769/1367) gibi dilciler eserlerinde bu konuyu cemi teksir adı ile ele almıştır.⁷⁵⁷ Yine ülkemizde sarf konusunda önemli çalışmaları olan Çörtü cemi mükesseri iki kısma (cemi killet ve kesret) ayırmış ve önceki dönem eserlerden yararlanarak anlaşılır biçimde konuyu incelemiştir.⁷⁵⁸ Sonuç olarak sonraki dönem dilcilerinin el-Fārisī'yi bu konuda takip ettikleri söylenebilir. Ancak Sībeveyhi, Muberrred ve el-Fārisī cemi mükesser konusuna eserlerinde genişçe yer verdikleri halde son kısımda adı geçen dilciler aynı şekilde yer ayırmamıştır.⁷⁵⁹ Günümüzde sarf konusunu ele alan eserlerde ise cemi mükesser konusu el-Fārisī ve öncesi dilcilerin değindikleri kadar olmasa da, zamanımızdaki kullanımları göz önünde bulundurularak ele alınmıştır.

3.7.26. Taşğir Bābı

el-Fārisī konuya öncelikle ismi taşğirin ne ifade ettiğini anlatmakla başlar. Ona göre ismi taşğir; ismi küçüklükle vasıflanma konumunda kılmaktır. Örneğin (حَجْرٌ صَغِيرٌ) demek (حُجْرٌ) demektir. Müellife bu görüşünü ta'lil yöntemi ile şu şekilde ortaya koyar; ismi fāil amel ettirildiğinde (هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا) şeklinde mefûlü bihini naşb ederken (ضَارِبٌ)'nün ismi taşğiri olan ضَوْيْرِبٌ kelimesinin mefûlü bihde amel ettirilmesi güzel görülmemektedir. Müellifin konuya ilişkin diğer açıklaması da ismi fāilin vasıflandığı zaman amel ettirilmesinin güzel görülmemesidir. Örneğin (هَذَا ضَارِبٌ ظَرِيفٌ زَيْدًا) cümlesindeki ismi fāilin mefulü bihini naşb etmesi güzel

⁷⁵⁵ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 3/408-480-490-567-569-601,

⁷⁵⁶ Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīk 'Uzayme, 1/6, 2/207-229.

⁷⁵⁷ Sekkākī, *Miftāḥu'l-ulūm*, 103-105; İbn Hācib, *el-Kāfiye fi ilmi'n-naḥv ve eṣ-Şāfiye fi ilmi'taşrīf ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sālīḥ Abdulaẓīm eṣ-Şāir, 73; İbn Akīl, *Şerḥu İbn Akīl*, 4/52-62.

⁷⁵⁸ Çörtü, *Sarf*, 535-549.

⁷⁵⁹ Sekkākī, *Miftāḥu'l-ulūm*, 103-105.

görülmemektedir. Bu durumda ismi fâil vasıflandığında nasıl mefulü bihini naşb edemiyorsa, vasıf manasında olan ismi taşğiri de amel etmemektedir. el-Fārisī bu sözlerle ismi taşğirin vasıf konumunda olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁶⁰

Sībeveyhi eserinde ismi taşğir başlıklı bir konu açmakla beraber onun vasıf olduğuna dair herhangi bir delil ile ortaya koymamaktadır. Aynı şekilde Muberrred de taşğir bābında konuyu ele almıştır. Ancak el-Fārisī'nin değindiği gibi ismi taşğirin vasıf olma konusuna ve gerekçelendirmelerine temas etmez. Dolayısı ile el-Fārisī'nin konunun başında zikrettiği bu açıklama kendisinden önce kaleme alınan iki eserde yer almamaktadır. el-Fārisī birçok konuda olduğu gibi ortaya attığı düşünceyi burada da farklı yöntemlerle temellendirmektedir. Zaten içerisinde bulunduğu dönemde onu diğer dilcilerden ayıran özelliklerinden biri bu tavrıdır. el-Fārisī ismi taşğir bābında bazı başlıklarda tahkîr ifadesini kullanarak bu kalıbın tahkîrde de kullanıldığına dikkat çekmiştir. Sonraki dönem eserlerin bazılarında ismi taşğir, et-tahkîr olarak isimlendirilmiştir.⁷⁶¹ Ġalāyînî ismi taşğir kalıbının ifade ettiği anlamlara yer verirken ismi taşğirin bu yönüne şu şekilde dikkat çekmektedir: “*İsmi taşğirin faydası ya taklile ya taşğire veya tahkire delalet içindir*”.⁷⁶²

el-Fārisī konunun devamında ismi taşğir kalıbının nasıl geleceği konusunda bilgi verir. Öncelikle bu konuda ifade ettiği şey, ismi taşğirin murab isimlerde geleceğidir. Sībeveyhi ve Muberrred'in dile getirmediği bu konu el-Fārisī sonrası kaleme alınan eserlerde de yer almaktadır. Örneğin İbn Akîl, mu‘rab isimlerin ismi taşğirinin getirileceğine işaret etmiş, Ġalāyînî taşğir yapılmanın şartları arasında ismin, murab olmasını zikretmiştir.⁷⁶³

el-Fārisī taşğir yapılacak ismin ilk harfinin đamme, ikinci harfinin fetħa ve üçüncü harf olarak da sâkin yê harfinin olması gerektiğini bildirir ve bunu üç kalıpta (فُعَيْعِلٌ فُعَيْلٌ, فُعَيْعِلٌ) şeklinde gösterir. Bu kalıplar aynı şekilde Sībeveyhi'nin eserinde de yer almaktadır. Ayrıca el-Fārisī bu kalıplara (فُلَيْسٌ, دُرَيْهَمٌ, دُنَيْنِيرٌ) kelimelerini örnek verir. el-Fārisī'nin örnek olarak zikrettiği bu kelimeler de Muberrred'in ifadesine göre el-Ĥalîl'in verdiği misallerdir. Zira Muberrred bu konuda şöyle demektedir: Māzînî, Asmā' den el-Ĥalîl'in ismi taşğiri üç vezin olarak (فَلْسٌ, دِرْهَمٌ, دِينَارٌ) vazettim dediğini

⁷⁶⁰ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 496-497.

⁷⁶¹ Sekkākī, *Miftāħu'l-ulūm*, 107.

⁷⁶² Muştafā el-Ġalāyînî, *Cāmiud'-durusil-'Arabiyye*, (Sayda: el-Mektebetu'l-Aşriyye, 1423/2003),1/ 231.

⁷⁶³ İbn Akîl, *Şerħu İbn Akîl*, 4/64; Ġalāyînî, *Cāmiud'-dürüsü'l-'Arabiyye*, 1/ 231.

nakleder.⁷⁶⁴ Aslında el-Fārisī bu bilgileri Sībeveyhi ve Muberrred'den almakla beraber onların ismini zikretmemiştir. el-Fārisī'den sonra günümüze kadar kaleme alınan eserlerde ismi taşğire dair bu bilgi aynı şekilde devam ederek gelmiştir.⁷⁶⁵

el-Fārisī ismi taşğiri getirilecek kelimelerin sülâsî, rubāî, humâsî olarak üç kısım olduğunu bildirir. Ancak humâsîlerin cemi mükesserlerinin gelmesi nasıl istikrâhen ise ismi taşğirlerinin gelmesi de istikrâhendir. Bunun nedeni beş harflilerin ismi taşğiri getirileceğinde asıl harflerinden birinin hâzfedilmek zorunda kalınmasıdır.⁷⁶⁶ Sībeveyhi beş harflilerin ismi taşğiri nasıl geleceğini, istikrâh ve benzeri ifadelerden birinin zikretmeden bildirir. Muberrred ise bunların nasıl geleceğini anlattıktan sonra “*Bu zikredilen bu bâbın kıyasıdır*” der. el-Fārisī beş harflilerin ismi taşğiri konusunda her iki dilciye de muhalefet etmektedir. Sonraki dönemde konuyu ele alanlardan Sekkākî, el-Fārisī'nin bahsettiği bu muhalefete isim vermeden değinir. İbn Akîl, Ğalâyînî ve Çörtü ise beş harflilerin ismi taşğirinin gelebileceği görüşündedir.⁷⁶⁷ Netice olarak el-Fārisī'nin beş harfli kelimelerin ismi taşğirinin istikrâhen geleceği düşüncesi sonraki dönemde pek kabul görmemiştir.

el-Fārisī bu bölümde şu alt başlıkları ele almıştır:

- a) Üç harfli isimlerin ismi taşğiri bâbı
  - b) Aslında üç harfli olup kendisinde bir harf hâzfedilenlerin taşğiri bâbı
  - c) Kendisine müenneslik alameti bitişenlerin ismi taşğiri
  - d) Sonunda elif-nûn zâid bulunan isimlerin taşğiri bâbı
  - e) Aslı üç harfli olup, kendisinde iki ziyâde harf ictimâ edilenlerde, sadece zâidlerden biri hâzfedilir
  - f) Aslı üç harfli olup, kendisinde iki ziyâde harf ictimâ edilenlerde, dilediğini hâzfedersin.
- a) Aslı dört harfli olanların ismi taşğiri
  - b) Cemilerin ismi taşğiri
  - c) Terhîm yapılan kelimelerin ismi taşğiri
  - d) Müphem isimlerin ismi taşğiri⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ Sībeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārûn, 3/415; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlîk 'Uzayme, 2/234.

⁷⁶⁵ İbn Akîl, *Şerḥu İbn Akîl*, 4/64; el-Ğalâyînî, *Câmiud'-durusi'l-'Arabiyye*, 1/231; Çörtü, *Sarf*, 482.

⁷⁶⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 496-497.

⁷⁶⁷ Sekkākî, *Miftâhu'l-ulûm*, 107; İbn Akîl, *Şerḥu İbn Akîl*, 4/64; el-Ğalâyînî, *Câmiud'-dürüsü'l-'Arabiyye*, 1/232; Çörtü, *Sarf*, 482.

⁷⁶⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 497-516.

el-Fārisī'nin ismi taşgır konusunda dile getirdiği kuralların çoğu Sıbeveyhi ve Muberrred'in eserinde yer almaktadır. Ancak el-Fārisī bu konuda onlardan farklı bazı bilgiler verip temellendirmeler yapmakla beraber onlardan iktibas ettiği bilgileri önceki konularda olduğu gibi ismini vermeden zikretmiştir. İsmi taşgır konusu ilk dönemden günümüze kadar Arap gramerine dair kaleme alınan eserlerde yer bulmuştur. Ne var ki sonraki dönem eserleri, ilk dönem eserleri kadar ismi taşgır bölümünü bu kadar fazla başlık altında ele almamış ve derinlemesine incelememişlerdir. Özellikle de günümüzde ismi taşgır konusuna değinen eserler konuyu kısa tutmaya özen göstermişlerdir. Sonraki dönem eserlerinde dikkat çeken başka bir husus da kelimenin ismi taşgır vezninde gelebilmesinin şartlarını bildirmeleridir.⁷⁶⁹

3.7.27. Masdarlar, Masdarlardan Müştak Olan Fiiller

el-Fārisī *et-Tekmile* isimli eserinde isim ve fiillerin yapılarını ele alır. Ancak bu konuda önemli diğer bir mevzu da isim ve fiillerden hangisinin diğerinden türediği konusudur. Basra ve Kûfe dil ekollerinin ele aldığı bu mesele hakkında el-Fārisī'nin görüşü fiillerin mastarlardan türediğidir. Müellif bu görüşünü “ *İsmi fâil ve ismi mefûl gibi fiiller de masdardan müştaktır*” sözleri ile ifade eder ve görüşünü şu şekilde temellendirir: “*Eğer mastarlar fiillerden müştak olsaydı kıyâsta aynı yol takip edilir, ismi fâil ve ismi mefulün değişmediği gibi bunlar da değişmez ve kıyâsî olurlardı. Bu durumda mastarların diğer ismi cinsler gibi farklı olarak gelmesi onların fiilden değil fiillerin kendilerinden türediğini göstermektedir*”.

Burada müellifin anlattığı tüm sülâsî bâblardan gelen fiillerin ismi fâil ve ismi mefullerinin sürekli (فَاعِلٌ و مَفْعُولٌ) vezninde gelip değişmediği gibi sülâsîden gelen mastarların da sürekli aynı vezinde gelip değişmemesinin gerekliliğidir. Hâlbuki sülâsî mastarlar bunların aksine aynı bâbtan gelen fiillerde bile farklı kalıplarda gelebilmektedir. el-Fārisī'nin bu konuda getirdiği diğer bir delil ise şudur:

“*Eğer mastarlar fiilden müştak olsaydı, onlar da fiiller gibi zaman ve eyleme delalet ederlerdi. Yine ismi fâil ve ismi meful ve diğer müştaklar gibi eylem ifade edip fâil ve mefulü bih alırlardı. Hâlbuki masdarlarda böyle bir durum yoktur. Buradan anlaşılmaktadır ki masdarlar fiillerden müştak değildir*”.

⁷⁶⁹ el-Ğalāyīnī, *Câmiud'-dürüsü'l-'Arabiyye*, 1/232; Çörtü, *Sarf*, 482; M. Sadi Çöğenli, *Arapça Fil Çekimleri ve Sarf Bilgisi*, Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 1999, 328.

İbnu'l-Enbārī (ö. 577/1181) Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilâflarını anlattığı eserinde; fiil ve isimlerin hangisinin diğerinden müştak olduğu konusunda Basralıların görüşlerini temellendirirken el-Fārisī'nin öne sürdüğü bu delilleri aynı ifadelerle görüş sahibinin ismini vermeden aktarmıştır.⁷⁷⁰

Ayrıca el-Fārisī, Kûfelilerin masdarların fiilerden müştak olduğuna dair diğer bir gerekçeleri de mastarların fiiler gibi i'lâl yapılmasıdır. el-Fārisī buna karşı çıkmakta ve onlara şu şekilde cevap vermektedir: “*Masdarların da fiiller gibi i'lâl yapılması onların fiillerden müştak olduğuna delalet etmez. Zira bir kısım fiillerde de diğerleri gibi i'lâl yapıldığı halde bunlar birbirinden türememiştir*”.

el-Fārisī'nin savunduğu bu görüşü Sîbeveyhi ilk olarak *el-Kitāb* isimli eserinin farklı yerlerinde zikretmekle beraber, el-Fārisī'nin dile getirdiği temellendirmelere değinmemiştir. Dolayısıyla müellifin öne sürdüğü delillerin özgün olduğu ve Basra ekolünün lehine fiillerin masdarlardan türediği görüşünü güçlendirdiğini ve bu konuda onun Basra ekolünü takip ettiği söylenebilir.

el-Fārisī *et-Tekmile*'de kelimenin isim, fiil ve harften meydana gelmesi konusuna değinmez. Ancak bunlardan *el-İzāh* isimli eserinin başında “*Kelâm üç şeyden meydana gelir; isimi fiil ve harf*” şeklinde bahseder. Buradan anlaşılmaktadır ki müellif bu konuda selef dilcilerin görüşünü aynı şekilde aktarmaktadır. Zira Sîbeveyhi de *el-Kitāb* isimli eserinde, Muberrid de *el-Muktedab* isimli eserinde kelamın fiil, isim ve harf olarak üçe ayrıldığını ifade etmiştir. el-Fārisī sonrası dönemden günümüze kadar kaleme alınan eserlerde de bu taksim aynı şekilde devam etmiştir.⁷⁷¹ Kelimenin kısımları ilk dönemden itibaren çoğunlukla nahiv eserlerinde yer almakta ve nahvin konusu olarak kabul edilmektedir. Fakat modern dönem dilcilerinden Temmâm Hassan'a göre bunlar sarf ilminin konusudur. Ona göre bazı nahivciler sadece mebnâ veya mana olarak ayırdıkları için kelimeyi fiil, isim ve harf olarak üç kısma ayırmışlardır.⁷⁷² Halbuki ona göre kelime hem mebnâ ve hemde mana olarak ayrılmamalıdır. Bu durumda kelime yedi kısımdır. Bunlar; isim, sıfat, fiil, zāmīr, el-hâlîfe (ifsâh-açıklama), zarf ve edattır.⁷⁷³ Temmâm Hassan bir diğer

⁷⁷⁰ İbnu'l-Enbārī, *el-İnsâf*, 195.

⁷⁷¹ Zemaşşerî, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 32; İbn Hâcib, *el-Kâfiyefi ilmi'n-nahv ve eş-Şâfiye fi ilmi'taşrif- ve'l-ḥatt*, thk. Sâlih Abdulaẓim eş-Şâir, 11; Ḥamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muhammed b. Abdulmutî', 51; Galay'inî, *Câmiu'd-durusi'l-'Arabiyye*, 10; Çörtü, *Sarf*, 80.

⁷⁷² Hassân, *el-Luġatu'l-'Arabiyye*, (Kahire: Dâru's-Şekâfe, 1994) 82-83.

⁷⁷³ Hassân, *el-Luġa*, 86.

eseri olan *el-Beyân fî revâ'i'l-Kur'ân* isimli eserinde bunlara masdarı da ekleyip sekize çıkarmıştır.⁷⁷⁴

et-Tekmile'de kelimenin kısımlarından isim ve fiill yapıları ile ilgili geniş malumat bulunmakla beraber harflerin yapıları ile ilgili malumat bulunmamaktadır. Ancak harflerle ilgili ele aldığı konu fiil ve isimlere ziyâde olan harflerdir ki bunlar kelime yapılarından farklı olarak çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

3.7.28. İsimlerin Yapısı

el-Fârisî'ye göre ismin yapıları harflerinin tamamı aslından olan (kök) ve kendisinde ziyâde harf bulunanlar olarak iki kısımdır.

a) Harflerinin tamamı aslından olan kök isimler müellife göre üç, dört ve beş harflidirler. Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki müellife göre kök isimler en az üç en fazla beş harfli olabilirler.

Müellif sülâsî isimlerin cemisi bâbında üç harfli isimlerin on kalıp olduğunu bildirir. İsimler ve fiilerin harflerinin adedi babında ise dört harfli isimlerin beş kalıp olduğunu ancak bunlara Aḥfeş'in (فُعَلَّل) kalıbını eklediğini belirtir. Ayrıca beş harfli isimlerin ise dört kalıp olduğunu İbn Serrâc'ın beş harfli isimlere (هُنْدَلَع) kelimesini eklediğini de zikreder.

b) Mezîd isimler.

el-Fârisî'ye göre aslı üç ve dört harfli isimler ziyâde harf sebebi ile en fazla yedi harfli olabilir. Beş harfliler ise ziyâde harf sebebi altı harfli olabilirler. Yine üç harfli isimler dört ve beş harflilere, dört harfli isimler de beş harflilere mulḥaḳ olabilirler.

İsimlerin kök ve mezîd olması konusunu el-Fârisî; Sîbeveyhi, Mâzînî ve Muberrred gibi aynı şekilde zikretmiştir. Ancak Sîbeveyhi isimlerin az da olsa iki harfli gelebileceğini bildirmiştir. Yani Sîbeveyhi'ye göre isimler iki harfli de gelebilir. Muberrred iki harfli isimler konusunda seleflerinden farklı olarak şu ifadelerde bulunur: “*İsimlerden iki harf üzerine olanlar harfî leyyin veya harfî haft ḥazfedilenler veya taz'îf ağır geldiğinden dolayı bir harf düşürülenlerdir.*” Aslında Muberrred'e göre gerçekte isimler en az üç harften oluşup ḥazîf sebebi ile iki harfli gelmektedir. el-Fârisî bu bâbta isimlerin iki harfli gelmesi konusuna temas

⁷⁷⁴ Hassân, *el-Beyan fî Revai'i'l-Kur'an*, (Kahire, by. 2000), 52; Selim Tekin, *Temmam Hassân ve Arap Dil Bilim Çalışmalarındaki Yeri*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 99-100.

etmemiştir. Māzīnī yukarıdaki bilgilere; yedi harfli mezîd isimlerin sadece sülâsî fillerin masdarlarına harf ziyâdesi ile elde edileceğini ilave eder. Konuyu en geniş şekilde ele alan Sîbeveyhidir. Ne var ki o, isimlerin ziyâde olmasını bir başlık altında derli toplu şekilde değil, kelimenin harflerinin sayısı başlığı altında ele almış, harfler, fiiler ve isimlerin kaç harften meydana geleceğini harf sayısına göre incelemiştir. Bu yöntem harfler, isimler ve fiillerin iç içe olmasına neden olmuştur. el-Fārisī'nin bu konuda önceki dilcilerden farkı isimlerin kök halde geldiği vezinlerin kaç farklı kalıpta geldiklerini sayı vererek beyan etmesi, konuyu derinlemesine araştırıp sonraki dönemlerde buna eklenen vezin varsa bunu bildirmesidir. Örneğin yukarıda zikri geçen Aḥfeş, Sîbeveyhi'den sonra vefat etmiştir, İbnu's-Serrāc (ö. 316/929) ise hepsinden daha sonra dünyaya gelmiştir. el-Fārisī'nin adı geçen dilcilerin eklediği kalıplara eserinde yer vermesi kendisinden önceki sarfa dair eserlere çok iyi bir şekilde hakim olduğunu ve araştırmacı kimliğini göstermektedir.

el-Fārisī'den günümüze kadar kaleme alınan bazı sarf eserlerinde isim yapılarına yer verilmiş ve bu eserler incelendiğinde yukarıdaki taksime muhâlif bir düşüncenin ileri sürüldüğü görülmemiştir.⁷⁷⁵

3.7.29. Fiillerin Yapısı

a) Sülâsî Fiiler

el-Fārisī eserinde fillerin yapıları ile ilgili konuyu “*sülâsî fiilerin yapıları ve mastarları, sülâsî mezîd fiiler ve masdarları, rubâî fiiler*” başlıkları altında ele alır. Müellif fiil yapılarını; harflerinin tamamı aslından olan (kök) fiiller ve kendisinde ziyâzde harf bulunan fiiller olarak iki kısma ayırır. Harflerinin tamamı aslından olan kök filleri de sülâsî ve rubâî olarak taksim etmiştir. Müellife göre harflerinin tamamı aslından olan beş harfli fiil yoktur.⁷⁷⁶ Sülâsî fillerden harflerinin tamamı aslından olanları müteaddî ve ğayri müteaddî olarak ikiye ayırır. Sonraki dönemde lâzım fiil olarak anılacak olan bu fiiller için müellif ğayri müteaddî terimini kullanmaktadır. Ancak müteaddî terimini ilk kullanan el-Fārisī değildir. Zira Sîbeveyhi eserinin farklı yerlerinde bu terimi kullanmaktadır. Örneğin bu terim *el-fâil bâbında* birkaç defa geçmektedir.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadāre, 234; Ḥamelāvi, *Şeze'l-'arf*, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutî', 106; Muḥammed el-Ḥatīb, *el-Mustekşā*, 601.

⁷⁷⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 550.

⁷⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 1/33.

el-Fārisī müteaddî fiillerin üç kalıp olduğunu bunların da:

1. فَعْلٌ يَفْعُلُ

2. فَعْلٌ يَفْعُلُ

3. فَعْلٌ يَفْعُلُ kalıpları olduğunu ifade eder. Ancak müellif bu kalıpların müteaddîye mahsus olmadığını ve bu kalıplardan gelen bazı fiillerin ğayri müteaddî olduğunu örneklerle ifade ettikten sonra ğayri müteaddîye mahsus olarak (فَعْلٌ يَفْعُلُ) kalıbını bildirir.

el-Fārisī'den önce Sîbeveyhi, Māzīnī ve Muberrred de bu konuya eserlerinde yer vermiştir. Ancak Sîbevehi yukarıda zikri geçtiği şekilde fiillerin üç kalıpta olduğunu bildirirken müteaddî ve ğayri müteaddî şeklinde ilk başta bir ayırım yapmamakta,⁷⁷⁸ konunun ilerleyen bölümlerinde bu ayırma yer vermektedir.⁷⁷⁹ Māzīnī ise kök fiillerin üç ve dört harfli olduğunu bildirir. Üç harfli fiillere üç tane etken kalıp (ضَرَبَ, عَلِمَ, ظَرَفَ) ve bir tane de edilgen kalıp (ضُرِبَ)'yi bildirir.⁷⁸⁰ Bunun haricinde konuya ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmaz. Mubberred'in sülâsî fiillerle ilgili taksimi fiili mazi temellidir. O, mazi fiilin aynu'l-fiilin harekesinin değişmesine göre (فَعْلٌ, فَعِلٌ, فَعُلٌ) şeklinde üç kalıpta olduğunu ifade edip bunları anlatırken müteaddî ve ğayri müteaddî olduklarını beyan eder.⁷⁸¹

el-Fārisī'nin yukarıda ismi geçen dilcilerden farkı takip ettiği metotta ortaya çıkmaktadır. O, sülâsî fiileri taksim ederken öncelikle çatı (nesne alıp almaması) bakımından müteaddî ve ğayri müteaddî olarak ikiye ayırır. Daha sonra müteaddî olarak gelen fiilleri üç kalıpta ifade edip bunların masdarlarının hangi kalıplarda gelebileceğini örneklerle bildirir. Arkasından bu kalıplardan gelen fiillerin ğayri müteaddî olarak da gelebileceğini ifade eder ve her kalıba ait ğayri müteaddî masdarları zikreder. Bu üç kalıptan sonra ise kendisinden hiç müteaddî fiilin gelmediği (فَعْلٌ يَفْعُلُ) kalıbını ve masdarlarını bildirir. Ayrıca Māzīnī ve Muberrred ilk başta fiillerin sadece mâzilerini zikrederken el-Fārisī Sîbeveyhi'nin yolunu takip ederek mâzi ve muzâri kalıpları beraber zikreder.

Bu durumda müellife göre Arap dilinde aslı üç harfli olanlar dört kalıpta gelmektedir. Fakat sonraki dönemlerde sülâsî fiiller sarf alanında kaleme alınan eserlerde altı veya daha fazla kalıp olarak ele alınmıştır. İleriki dönemde ayrı birer bāb olarak kabul edilen üçüncü bāb (فَعْلٌ يَفْعُلُ) ve altıncı bāb (فَعْلٌ يَفْعُلُ) el-Fārisī

⁷⁷⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/5-8.

⁷⁷⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/38.

⁷⁸⁰ İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muşafā & Abdullāh Emīn, 20.

⁷⁸¹ Muberrred, *el-Muḫteḍab*, thk. Muḥammed Abduḫālīk 'Uzayme, 1/209.

tarafından ayrı bir bāb olarak görülmemiştir. Halbuki Sībeveyhi (فَعْلٌ يَفْعُلُ) şeklinde zikredip örnekler vermiş ve istiḥād için Arap sözleri ve şiirler getirmiştir. Sībeveyhi'nin dile getirdiği diğer bāb (فَعْلٌ يَفْعُلُ) dūr.⁷⁸² Bu bāb sonraki dönemlerde çok az zikredilmiştir.

el-Fārisī fiillerin yapıları konusunu işlerken sülâsî fiillerin masdarlarını bildirmeye özel önem vermekte ve fiillerin hangi bablardan geldiğini ve mastarlarının hangi vezinlerde geleceğini belirtmektedir. Günümüzde sülâsî mücerred fiiller konusu sarfa dair eserlerde yer almakla beraber ilk dönemden farklı olarak mâzi ve muzâri kombinasyonu ile verilip altı bāb olduğu ifade edilmektedir.⁷⁸³

b) Rubāi Fiiller

el-Fārisī rubāi fiilleri kendisinde ziyāde harf bulunmaksızın harflerinin tamamı aslından olan dört harfli fiiller olarak tanımlayıp muzârilerinin ilk harfinin ḍamme olduğunu bildirir. Fakat rubāi fiillerin kaç farklı kalıpta geldiği ile ilgili açık bir bilgi vermeksizin sadece (سِرْفَةٌ) kelimesini örnek verir. Mezkûr bilgilerden yola çıkarak ona göre rubāilerin, bir bāb olduğu söylenebilir.

el-Fārisī dört harfli fiiller konusunda bazı yerlerde kendisinden önceki dilcilerin söylediklerine yakın ifadeler kullanmaktadır.⁷⁸⁴ Ancak müellif diğerlerinden farklı olarak; rubāi fiillerin tanımını konunun başında vermiş, bu bābtan gelen fiillerin muzârilerinin ilk harfin ḍamme olacağını bildirmiş ve bu bābtan gelen muzâaf fiiller ve masdarlarına dikkat çekmiştir. el-Fārisī ve Sībeveyhi'nin diğerlerinden farklı olarak bu konuda söyledikleri muzâf fiillerin masdarlarının (قُلْفَالٌ) ve (زُرْزَالٌ) şeklinde ilk harfin kesre değil fetha ile de gelebildiğidir.⁷⁸⁵ Sībeveyhi bunu (تَفْعِيلٌ) masdarına benzeterek delillendirmektedir. Ancak el-Fārisī, Sībeveyhi'den farklı olarak bu kısım masdarlarda ilk harfin kesre olmasının asıl olduğunu iddia eder ve görüşünü şu şekilde temellendirir “*Araplar üç harfli fiillere mulḥaḳ olanlardaki gibi kendisinde ziyade mulḥaḳ olan bu kısım masdarların (سِرْهَانَةٌ) ve benzerlerinde olduğu gibi ilk harfini fetha okumamaktadırlar.*”⁷⁸⁶ Müellif burada kıyâs yöntemi ile ilk harfin kesre okunmasının asıl olduğunu ifade etmekte ve Sībeveyhi'nin görüşüne

⁷⁸² Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. ‘Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/38-40.

⁷⁸³ Ḥaṭīb, *el-Mustekṣā*, 273; Ḥamelāvī, *Ṣeze’-l-‘arf*, Ta’līḳ: Muḥammed b. Abdulmutī’, 62; Çörtü, *Sarf*, 125; Çöğenli, *Sarf Bilgisi*, 358.

⁷⁸⁴ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/85; İbn Cinnī, *el-Munṣıf*, thk. İbrāhīm Muṣṭafā & Abdullāh Emīn, 25; Muberrred, *el-Muḳtedab*, thk. Muḥammed Abduḥālīḳ ‘Uzayme, 2/93.

⁷⁸⁵ Sībeveyhi, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, *el-Kitāb*, 4/85.

⁷⁸⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḫr el-Murcān, 532.

zımnî muhalefet etmektedir. Dikkat edildiğinde müellifin ezberci bir anlayışla konuyu tekrar etmekten ziyade farklı bilgilerle meseleye ilişkin bilgiler vermeye çalıştığı gözlemlenmektedir.

Günümüzde rubâi mücerred fiiller konusu da gramer türü eserlerde yerini almakta ve bu konuda ilk dönemden farklı bir şey söylenmemektedir.⁷⁸⁷

c) Sülâsî Mezîd Filler

el-Fārisî sülâsî mezîdleri kendisine bir harf ziyâde olanlar (dört harfli) ve birden fazla harf ziyâde olanlar olmak üzere iki kısma ayırır. Kendisine bir harf ziyâde olanlar da müellife göre iki kısma ayrılmaktadır. Bunlar dört harfli olup mulhâk olanlar ve mulhâk olmayanlardır. Müellifin burada mulhâk olanlarla kast ettiği masdarları ve muzârieleri rubâi mücerredin masdar ve muzârieleri ile aynı vezinde gelenlerdir. Bunlara ziyâde harf olarak kelimenin ikinci, üçüncü harfi vâv ve yê harfi veya sonuna yê harfi gelir. Mulhâk olmadığı halde dört harfli olup kendisinde ziyâde harf bulunanlar müellife göre üç kalıpta gelir. Bunlar (أَفْعَلٌ, فَعْلٌ, فَاعِلٌ) kalıplarıdır. Müellif bu bābta (أَفْعَلٌ) kalıbından gelen fiil muzârielerin mütekellimlerinde iki hemze bir araya gelmesin diye muzârielerin tamamında hemzenin hâzfedilerek (يُؤَكْرِمُ) yerine (يُكْرِمُ) şeklinde söylendiğini ifade eder. Müellif bunların yanında bu kalıpların ifade ettiği anlamları ele alır. Örneğin (أَفْعَلٌ) kalıbı müteaddî olmayı müteaddî yapar, bazı durumlarda sülâsî olan (فَعْلٌ) ile aynı anlama gelir, فَعْلٌ kalıbı eylemin çok yapıldığını ifade eder, (فَاعِلٌ) kalıbı eylemin ortaklaşa yapıldığına delalet eder.⁷⁸⁸

el-Fārisî sülâsî üzerine birden fazla harf ziyâde olanların sekiz kalıp olduğunu ifade edip bunları humâsî ve sūdâsî şeklinde ayrıma tabi tutmaksızın “*ilk harfleri sâkin olduğu için evveline hemze-i vaşıl getirilenlerdir*” şeklinde açıklar. Bu konuda dikkat çeken bir husus kendisine iki ve üç harf ziyâde olanları tek bir başlık altında ele almasıdır. Dikkate değer diğer bir husus ise (تَفَعَّلٌ و تَفَاعَلٌ) kalıplarını sülâsî mezîd olarak zikretmemesidir. Halbûki bu iki kalıp Sîbeveyhi ve Māzînî tarafından zikredilmiştir.⁷⁸⁹

Sîbeveyhi sülâsî mezîd fiiller konusunu bütüncül olarak ele alıp bir başlık altında toplamak yerine onları eserin farklı yerlerinde zikreder.⁷⁹⁰ Müellifin mezîd

⁷⁸⁷ Hâşib, *el-Mustekşâ*, 287; Hâmelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutî', 72; Çörtü, *Sarf*, 215.

⁷⁸⁸ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 523-527.

⁷⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/66-79-81.

⁷⁹⁰ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/68-70-73-75-76-78-79-80.

fiillere yer verirken anlam bazlı bir yöntem izlediği söylenebilir. Örneğin فَعَلَ'nin renkleri ifade için (أَفْعَالٌ) veznine, eylem yaptırmak anlamını sağlamak için (أَفْعَلٌ) veznine, çokluk anlamı ifade etmek için (فَعْلٌ) veznine nakledileceğini bildirir.⁷⁹¹ Daha sonra da “kendisine ziyâde harf ilhâk edilen sülâsîlerin masdarları” şeklinde bir başlık açar. Bu başlık altında fillerin sıralamasında kelimenin kaç harfli olduğunda dikkat etmeksizin, önce dört, sonra beş, sonra altı daha sonra tekrar dört harfli filleri yedi bâbta zikreder.⁷⁹² Ancak mezîd fillerin başına hemze-i vaşıl dâhil olmasını Mâzîni dile getirmiştir. Mâzîni de Sîbeveyhi gibi sülâsî mezîdleri herhangi bir bölümlendirmeye gitmeden anlatır. Mâzîni sülâsî mezîd fiillerden öncelikle bir harf ziyâdesi ile mulhâk olanları ele alıp bunlardan vâv, yê ve elif ziyâdesi olanlarının mulhâklarının semâi olduğunu bildirir. Bunların arkasından da diğer mezîd fillerin ilk harfi sâkin olduğu için evveline vaşıl hemzesi getirileceğini ifade eder. Bununla beraber bu hemzeden sonra zâid olarak nûn, tê, sîn-tê ve diğer harflerin zâid olarak gelmesi ile mezîd bâbların oluşacağını bildirir.⁷⁹³ Ayrıca Mâzîni'nin yönteminde dikkat çeken bir husus fiiller ve isimlerin ziyâde harf ile gelmelerini tek başlık altında karışık olarak incelemesidir. Muberrred ise sülâsî mezîd filleri ele alırken önce dört harfli sonra beş harfli daha sonrada da altı harfli fiilleri zikrettikten sonra evvelinde ziyâde tê harfi bulunanları zikreder.⁷⁹⁴ Ancak bu konuda her hangi bir bölümlendirme yapmaz. Bununla beraber Muberrred'in konuya ilişkin yaptığı çalışmanın önceki döneme nazaran daha düzenli olduğu söylenebilir.

el-Fârisî'nin Sîbeveyhi, Mâzîni, ve Muberrred'den farkı sülâsî mezîd fiilleri düzenli bir şekilde bölümlere ayırıp sırasıyla detaylı olarak incelemesidir. Bu yöntem dahi başlı başına onu diğerlerinden ayırmaktadır. Zira bu şekildeki bir düzenleme konunun dağılmasını engellemekte, okurun konuyu anlamasına, bâbları takip etmesine yardımcı olmaktadır. Ayrıca el-Fârisî evvelinde vaşıl hemzesi olan sülâsî mezîd fiillerin kaç kalıpta geldiğini açıkça ifade etmektedir.

Günümüzde sülâsî mezîdler üç bölüm olarak; sülâsî'ye bir harf ziyâdesi ile dört harfli olanlar, sülâsiye iki harf ziyâdesi beş harfli olanlar ve sülâsiye üç harf ziyâdesi ile altı harf olanlar şeklinde ayrı ayrı bölümler olarak ele alınmıştır. Sülâsi üzerine bir harf ziyâde olduğu halde, sülâsî mezîdden kabul edilmeyen kelimeler vardır. Örneğin: (حَوْقَلٌ-يَيْطَرُ) gibi. Bu kelimelerin aslı (حَقْلٌ و بَطْرٌ) dır. Bunların

⁷⁹¹ Bkz. Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 4/25-55-83.

⁷⁹² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hârûn, 4/78-81.

⁷⁹³ İbn Cinnî, *el-Munşif*, thk. İbrâhîm Muşafâ & Abdullâh Emîn, 38-53.

⁷⁹⁴ Muberrred, *el-Muḥteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlîk 'Uzayme, 1/-208-217

masdarları (دَحْرَجَ)'nin masdarı (دَحْرَاجًا) ile aynı kalıpta (حَيْقَالًا بِبَيْطَارًا) şeklinde geldiği için sonraki dönemde *et-Tekmile*'deki taksimden farklı olarak rubā'ye mulḥaḥ şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁹⁵

d) Rubāi Mezîd Fiiller

el-Fārisî rubāi mezîdler konusunu çok kısa bir şekilde ele almakta ve (أَطْمَنَّ، اِقْشَعَرَ، اِشْمَزَّ) fiillerinin rubāi üzerine Ziyâde olduğunu bunların mulḥaḥlardan olmadığını belirtmektedir. Müellifin burada zikrettiği rubāi mezîdler altı harflidir.⁷⁹⁶

Sîbeveyhi rubāi mezîdlerle ilgili olarak masdarlarının (اسْتَفْعَلْتُ) ile aynı kalıpta geldiğini bildirir.⁷⁹⁷ Māzîni'nin ise rubāi mezîdler konusunda söylediği; bu kısım fiillerin başına vaşıl hemzesinin getirilip lâmu'l-fiillerinin şeddeli geleceğidir. Māzîni, konunun devamında buraya kadar zikrettiği fiillerin dışında da fiil kalıpları olduğunu beyan eder ve onlara örnek verir. Bu örneklerden birisi rubāi üzerine bir harf ziyâde edilen (تَدَحْرَجَ) bābıdır.⁷⁹⁸ Muberrred ise bu konuyu dört harfli fiillerden sülâsiye mulḥaḥ olanlar babında ele almakta ve öncelikle rubā'ye mulḥaḥ olanları anlatmaktadır. Akabinde rubāi mezîd fiilleri sırasıyla beş harfli ve altı harfli olanların kalıplarını zikreder.⁷⁹⁹ İncelediğimiz bu eserler içerisinde rubāi mezîdleri en iyi şekilde inceleyen Muberrred olduğunu söyleyebiliriz. el-Fārisî'nin bu bölümde diğerlerinden farkı, rubāi mezîdleri anlatırken bunların mulḥaḥlardan olmadığını bildirerek, mezîdler ile mulḥaḥların karışmasını önlemesidir. Daha sonraki dönemlerde rubāi mezîdler Muberrred'in zikrettiği şekilde üç kalıp olarak ele alınmıştır.

Günümüzde rubâi mezîdler daha düzenli olarak ele alınıp güzel bir tasnif ile iki kısım olarak görülmektedir. Bunlardan birinci kısım bir harf ziyadesiyle beş harfli olup bir bâbtır. İkinci kısım ise iki harf ziyadesiyle altı harf olup iki bâbtır.⁸⁰⁰

3.7.30. İmāle

el-Fārisî'nin eserinde ele aldığı imāle daha çok ses bilgisi ile ilgili bir konudur. Bu konu Sîbeveyhi ve Muberrred'in eserlerinde görülmekte fakat

⁷⁹⁵ Ḥaṭîb, *el-Mustekşâ*, 292; Ḥamelāvî, *Şeze'l-'arf, Ta'lîk*: Muḥammed b. Abdulmutî', 73; Çörtü, *Sarf*, 166.

⁷⁹⁶ Fārisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcân, 533.

⁷⁹⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārûn, 4/85-86.

⁷⁹⁸ Bk. İbn Cinnî, *el-Munşif*,

⁷⁹⁹ Muberrred, *el-Muḥteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlîk 'Uzayme, 2/106-107.

⁸⁰⁰ Ḥaṭîb, *el-Mustekşâ*, 295; Ḥamelāvî, *Şeze'l-'arf, Ta'lîk*: Muḥammed b. Abdulmutî', 75; Çörtü, *Sarf*, 217.

Māzīnī'nin eserinde görülmemektedir. Sībeveyhi eserinde imāle terimini kullanmamakla beraber konuyu derinlemesine inceler ve dilsel olgulardan biri kabul edilen bu ses hareketini tüm Arapların kullanmadıklarını bildirir.⁸⁰¹ Muberrred terim olarak imāle ismini kullanır ve bu konuda detaylı bilgilere yer verir. Ancak sonraki dönem gramer eserlerinde imāle konusuna az değinilmiştir. Bu konuyu eserlerine alanlardan; Zêmahşerī, *el-Muffaşşal* isimli eserinde, Sekkākī *el-Miftāh* isimi eserinde, İbn Hācib *eş-Şāfiye* isimli eserinde imāle konusuna öncekiler gibi pek fazla yer ayırmamışlardır.⁸⁰² Son dönemlerde Arap dünyasında kaleme alınan sarf türü eserlerde de imāle konusuna pek değinilmez. Örneğin Abdüllatif Muḥammed el-Hatib, *el-Mustekşā* isimli eserinde, imāleden bahsetmemektedir. Ancak Aḥmed el-Ḥamelāvī *Şeze'l-arf* isimli eserinde imāleye kısa bir bölüm ayrılmıştır.⁸⁰³ Ülkemizde *Muktedab*'daki sarf konuları ile ilgili Doğan Fıncı bir doktora tez çalışması hazırlamıştır. Fıncı da bu çalışmasında imāleye yer vermemiştir. Yine Türkiye'de sarf alanında çalışmaları ile tanınan Çörtü, Çögenli, Alak imāle konusuna değinmemişlerdir. Modern dönemde bu konu Arap dünyasında ilmi eşvāt konuları içerisinde mütalaa edilmiştir. İçerisinde bulunduğumuz dönemde imāle kuralları günlük konuşmalarda dikkate alınmıyor olsa da Kur'ân kırâatinde önemini devam ettirmektedir.

el-Fārisī çalışmanın girişinde, imāle ile harfin çıkış yeri ile sesin uyumlu olup, birbirine benzeşmesini kasteder. Müellif imāleyi “*fethayı kesreye, elifi yê harfine meylettirmektedir*” şeklinde tanımlamaktadır. İbn Cinnī, el-Fārisī'nin yaptığı bu tanımları hiç değıştirmeden eserine almıştır.⁸⁰⁴ Bu durum el-Fārisī'nin bu eseri aracılığı ile İbn Cinnī'yi etkilediğini göstermektedir.

el-Fārisī eserinde imāle ilgili şu ana kurallardan bahseder:

İmālenin benzeri, harfleri birbirine yaklaştırmak için (صَكَرَ) kelimesindeki sād harfini, zê harfine yaklaştırmaktır. Zira cehri okunduğunda bu harf dâl harfine yakındır. Buna diğeri bir örnek (أَشَدُّ) kelimesidir. Araplar şin harfini zê harfine yaklaştırırlar. Bunun nedeni de yine cehri okunduğunda dâl harfi ile uyumlu olmasıdır. (الصِّرَاطُ) kelimesi de böyledir. Yani bunda da (الزَّرَاطُ) şeklinde okurlar. Araplar harfler arasındaki uyumu sağlamak için harfleri birbirine yaklaştırdıkları gibi bazı yerlerde de ses yaklaşımından dolayı elifi de yê harfine meylettirirler. İmāleyi gerektiren bazı sebepler vardır. Bunlar yê veya esre'nin eliften önce

⁸⁰¹ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/118-120.

⁸⁰² Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sāliḥ Kadāre, 345; Sekkākī, *el-Miftāh*, 100; İbn Hācib, *el-Kāfiyefi ilmi'n-naḥv ve eş-Şāfiye fī ilmi'taṣrīf- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sāliḥ Abdulaẓīm eş-Şāir, 85.

⁸⁰³ Hamelāvī, *Şeze'l-arf*, Ta'līk: Muḥammed b. Abdulmutī', 236.

⁸⁰⁴ İbn Cinnī, *Sırru şinā'ati'l-i'rāb*, thk. Ḥasan Hindāvī, (Dimeşk: Dāru'l-Ḳalem, 1993), 52.

vâki olmasıdır. Örneğin (شَيْبَانٌ وَ عَيْلَانٌ) kelimelerinde ki yê harfi gibi. Eliften önceki yê harfi fetħa olduğunda da durum aynıdır. Örneğin (الضِّيَاخُ وَ الْكَيْالُ) gibi.

el-Fārisī konunun devamında is'ti'lâ harflerinin elif ile imāleye engel olmasını ve imāle de râ harfinin hükmünü izah eder. Sıbeveyhi râ harfi bulunan yerde imālenin gerekli olduğu görüşünde iken⁸⁰⁵ el-Fārisī gerekli olduğu görüşünde değildir. Zira el-Fārisī'ye göre bu kısım yerlerde imāle gereklilikten ziyâde genel uygulamadır.⁸⁰⁶ Konuya ilişkin çalışma yapan ez-Zehrānī, Sıbeveyhi'nin görüşünü uygun bulmaktadır.⁸⁰⁷

el-Fārisī'nin bu konuyu eserine alması onun kelime yapılarındaki ses uyumuna dikkat ettiğini ve önem verdiğini göstermektedir.

3.7.31. Ziyâde Harfleri Bilmek Bâbı

el-Fārisī önceki konularda olduğu gibi bu bölüme de harfleri “*İsim ve fiillerdeki harfler iki kısımdır: Aslı harfler, ziyâde harfler*” şeklinde bir taksimle başlar. Müellif bir harfin ziyâde olup olmadığı konusunda şu kıstâsı önerir:

Türetilmiş bir kelime aslına döndürülürken kendisinden düşen harfler zâid, düşmeyenler asıl harftir. Örneğin (اسْتَخْرَجَ) kelimesindeki hemze, sin ve tê harfleri zâiddir. Zira aslı olan (خَرَجَ)'ye dönüldüğünde bunlar düşmektedir. (انْفَطَرَ)'deki nun ve (ارْتَمَى)'deki tê harfide böyledir. Zira bunlar aslına döndüklerinde (رَمَى وَ فَطَرَ) tê ve nûn düşer. Yine (أَحْمَرَ) deki hemze de ziyâde harftir. Çünkü aslına döndüğünde (الْحُمْرَةُ) olur ve hemze düşer. Ziyâde harfler ondur. Bunlar (الْيَوْمَ تَنْسَاهُ)'de bulunan harflerdir.

Zeccâci *el-Cumel* isimli eserinde ziyâde harfleri bildirdikten sonra “*Bunlar (اليوم تنساه) terkinin bir araya gelmektedir. Bu Ebū Osmān el-Māzīnī'nin amelidir*” demektedir.⁸⁰⁸

Sıbeveyhi bu konuyu *zâid harfleri bilmek bâbı*, *Māzīnī isim ve fiil vezinlerindeki ziyâde harfler ve yerleri babı* ve *ziyâde harflerden biri ile zâid kılınmak bâbında* Muberrred ise *zâidleri ve yerlerini bilmek bâbı* başlığı altında ele alır. el-Fārisī'nin zikrettiği başlık, kelimesi kelimesine Sıbeveyhi ile aynıdır. Sıbeveyhi konuya hemzenin zâid olması ile başlarken, Māzīnī ziyâde harfleri belli bir sıraya göre değilde ziyâde bâblarda harflerin ziyâde olmasını temel alarak yeri geldikçe tekrar tekrar zikreder daha sonra ziyâde harflerle ilgili bir başlık açar ve

⁸⁰⁵ Sıbeveyhi, *el-Kitāb*, 4/142.

⁸⁰⁶ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baħr el-Murcān, 536-548.

⁸⁰⁷ Zehrānī, *et-Ta'kībāt*, 327.

⁸⁰⁸ Zeccāci, *el-Cumel*, thk. Alī Tefvīk el-Hamed, 399.

konuyu orada tekrar inceler. Muberrred ise konuya bu harflerin on tane olduğunu zikredip elif harfinin ziyâde olmasını anlatmakla başlar.⁸⁰⁹ el-Fārisī'nin bu konuda Sībeveyhi'yi takip ettiği söylenebilir. Zira o da ziyâde harflerin anlatımına hemze ile başlamıştır. Kanaatimizce Sībeveyhi ve el-Fārisī kelimenin evveline hemze çok kere zāid olarak geldiğinde ilk sıraya onu almıştır. İki dilcinin de konuyu anlatmaya hemze ile başlaması bu açıdan yerinde bir düzenleme olmuştur. Fakat el-Fārisī'nin bu konuya farklı katkıları vardır. Örneğin o, önce harfleri taksim eder ve sonra harfin ziyâde olması ile ilgili kıstas koyup örnekler üzerinde uygulama yaparak konuyu düzenli bir şekilde anlatır. el-Fārisī'nin ziyâde harfler bābının ilk paragrafında verdiği bu bilgileri okuyan kimse kelimedeki harflerden hangisinin asıl, hangisinin ziyâde olduğu konusunda belli bir birikime sahip olur. Daha sonra ziyâde harflerin sırayla anlatımı geldikçe bu konu okurun zihninde daha da netleşir. Bu konuda el-Fārisī'nin güzel bir metot geliştirdiği söylenebilir. Sonraki dönemlerde kaleme alınan gramer eserlerinde ziyâde harfler bir başlık altında ele alınmaya devam etmiştir. Nitekim Zêmahşerī, Sekākī, İbn Hācib ve benzeri âlimler eserlerinde ziyâde harfler konusuna yer vermiştir.⁸¹⁰ Günümüzde yazılan sarf türü eserlerde de zāid harfler konusu varlığını sürdürmektedir.⁸¹¹ Zāid harfler ve bunların sayısı konusunda tüm dilceiler görüşbirliğindedir. Nitekim çoğu dilci el-Fārisī'nin zikrettiği (اليوم تنسأه) terkihini zāid harfleri kapsayan bir terkip olarak zikretmiştir.

Daha sonra el-Fārisī konunun devamında aşağıdaki alt başlıklarda her bir ziyâde harfin kelimenin hangi kısmına ziyâde olacağı ile alakalı bilgiler verir.

- a) Hemzenin zāid olması
- b) Elifin zāid olması
- c) Yê harfini zāid olması.
- d) Vāv harfinin zāid olması
- e) Mim harfinin zāid olması.
- f) Nûn harfinin zāid olması
- g) Tê harfinin zāid olması.
- h) Hê harfinin zāid olması⁸¹²

⁸⁰⁹ Sībeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/235; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīk Uzayme, 1/194; İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muştafā & Abdullāh Emīn, 1/8-98

⁸¹⁰ Zemaşeri, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sālih Kadāre, 373; Sekkākī, *el-Miftāh*, 70.

⁸¹¹ Hamelāwī, *Şeze'l-'arf*, Ta'līk: Muḥammed b. Abdulmutī', 192; Muḥammed el-Ḥaṭīb, *el-Mustekşā*, 2/1035. Çörtü, *Sarf*, 78.

⁸¹² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 552-569.

el-Fārisī eserinde ziyâde harflerin on tane olduğunu bildirdiği halde burada sekiz tanesinin durumunu bildirip iki tanesinin (lâm ve sîn) durumunu bildirmemiştir. Muhtemelen bunun nedeni sözü geçen iki harfin ziyâde olduğu yerlerin son derece az olmasıdır. Örneğin Sîbeveyhi bu iki harfin zâid olması ile ilgili şöyle der: “ *sîn* (*اسْتَفْعَل*) *bâbında*, *lâm* (*عَبْدَلٌ, ذَالِك*) *ve benzeri kelimelerde ziyâde olur*”, Muberrred ise konuyla ilgili “*sîn sadece (استفعل) bâbında ziyade olur*” açıklamalarında bulunur.⁸¹³ Sonraki dönem eserlerinde bu iki harfe yer verilmekle beraber onlarda aynı bilgiyi tekrar etmişlerdir.⁸¹⁴ Adı geçen iki dilci ve sonraki dönem dilcilerinin de bildirdiği gibi bunların ziyâde olduğu yerler sınırlıdır.

3.7.32. Harflerin İbdâli Bâbı

el-Fārisī konunun başında harflerin ibdâlinin iki kısım olduğunu bildirir. Bunlardan birincisi bir harfin, idgâmdan dolayı diğer harf ile ibdâlidir. İkincisi ise bir harfin idgâm dışında diğer bir harf ile ibdâlidir. Genel anlamda ibdâl her hangi bir nedenden dolayı kelimenin harflerindeki değişimi ifade eder. İbdâl bir yanıla da idgâm ile alakalı iken diğer bir taraftanda i'lâl ile alakalıdır. Aşağıda zikredilen *idgâm dışı ibdâllerden*, özellikle vâv ve yê ile olan ibdâller, i'lâl ile ilgilidir. Nitekim sonraki dönem ibdâl konusunu ele alan eserler ibdâl ve i'lâl aynı bölüm içerisinde incelemişlerdir. Hatta Hâmelâvî *Şeze'l-arf* isimli eserinde her i'lâlin ibdâl olduğu, fakat her ibdâlin i'lâl olmadığı şeklinde bir genelleme yaparak bu konuya dikkat çekmiştir.⁸¹⁵

el-Fārisī idgâmdan dolayı ibdâle (*اصْحَبٌ مَطْرًا*) örneğini verir. Burada ibdâl bê'nin mîm ile değiştirilmesidir. el-Fārisī'nin konuya ilişkin verdiği diğer örnek de (*أَوْجَزٌ صَابِرًا*) dir. Bu terkipte zê harfi sâd ile değiştirilir. Müellif bu kısım ibdâli bir sonraki konu olan idgâm bahsinde ele alacaktır. İkinci kısım ibdâl konusunda ise el-Fārisī : “*İdgâm dışındaki ibdâl, idgâm gerektirmediği halde bir harfin diğere harf ile değiştirilmesidir*” şeklinde bir tanım yapar.

Müellif bedel harflerinin on bir olduğunu, on bir harfin sekizinin zâid harflerden, üç tanesinin ise bunların dışından olduğunu bildirir. Konunun devamında bedel harflerini zikredip bunlar sebebi ile kelimedede ne tür bir değişim meydana

⁸¹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muḥammed Hārûn, 4/237; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥâlik Uzayme, 1/198.

⁸¹⁴ Zemahşeri, *el-Mufaşşal*, , thk. Faḥr Sâlih Kadâre, 378.

⁸¹⁵ Hâmelâvî, *Şeze'l-arf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 200.

geleceğini açıklar. Eserde bahsi geçen bedel harfleri: Hemze, elif, yê, vâv, mîm, tê, hê, lâmdır. Bu sekiz harf ziyâde harflerden olmakla beraber aynı zamanda bedel harflerindedir. Tâ, cîm ve dâl ise ziyâde harflerinden olmadıkları halde bedel harflerindedir.⁸¹⁶

el-Fârisî, Sîbeveyhi ve Muberrred'in eserlerinde olduğu gibi ziyâde harflerin akabinde bedel harflerini zikreder. Ancak el-Fârisî'nin bu bâbta Sîbeveyhi ve Muberrred'den farklı bir yaklaşımı vardır. Sîbeveyhi ve Muberrred bedel harflerini anlatırken konunun başında bunları herhangi bir ayrıma tabi tutmayıp idgâm olmaksızın kaydını zikrederlerken el-Fârisî bunlardan farklı olarak ibdâlin idgâm kaynaklı olabileceğine dikkat çeker. Sonraki dönem eserlerinde de el-Fârisî'nin bu konuda etkisi görülmektedir. Örneğin Hamelâvî ibdâl bâbında ibdâl harflerinin üç kısım olduğunu, bunlardan birincisinin idgâmdan kaynaklı ibdâl, ikincisinin idgâm dışında ibdâl, üçüncüsünün de zorunlu olmayan ibdâl olduğunu belirtmiştir.⁸¹⁷ Hamelâvî'nin burada el-Fârisî'nin anlatımını takip ettiği görülmektedir. İbdâl konusunda yapılan çalışmalar incelendiğinde el-Fârisî'nin güzel bir metotla konuyu incelediği ve kendisinden sonraki dönem kaleme alınan eserlere de kaynaklık ettiği söylenebilir.

3.7.33. İlet Harflerinin Hükümü Bâbı

Arap dilinde vâv, yê ve elif harfinin tahfif için kelimedede buldukları konuma ve kendilerinden önceki harekenin durumuna göre kalb, hâzif edilmesi veya harekelerinin bir önceki harfe nakil olmaları sebebi ile kelimedede meydana gelen değişikliğe i'lâl denmektedir. İlk dönemden günümüze kadar sarf konularını ele alan eserlerin çoğunda i'lâl konusu farklı isimlerle yer almaktadır. Ancak günümüzde bu konu ilmi eşvât/ses bilim konuları arasında da değerlendirilmektedir. el-Fârisî de eserinde bu konuya yer vermiştir.

el-Fârisî bu bâba şu şekilde taksimat ile başlar: “*illet harfleri kelimenin ya fâu'l-fiilinde, ya aynu'l-fiilinde veya lâmu'l-fiilinde yer alır*”. Daha sonra konuya ilişkin örnekler veren müellif bunları sırasıyla anlatacağını ifade etmektedir.⁸¹⁸ el-Fârisî konuya *illet harflerinin hükümü* başlığını verdiği halde burada illet harflerini

⁸¹⁶ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 570-574.

⁸¹⁷ Hamelâvî, *Şeze'l-'arf*, Ta'lîk: Muħammed b. Abdulmutî, 200-201.

⁸¹⁸ Fârisî, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baħr el-Murcân, 575.

zikretmemektedir. Kanaatimizce bunun sebebi daha önceki bölümlerde illet harflerini zikrettiği için tekrara düşmek istememesidir.

Sıbeveyhi bu konuyu *mu'tellerden geçenlerin benzerleri bābında* ele almış ve alt başlıklarda vāv, yê ve elifin durumuyla ilgili hāzif ve kalb konularını incelemiştir. Māzīnī ise eserinde i'lāl konusunu ele almakla beraber i'lāl isimli bir başlık açmamıştır. Dolayısıyla Māzīnī eserinin farklı yerlerinde i'lāla dair kuralları dağınık olarak ele almıştır. Muberrred eserinin baş tarafında mu'tellerle ilgili bilgi vermiştir. Ancak o da diğerleri gibi illet harflerini ve bunlar sebebi ile kelimedede meydana gelen değişikliği farklı bāblarda incelemiştir. Zeccācī'ye gelince o, mu'telden bahsetmeksizin taşrīf bābından sonra *bu konuyla ilgili diğer bir bāb* başlığı altında incelemiştir.⁸¹⁹ el-Fārisī ise bu konuyla ilgili bir başlık açıp bu başlık altında i'lāla dair fiil ve isimlerdeki kuralları ele almıştır. Sonraki dönem kaleme alınan sarf türü eserlerde ise el-Fārisī'nin yaptığı gibi konu bir başlık altında ele alınıp incelenmiştir. Dolayısıyla bu konuda el-Fārisī'nin kendisinden sonraki dönemi etkilediği söylenebilir. Nitekim Curcānī, bu konuyu mu'tel bābında, Zemaḥşerī i'tilāl bābında, İbn Hācib i'lāl bābında ele almıştır.⁸²⁰ Günümüzde de aynı anlayış devam etmiştir. Muḥammed Ḥaṭīb, Ḥamelāvī, Çörtü ve Alak konuyu i'lāl başlığı altında inceleyenlerdir.⁸²¹

el-Fārisī bu bölümde şu alt başlıkları incelemiştir.

- a) İlet harfī fāu'l-fiilinde olanlar
- b) Bu bābtan (اِفْتَعَلْتُ) ve benzerlerinden gelenler
- c) Fāu'l-fiili hemze olan kelimeler
- d) İlet harfī ikinci harf olarak aynu'l-fiilinde vāki olanlar bābı
- e) Bu üç harfli fiilerden kendisine ziyāde harf dāhil olanların bābı
- f) İsmi fāil ve ismi mefūller
- g) İlet harfinin mâ kabli veya mâ ba'di sâkin olduğu için isim kendisinde tamamlanlar bābı.

⁸¹⁹ Sıbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/330-365; İbn Cinnī, *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muştafā & Abdullāh Emīn, 184-211-233; Muberrred, *el-Muḥteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīk Uzayme, 1/226-253.

⁸²⁰ Ebū Bekr Abdulkāhir b. Abdirrahmān b. Muḥammed el-Curcānī, *el-'Umud Kitābun fi't-taşrīf*, thk: el-Bedrāvī Zehrān, (Kāhire: Dāru'l-Ma'ārif, 1995), 112; Zemaḥşerī, *el-Mufaşşal*, thk. Faḥr Sālih Kadāre, 392; İbn Hācib, *el-Kāfiyefi ilmi'n-nahv ve eş-Şāfiye fi ilmi'taşrīf- ve'l-ḥaṭṭ*, thk. Sālih Abdulażīm eş-Şāir, 88.

⁸²¹ Ḥaṭīb, *el-Mustekşā*, 2/1110; Ḥamelāvī, *Şeze'l-'arf*, Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmutī', 200-201; Çörtü, *Sarf*, 78; Alak, "Sarf (Tasrif) İlimi", 150.

- h) Üç harfli isimlerden kendisin i'âl yapılan ve sahîh olarak kalanlar bâbı
- i) Kendisinde vâv, ye harfine kalb edilenler bâbı
- j) Aynu'l-fiili illetli olan isimlerin cemi mükesseri bâbı
- k) Lâmu'l-fiili hemze olduğu halde aynu'l-fiili vâv veya ye olanların bâbı
- l) Lâmu'l-fiili yê veya vâv olanların bâbı
- m) Kelimenin lâmu'l-fiili olan yê harfinin vâva kalb olması bâbı.
- n) Kelimenin lâmu'l-fiilinde vâki olan vâv'ın yerine yê getirilmesi gerekli olanlar bâbı
- o) Vâv ve yê harfli olan muza'af fiiller bâbı⁸²²

3.7.34. İdgām Bâbı

İdgām el-Fārisī'nin eserinde en son ele aldığı konudur. Müellif konuya idgāmın tarifi ile başlamıştır: “İdgām: sâkin bir harfî, aralarına hareke veya vakıf girmeksizin misline bitiştirmektir. Bu durmda dil iki harften dolayı bir defa yukarı kaldırılır. Örneğin (مُدٌّ، فِرٌّ، عَضٌّ) gibi”. Sîbeveyhi de eserinde idgām konusuna yer verir. O, bu konuda öncelikle Arap harflerinin sayısı, mahreçlerini bildirmiş daha sonra idgām konusunu anlatmıştır. Ancak Sîbeveyhi bu bâbta idgāmın tanımına yer vermez. Muberrred idgām babında konu anlatımında Sîbeveyhi'yi takip etmiş, ayrıca idgāmın tanımını da yapmıştır. Aynı konuya eserinde yer veren Zeccācî ise idgāmın tanımını yaparak konuya başlar.⁸²³ el-Fārisī'nin yaptığı idgām tanımı her iki dilcinin yaptığı tanımdan daha açıklayıcıdır. Zira Muberrred ve Zeccācî idgām üzerine yaptıkları tanımlarda sadece bir harfin diğerine katılması hususunu dile getirirken el-Fārisī *aralarına hareke veya vakıf girmeksizin sâkin harfî misline bitiştirmektir. Bu durmda dil iki harften dolayı bir defa yukarı kaldırılır* şeklinde açıklama yaparak idgām yapılma sırasında dilin hareketine vurgu yapmaktadır. Sonraki dönem yapılan idgām tanımlarında el-Fārisī'nin yaptığı bu vurgunun dikkate alındığı görülmektedir. Örneğin Ḥamelāvī idgām tanımında *dilin bir defa inip kalkması* ifadesine yer vermiştir.⁸²⁴

el-Fārisī idgāmın tanımından sonra taksimata başlar: Bir kelimedede ictimâ eden iki harf iki kısımdır. Birincisi kendisi ile kelimedede ilhâk kastedilir. İkincisi

⁸²² Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kâzım Baḥr el-Murcān, 575-611.

⁸²³ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/431-481; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālîk 'Uzayme, 1/328-360; Zeccācî, *el-Cumel*, thk. Alī Tevfîk Ḥamed, 409

⁸²⁴ Ḥamelāvī, *Şeze'l-'arf fî fenni'ş-şarf*, Ta'lîk: Muḥammed b. Abdulmutî', 224.

kendisi ile ilhâk kastedilmez. Müellif ilhâk kastedilenlerle alakalı şu kuralları zikreder:

Mulhâk olanda, aynı cinsten olan iki harften birincisi harekeli ise idgām yapılmaz. Örneğin isimde (فُعْدُدٌ, مَهْدُدٌ, رُمْدُدٌ) fiilde (جَلْبَبٌ جَلْبَبَةٌ) denilir. Bunlar dört harfli olana mulhâktırlar. Beş harfli olana mulhâk ise ve (أَلْدُدُّ, عَفَّنَجَجٌ) kelimeleridir.

el-Fārisī mulhâklarda idgām yapılmayacağını bildirip gerekçe olarak idgām ile ilhâkın birbirine zıt olmasını ileri sürer. Ona göre mulhâk kelimedede idgām yapılırsa, kendisine ilhâk edildiği kelimeye denk olmaz ve vezinde ona muhalif olur. Bu da ilhâkı amacından çıkarır.

el-Fārisī ilhâk kask edilmeyenler konusunda yine öncelikle taksimata başvurur. Ona göre “*Mulhâk olmayanlarda aynı cinsten iki harf bir kelimedede ictimâ ederse bu da iki kısımdır. Birincisi bir kelimedede olur, ikincisi farklı iki kelimedede olur. Bir kelimedede olan (بِرُدُّ, يَشُدُّ, يَشُمُّ) gibidir*”. el-Fārisī konunun ilerleyen bölümlerinde yine bir çok taksimat yaparak meseleleri açıklamaktadır.

el-Fārisī'nin yaptığı bu taksim konuyu anlamayı kolaylaştırmaktır. Ondan önce konuyu ele alan Sîbeveyhi, Muberrred ve Zeccācī'nin eserlerinde bu tür bir taksimat görülmemektedir. Ancak el-Fārisī'nin değindiği mulhâklarda idgām yapılmaması konusuna Muberrred idgāmın şartlarına *ikinci harf mulhâk olmamaktır* şeklinde kısaca değinmiştir.

Sonraki dönem sarf eserlerinde idgām konusunda yapılan taksimatlardan biri de idgāmın vâcip, caiz ve mümteni' olduğu konusudur. Bu konu ilk dönem eserlerinde farklı kelimelerle zikredilmiş ve düzenli bir şekilde yer almamıştır. Örneğin Sîbeveyhi vacip idgām ile ilgili aḥsen, ḥasen lafızlarını kullanırken, Muberrred (وَجَبَ, لَمْ يَجُرْ) ifadelerini kullanmıştır. Benzer lafızlar el-Fārisī'nin eserinde dağınık halde farklı örneklerde geçmekle beraber vacip caiz mümteni şeklinde bir ayırmadan söz edilmemektedir.⁸²⁵ Ancak sonraki dönem eserlerinden bazılarında idgām bu kısım taksimata tabi olarak açıklanmıştır.⁸²⁶

Müellif genel anlamda idgām konusunda bu bilgileri verdikten sonra konuyu detaylı olarak inceler. Bu bābta ele alınan alt başlıklar şunlardır:

a) Mütেকârip harflerin birbirine idgāmı

el-Fārisī mahreçte kendisine yakın olan harfe idgām edilmeyen harfleri sayarken Sîbeveyhi'nin saydıklarından farklı olarak (ض) harfini eklemiştir. ez-

⁸²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitāb*, thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn, 4/438; Muberrred, *el-Mukteḍab*, thk. Muḥammed Abduḥālīk 'Uzayme 1/334.

⁸²⁶ Ḥamelāwī, *Şeze'l-'arf fī fenni'ş-şarf*, Ta'līk: Muḥammed b. Abdulmutī', 224; Çörtü, *Sarf*, 568.

Zehrānī'ye göre burada el-Fārisī'nin, Sībeveyhi'ye zımnî muhalefeti yoktur. Zira meselenin anlatımında Sībeveyhi bu kısım harfleri *ancak şunlardır başkası değildir* şeklinde bir sınırlama yoluna gitmemiştir. Yine el-Fārisī'de eserinde bu konuyu anlatırken Sībeveyhi'nin ismini verip ona muhalefet kast etmemiştir.⁸²⁷

b) İdgām ve idgām dışında nûn harfi

c) Mahreçleri dilin ucu ve ön dişlerin kökü olan harflerin idgāmı bâbı⁸²⁸

el-Fārisī'nin idgām bölümünde yer verdiği bu alt başlıklarla ilgili kurallar kendisinden önceki ve sonraki eserlerde de yer almaktadır. Ancak onun bu konuda güzel bir metotla konuyu anlattığı söylenebilir.

İlk dönemden itibaren sarf türü eserlerde yer alan idgām konusu günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Günümüzde bu konu genel anlamda sarf konularını ele alan eserlerde yer almakla beraber ilmi eşvāta dair konular içerisinde de bulunmaktadır. Arap olmayanların zorlandığı konuların başında gelen idgāmın öğrenilebilmesi için yukarıda zikrettiğimiz gramer eserleri, bu konuyu iyi bilen bir uzmandan yardım alarak okunmalıdır.

---

⁸²⁷ Zehrānī, *Ta'kībāt*, 299-302.

⁸²⁸ Fārisī, *et-Tekmile*, thk. Kāzım Baḥr el-Murcān, 614-628.

SONUÇ

Hicri IV. yüzyıl İslâm medeniyetinin altın çağı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde meydana gelen siyasi ve kültürel olayların el-Fārisī üzerine olumlu etkileri olmuştur. Bu dönemin önde gelen dilcilerinden olan müellif, ardında nahiv, sarf, kırâat ve luğata dair günümüze ulaşan ve ulaşmayan otuzdan fazla eser bırakmıştır. Eserlerinden bir kısmını Hamdânilerin emiri Seyfûddeve ve Büveyhîlerin emiri Adududdeve gibi devlet adamlarına ithaf etmiştir.

el-Fārisī'nin kaleme aldığı eserlerden bir kısmı tahkik edilerek matbu eserler arasında yer alırken bir kısmı da gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Çalışma esnasında müellifin matbu eserlerini incelememiz sonucunda vardığımız kanaat müellifin eserlerini tahkik edenlerin onun Arap diline olan hizmetine hayran kalmalarıdır.

Kaynaklarda ömrünü ilme adadığından dolayı müellifin evlenmediği ve vefat ederken de mirasından büyük bir payı nahiv âlimleri için vasiyet ettiği bilgisi yer almaktadır. Nitekim bazıları ondan en-Nahvī sıfatı ile bahsetmiştir.

el-Fārisī içerisinde bulunduğu dönemin önde gelen âlimlerinden ders almakla yetinmeyip önceki dönemde sarf, nahiv ve luğata dair kaleme alınan eserleri değerli hocalardan okumuştur. el-Fārisī'nin yaşadığı dönemde İslâm şehirlerinin ilim ve medeniyet merkezi olması sebebi ile, çağdaşı bir çok âlim gibi farklı islam şehirlerine seyahatler gerçekleştirmiş, her birinde ilim tahsil etmiş ve dersler vermiştir. Ders verdiği öğrencileri arasında halktan insanlar olduğu gibi sultan ailesinin çocukları da bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Adududdeve gibi bir hükümdara nahiv sahasında dersler vermiştir.

el-Fārisī'nin yazdığı *el-İzāh* isimli eseri medreselerde üç yüz yıla yakın bir süre temel nahiv eseri olarak okutulmuş ve farklı İslam beldelerinde üzerine bir çok şerhler yazılmıştır.

Hayatını ilme adayan el-Fārisī gelecek dönemlere kaynaklık edecek eser vermekle kalmamış aynı zamanda ilerleyen dönemde dil alanında yenilikler getirecek İbn Cinnī, luğat alanında etkili olacak Cevherī gibi öğrenciler de yetiştirmiştir.

Sarf ve nahiv kurallarına dair telif edilen eserler müellifin zamanına kadar iç içe iken o, kendi dönemine göre farklı bir yöntem kullanmış nahve dair kuralları *el-İzāh* ve çoğu sarfa dair olan kuralları *et-Tekmile*'de bir araya getirmiştir. Bazıları bu ikisinin tek bir eser olduğunu bazıları ise *et-Tekmile*'ye ayrı bir mukaddime yazıldığı

için bu ikisinin farklı eserler olduğunu iddia etmişlerdir. Çalışma sonucunda bizim kanaatimizce *et-Tekmile* pek çok yönden *el-İzāh*'tan farklı olduğu için her ikisi de müstakil ayrı eserlerdir. Bu iki eser üslup, konu ve ibarelerde kullanılan dil ve benzeri açılardan farklılık göstermektedir. Örneğin *el-İzāh*'ın ibareleri kolay ve anlaşılırdır. Bu nedenle olsa gerek *el-İzāh* uzun yıllar medreselerde öğrencilere ders kitabı olarak okutulmuştur.

Kaynaklarda el-Fārisī'nin *et-Tekmile*'yi yazmasına neden olarak Adududdevle ile aralarında geçen bir konuşmadan söz edilmektedir. Bu konuşma müellifin *el-İzāh* isimli eserini Adududdevle'ye teslim ettikten sonra onda, kendisi için yeni bir bilginin bulunmadığı ve onun basit bir kitap olduğunu ifade etmesidir.

el-Fārisī *et-Tekmile*'nin konularını oluştururken temelde nahvi ikiye ayırmıştır. Bunlar “*Kelimenin sonuna etki eden değişiklik, kelimenin yapısına etki eden değişikliktir. Kelimenin sonuna etki eden değişiklik iki kısımdır. Birincisi ‘āmilin değişmesi ile kelime sonunda meydana gelen değişikliktir. Diğeri ‘āmil değişimsiz kelime sonunda meydana gelen değişikliktir*”. el-Fārisī ‘āmil sebebi ile olan değişikliği burada ele almayacağını bildirir. Bu durumda *et-Tekmile*'de baştan sona ele alınan konular; ‘āmil etkisi olmaksızın kelime sonunda meydana gelen değişiklik ve kelime bünyesinde meydana gelen değişikliktir.

el-Fārisī eserlerini oluştururken belli bir gruba mensup dilcinin görüşlerini körü körüne benimsememiş Basralıların, Kûfelilerin ve Bağdatlıların görüşlerine yer vermiştir. Nitekim müellif *et-Tekmile*'de Basralılardan el-Ḥalīl b. Aḥmed, Sībeveyhi, Aşmaī, Ebū Zeyd, Muberrred ve benzeri âlimlerin görüşlerinden bahsetmektedir. Ancak bunların içerisinde Sībeveyhi ve Ebū Zeyd'in isimleri diğerlerine oranla fazla geçmektedir. Ayrıca Sībeveyhi'nin ismini açıkça bir çok yerde zikrettiği gibi açıkça ismi verilmeden sadece görüşlerine yer verdiği de olmuştur. Müellif *et-Tekmile*'de Kûfelilerden Kisāī, Ferrā, Şa'leb gibi âlimlerin görüşlerini zikretmektedir. Fakat bu dilcilerden Şa'leb'in görüşlerine hiç karşı çıkmadığı dikkat çekmektedir. Tüm bunlarla beraber eserinde Basralıların görüşlerine çokça yer verirken Kûfelilerin görüşlerine daha az yer vermiş, Bağdatlılara ise sürekli muhalefet etmiştir.

el-Fārisī, *et-Tekmile*'de Sībeveyhi'nin eserinden aldığı kuralları ve onun farklı dilcilerden naklettiği görüşleri Sībeveyhi ve diğer dilcilere nisbet etmeden zikretmiştir. Bu durum günümüzde bilimsel çalışmaların önemli sorunlarından kabul edilirken el-Fārisī'nin yaşadığı dönemde üzerinde durulan çok önemli bir mesele

olarak görülmemektedir. Nitekim o döneme ait eserler incelendiğinde bu açıkça farke dilmektedir.

Müellifin mensup olduğu ekol konusunda farklı görüşler vardır. Bazıları onun Basralı, bazıları Bağdatlı olduğunu, kimileri de kendisine hâs bir ekolü olduğunu söylemektedir. Ancak el-Fārisī görüşlerinin çoğunda Basralılara meyyâl olmakta ve onlardan “*bizim arkadaşlarımız*” diye bahsetmektedir. Takip ettiği yöntem olarak tercih dönemi diltçileri gibi farklı ekollerden yararlansa da fiilerin masdardan türemesi gibi bir çok konuda Basralıların görüşlerini benimsediği, kıyâsa çok önem verdiği ve semâ konusunda seçici olduğu için bize göre Basra ekolüne veya Bağdatlı Basra ekolüne mensuptur. Bu konuda önerimiz dil ekolleri tasnif edilirken, Basralıları, Bağdat öncesi Basralılar ve Bağdatlı Basralılar şeklinde tasnif edilmesidir. Zira birçok konuda Basralıların görüşlerine sahip olup onlar gibi gerekçelendirme yöntemlerini kullananların Basralılardan olduğunu düşünmekteyiz.

el-Fārisī *et-Tekmile*'nin kaynaklarını semâ, kıyâs, ta'lîl gibi yöntemlerle temellendirmiştir. Ancak bunların içerisinde semâ öncelikli kaynağıdır. Müellif *et-Tekmile*'de semâ ile temellendirme yaparken önceliği Kur'ân ayetlerine vermiş akabinde Arap şiiri ve Arap sözü ile istişhâda devam etmiş, ancak hadislerle istişhâda bulunmamıştır. Arap kabilelerinden Hicâzlılar ile Benî Temîm'e ayrı önem vermiş onların lügatını temel kabul etmiştir. Ayrıca kıyâs konusu el-Fārisī'nin en maharetli olduğu konudur denilebilir.

et-Tekmile'de sarf ile ilgili konular anlatılırken bazen konu başlarında bazen de konu ortasında farklı bölümlendirmeler yapılmıştır. Bunların yanı sıra tanımlamalara da yer verilmiştir. Bunun yanında istihrâd yaptığı yani bir konuyu anlatırken alakası sebebi ile başka bir konuya geçip izah ettiği de vakidir. Ayrıca müellifin eserinde diyalektik anlatıma da yer vermiştir.

el-Fārisī eserinin bir çok yerinde lügat ile ilgili derinlemesine bilgiler vermektedir. Özellikle maşşûr memdûd isimler ve müennes ile ilgili kısımdaki bir çok kelimenin anlamını farklı şevahidler kullanarak açıklamış ve bazılarında semantik anlam analizi yapmıştır.

Sonraki dönemlerde *et-Tekmile*'nin sarf ile ilgili bir kitap olduğu söylenilmesine rağmen müellif tarafından eserin sarf ile ilgili olduğu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bunun yerine *et-Tekmile*'deki konular el-Fārisī tarafından nahvin ikinci kısmının konusu olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak *et-Tekmile* isimli eser incelendiğinde sadece müstakil sarf kurallarını ele almadığı görülecektir. Zira eserde esmâ-i aded gibi nahve dâir kurallar, hemzenin tahfifi, imâle, idgâm gibi ilm-i eşvâta ait dair konular ve luğat konuları da yer almaktadır. Bu nedenle eser hakkında verilebilecek en doğru hüküm *et-Tekmile*'nin sarf konularını ağırlıklı olarak ele alan bir eser olduğudur.

el-Fârisî'nin eserini kelimedeki değişimi baz alarak oluştururken luğat konularına çokça yer vermesi, ağır bir dil kullanması, eserin başında yer verdiği sıralamaya uygun olarak konuları ele almaması eserin eksikliği olarak görülebilir.

el-Fârisî son derece araştırmacı, Arap dili gramerine, Arap şiiri ve nesrine, luğata ve gramer ekollerinin dille ilgili görüşlerine hakimdir. Kendi döneminde Sîbeveyhi'nin eseri *el-Kitâb*'ı en iyi anlayanlardandır. Ayrıca mücadeleci biridir. Zira dil konusunda İbn Hâleveyh ile tartışmalara girmiş, Adududdevle'nin *el-Îzâh* ile ilgili söylediği “*bu çocuklara uygun bir kitaptır*” sözüne teslim olmayıp akabinde *et-Tekmile*'yi yazmıştır. Dil konularına önem verdiği gibi alimlere karşı da cömert biridir. Zira vefat ederken malının büyük bir kısmını onlar için vasiyet etmiştir.

KAYNAKÇA

- ‘Abbās, Ḥasan. “Basra ve Kûfe Ekollerinin Metot Konusundaki İhtilafı”, çev. Ḥasan Soyupek. *Suleymān Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2008/1), 229-231.
- Abdunnebī, Muḥammed ‘İd Ḥasan, *Devru medreseti ’l-kûfe fi neş’eti ’ş-şarf*. Kahire: Cāmiatu’l-Kahire, 1431/2010.
- Aḥmed, Muḥammed eṣ-Şāṭır. “Mukaddime”. *el-Mesāilu ’l-Başriyyāt*. mlf. Ebū ‘Alī el-Fārisī. 1/3-202. (Kahire: Matba’atu’l-Medenī, 1405/1985.
- Alak, Musa. “Sarf (Taşrīf) İlmi”. *İslām Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 111-213. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Âlem, Yaḥyā Mîr. “Kitābu’l-İzāḥ mekānetuhū ve ḥaşāisuhū”, *Mecelletu Mecmei ’l-Luġati ’l-‘Arabiyye bi Dimaşq* 68 (1993). 303-316.
- Altıkulaç, Tayyar. “Ebū ‘Amr b. ‘Alâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 10/94-96. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Altıkulaç, Tayyar. “İbn Mucāhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 20/214-215. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Aşkalānī, Ebu’l-Faẓl Şihābuddīn Aḥmed b. ‘Alī b. Muḥammed. *Lisānu ’l-mizān*. thk. Abdulfettāḥ Ebū Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Beşāiri’l-İslāmiyye, 1423/2002.
- Aṭṭār, Aḥmed Abdulġafūr. *Mukaddimetu ’ş- şihāḥ*. Beyrut: Dāru’l-İlm li’ş-Şihāḥ, 1404/1984.
- Avcı, Casim. “Kûfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 26/339-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Azimli, Mehmet. “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Bir Hanedan: Büveyhîler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32.
- Baġdādī, Abdulkādir b. Ömer b. Bāyezīd. *Ḥizānetu ’l-edeb*, thk: Abdusselām Muḥammed Hārûn. 13 Cilt. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancī, 1418/1997.
- Baġdādī, Abdulkādir Ömer. *Şerḥu ebyāti muġni ’l-lebīb*. thk: Abdulazīz Rebāḥ-Aḥmed Yūsuf Dekkāk. 8 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Me’mûn li’t-Turās, 1410/1989.
- Baġdādī, Ebu’s-Saādāt Ziyāuddīn Hibetullāḥ b. ‘Alī b. Muḥammed b. Ḥamza el-Hāşimī el-‘Alevī el-Ḥasenī. *Emālī İbnu ’ş-Şecerī*. thk. Maḥmūd Muḥammed Tanāhî. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancī, 1413/1991.
- Bakır, Abdulhâlik. “Basra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, 5/108-111. İstanbul:TDV Yayınları, 1992.

- Bakırcı, Selami & Demirayak, Kenan. *Arap Dili Gramer Tarihi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.
- Barthold, W & Köprülü M. Fuat, *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984.
- Bihîştî, Ramazan Efendî. *Haşiy eli 'akā'idi Ramazan Efendî*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965.
- Birişik, Abdülhamid. "Kırâat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Brockelmann, Carl. *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabî*. trc. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 4. Basım. ts..
- Bulut, 'Alî. *Sîbeveyhi'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Celâl, es-Seyyid Kâsım. "Mukaddime", *Nuzhetu't-ıarf fî 'ilmi's-şarf*. mlf. Muḥammed Taḳıyyu'l-Huseynî. 4-25. Ḳum el-Muḳaddese, İntişârât Silsâl, 1371 Şemsî/1323 Kamerî.
- Cezerî, Ebu'l-Ḥayr Şemsuddîn Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed b. 'Alî b. Yûsuf. *Ġâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-ḳurrâ'*. thk. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1971.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. Sellâm b. Ubeydillâh b. Sâlim el-Başrî. *Tabakātu's-şu'arâ'*, nşr. Josef Hell. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muḥammed. *Delâililu'l-i'câz*. thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir. Kahire: Mektebetu'l-Ḥancî, 1375.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muḥammed. *el-Muḳteşid fî şerhi't-tekmile*, thk. Aḥmed b. Abdullâh b. İbrâhîm ed-Düveys. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Silsiletu'r-Resâilu'l-Câmiyye, 1428/2007.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muḥammed. *Kitâbul-Miftâh fî's-Şarf*, thk. 'Alî Tefvik el-Hamed. Beyrut: Dâru'l-Emel-Muessetü'r-Risâle, 1407/1987.
- Curcânî, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî. *Kitâbu't-ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muḥammed el-Curcânî, *el-'Umud Kitâbun fî't-taşrîf*, thk: el-Bedrâvî Zehrân, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım,

- 1995.
- Çıkar, M. Şirin. “Nahiv İlmî”. *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 79-105. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Çöğenli, M. Sadi. *Arapça Fiil Çekimleri ve Sarf Bilgisi*. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 1999.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arap Dil Bilgisi Sarf*. İstanbul: İFAV, 1983.
- Daftary, Farhad. *Şii İslâm Tarihi*. çev. Aḥmed Fethi Yıldırım. İstanbul: ALFA Basım Yayım, 2016.
- Dalcî, Aḥmed b. ‘Alî. *el-Felâke ve el-Meflûkûn*. Mısır: Matba‘atu’ş-Şa‘b, 1322.
- Darîr, Ebu’l-Ḥasen ‘Alî b. İsmâîl el-Mürsî. *el-Muḥaşşaş*. thk. Ḥalîl İbrâhîm Cefel. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşî’l-‘Arabî, 1417/1996.
- Dayf, Şevkî. *el-Medârisu’n-naḥviyye*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 7. Basım. ts.
- Demir, Ramazan. “Arap Dilinde ‘Fıkḫu’l-luğa ve İlmü’l-Luga’ Terimlerinin Kullanımı, Tanımı, Konusu ve Gayesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/23 (2011), 183-203.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslâm Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr, *Mesâili Şirâziyyât*. thk. Ḥasan b. Maḥmûd Hindâvî. 2 Cilt. Riyad: Kunîzü İşbiliyye, 1424/2004.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *el-İzâḫu’l-‘Aduḍî*. thk. Ḥasan Şâzeli Ferhûd, Riyad: y.y. 1389/1969.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *el-Mesâilu’l-Mensûra*. thk: Şerîf Abdulkerîm en-Neccâr. Amman: Dâru ‘Imâr li’n-Neşri ve’t-Tevzî ‘, 1424/2004.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *el-Mesâilü’l-aḍuḍiyyât*. thk. ‘Alî Câbir el-Manşürî. Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1406/1986.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *el-Mesâilü’l-Halebiyyât*, thk. Ḥasan Hindâvî. Dımaşq: Dâru’l-Ḳalem, 1407/1987.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *el-Mes’âilu’l-muşkile*. thk. Yaḥyâ Murâd. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- Ebü ‘Alî el-Fârisî, Ḥasen b. Aḥmed b. Abdilgaffâr. *et-Tekmile*, thk. Kâzım

- Baħr el-Murcān. Beyrut: Ālemu'l-Kutub, 1431/2010.
- Ebū Hayyān et-Tevhīdī, 'Alī b. Muħammed b. 'Abbās. *el-İmtā' ve'l-muānese*. thk. Heysen Ĥalīfe et-Taīmī. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, 1432/2011.
- Ebū Zehre, Muħammed b. Aħmed b. Mustafā. İslām'da Siyasī, *İtikadī ve Fıkhī Mezhepler Tarihi*. trc. Abdülkādīr Şener vd. İstanbul: Hisar Yayınları, 2014.
- Ebu'l-'Alā' el-Ma'arrī, Aħmed b. Abdillāh b. Süleymān. *Risāletu'l- Ġufrān*. thk. Āişe Abdurrahmān. Mısır: Dāru'l-Ma'ārif, 9. Basım, 1993.
- Emīn, Aħmed. *Zuhru'l-İslām*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetu'n-Nuhda, 1966.
- Emīn, Aħmed. *Duħa'l-İslām*, Matba'atu'l-İ'timād. 3 Cilt. 1352/1934.
- Endelusī, Abdullāh b. Abdilazīz b. Muħammed b. Eyyüb b. Amr el-Bekrī. *Simţu'l-le' ālī fi şerhi emāli'l-Kālī*. thk: Abdulazīz el-Meymenī. 3 Cilt. Kahire: Matba'atu Lecnetu't-Te'līf ve't-Terceme, 1354/1936.
- Ergin, M. Cevat. "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Terimler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/1 (2003), 39-65.
- Esterābādī, Necmu'l-Eimme Radıyyuddīn Muħammed b. el-Ĥasen el-Ĥaravī es-Semnākī (es-Semnāī). *Şerhu'r-Rađī li-Kāfiyeti'bni'l-Hācib*. thk: Ĥasan b. Muħammed b. el-Hıfzī. 4 Cilt. Riyad: Cāmiatu Muahmmmed b. Suūd, 1417/1996.
- Esterābādī, Necmu'l-Eimme Radıyyuddīn Muħammed b. el-Ĥasan el-Ĥaravī es-Semnākī (es-Semnāī). *Şeyh Rađī ale'ş-şāfiye*. İstanbul: Şirket-i Şahāfiyye-i Oşmāniyye, ts.
- Ezherī, Ebu'l-Velīd Zeynuddīn Ĥālīd b. Abdillāh b. Ebī Bekr el-Vaĥĥād. *Şerhu't-taşrīh 'ale't-tavzīh*, thk. Muħammed Bāsil. 3 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/200.
- Faħħām, Şākīr. "Ebū 'Alī el-Fārisī en-Naħvī", *Mecelletü Mecmai'l-Luğati'l-'Arabiyye bi Dimaşĥ* 58/4 (Zilhicce 1403/ October 1983), 743-752.
- Fêkihī, Abdullāh b. Aħmed. *Şerhu kitābi'l-ħudūd fi'n-naħv*. thk. Ramazan Aħmed ed-Demīrī. Kahire: Mektebe-i Vehbe, 1408/1988.
- Ferhūd, Ĥasan Şāzeli. "Mukaddime", *et-Tekmile*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. Riyad: Cāmiatu Riyad, 1401/1981. 1-13.
- Ferīha, Enīs. *Nazariyyā fi'l-luğa*, Beyrut: Dāru'l-Kutubu'l-Lubnāniyye, 1981.
- Ferrüh, Ömer. *Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī el-A'suru'l-'Abbāsiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dāru'l-İlm li'l-Melāyîn, 4. Basım, 1401/1981.
- Fīrüzābādī, Ebu't-Ṭāhir Mecduddīn Muħammed b. Ya'küb b. Muħammed, *el-*

- Ḳāmūs 'l-muḥīṭ*, 2 Cilt. Beyrut: Dāru İhyāi Turāṣi'l-'Arabī 1417/1997.
- Ġazvī, Avad b. Ḥamd, "Mukaddime". *et-Ta'līka 'alā Kitābı Sībeveyhi*. mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. 1/7-57. Kahire: Matba'atu'l-Emāne, 1410/1990.
- Gümüšoĝlu, Ḥasan. *İslām Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kayhan Yayınları, 2009.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları". *İslām Medeniyetinde Dil İlimleri Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 23-77. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Güner, Aḥmed. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgilileri Ve Kütüphaneleri", *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 35-63.
- Güngör, Mevlüt. "Cessâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 7/427-428. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Ḥabeşī, Abdullāh Muhammed. *Cāmiu 'ş-Şurūḥ ve 'l-Havāşī*. Abu Dabi: el-Mecmeu's-Seḳāfi, 1425/2004.
- Ḥalebī, Ebu't-Tayyib Abdülvāhid b. 'Alī. *Merātibü 'n-naḥviyyīn*. thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1430/2009.
- Ḥamed, Muḥammed b. İbrāhīm. *Fıḳḫu 'l-luĝa*, Riyad: Dāru İbn Huzeyme, 1426/2005.
- Ḥamelāvī, Aḥmed. *Şeze 'l-'arf fi fenni 'ş-şarf*. Ta'lik: Muḥammed b. Abdulmu'tī'. Riyad: Dāru'l-Keyān, ts.
- Ḥaṭīb el-Baĝdādī, Ebū Bekr Aḥmed b. 'Alī b. Şābit. *Tārīḫu Medīneti's-selām*. thk. Beşşār Avvād Ma'rūf. 17 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1422/2001.
- Herevī, Ebu'l-Ḥasen Nūruddīn 'Alī b. Sultān Muḥammed el-Kārī. *Şerḫu 'l-Emālī*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Hindāvī, Ḥasan b. Maḥmūd. "Mukaddime". *el-Mesāilu 'ş-Şirāziyyāt*. mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. 1-ḡ. Riyad: Kunūzu İşbīliyya, 1424/2004.
- Hindāvī, Ḥasan. "Mukaddime". *el-Mesāilu 'l-Ḥalebiyyāt*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. 1-ḡ. Dımaşq: Dāru'l-Ḳalem, 1407/1987.
- Hindāvī, Ḥasan. *Menāhicu 'ş-şarfiyyīn*. Dımaşq: Dāru'l-Ḳalem, 1409-1989.
- Huseynī, Muḥammed Takī. *Nüzhetü 't-ṭarf fi 'ilmi 'ş-şarf*. thk. es-Seyyid Ḳāsım el-Celālī. Ḳum el-Muḳaddese, İntişārāt Silsāl, 1371 Şemsī/1323 Ḳamerī.
- İbn Cinnī, Ebu'l-Fetḫ Oşmān b. Cinnī el-Mevşilī el-Baĝdādī. *el-Munşif*, thk. İbrāhīm Muştafā, Abdullāh Emīn. 2 Cilt. Mısır: İdāretu'l-İhyā-i Turāṣi'l-Ḳadīm, 1373/1954.
- İbn Cinnī, Ebu'l-Fetḫ Oşmān b. Cinnī el-Mevşilī el-Baĝdādī. *el-Ḥaşā'ış*. thk.

- Muḥammed ‘Alī Neccār. 3 Cilt. Kahire: Dāru’l-Kutubi’l-Mıṣrıyye, 1376/1957.
- İbn Cinnī, Ebu’l-Feth Oṣmān b. Cinnī el-Mevşılı el-Bağdādī. *el-Muḥteseb fī tebyīni vucūhi şevāzi’l-kırā’at ve’l-İzāḥ ‘anhā*. thk. ‘Alī en-Necdī Nāşıf vd. 2 Cilt. by: Dāru Sezgin li’t-Ṭabā‘ati ve’n-Neşr, 1406/1986.
- İbn Cinnī, Ebu’l-Feth Oṣmān b. Cinnī el-Mevşılı el-Bağdādī. *Sırru şınā‘ati’l-i’rāb*. thk. Ḥasan Hindāvī Dımaşq: Dāru’l-Kalem, 1993.
- İbn Fāris, Ebu’l-Huseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekerıyyā b. Muḥammed er-Rāzī el-Kazvīnī el-Hemedānī. *eş-Şāhibī fī fıkhi’l-luğa*. thk. Aḥmed Ḥasan Besc. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1418/1997.
- İbn Fāris, Ebu’l-Huseyn Aḥmed b. Fāris b. Zekerıyyā b. Muḥammed er-Rāzī el-Kazvīnī el-Hemedānī. *Mu‘cemu mekāyisi’l-luğa*. thk. Abdusselām Muḥammed Hārun. 6 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Fıkr, 1399/1979.
- İbn Ḥācib, Ebū Amr Cemāluddīn Oṣmān b. Ömer b. Ebī Bekr b. Yūnus, *el-Kāfiye fī ilmi’n-nahv ve eş-Şāfiye fī ilmi’taşrif- ve’l-ḥatt*. thk. Şālih Abdulazīm eş-Şāir. Kahire: Mektebetu’l-Edeb, ts.
- İbn Ḥācib, Ebū Amr Cemāluddīn Oṣmān b. Ömer b. Ebī Bekr b. Yūnus. *el-Kāfiye* İstanbul: el-Mektebetu’l-Maḥmūdiyye, ts.
- İbn Ḥaldūn, Abdurrahmān b. Ḥaldūn. *Tārīḫ-i İbn-i Ḥaldūn*. thk. Ḥalil Şehāde. 8 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Fıkr, 1421/2000.
- İbn Ḥallikān, Ebu’l-’Abbās Şemsüddīn Aḥmed b. Muḥammed b. İbrāhīm b. Ebī Bekr b. el-Bermekī el-İrbilī. *Vefeyātu’l-a’yān ve enbā’u ebnā’i’z-zamān*. thk. İhsān Abbās. 8 Cilt. Beyrut: Dāru Şadır, ts.
- İbn Hişām, Ebū Muḥammed Cemāluddīn Abdullāh b. Yūsuf b. Aḥmed b. Abdillāh b. Hişām el-Enşārī el-Mısrī. *Muğni’l-lebīb ‘an Kutubi’l-e’arīb*. thk. Māzin el-Mubārek & Muḥammed Ḥamdullāh. 2 Cilt. Dımaşq: Dāru’l-Fıkr, 1384/1964.
- İbn Hişām, Ebū Muḥammed Cemāluddīn Abdullāh b. Yūsuf b. Aḥmed b. Abdillāh b. Hişām el-Enşārī el-Mısrī. *Evḍaḥu’l-mesālik ilā elfıyyeti İbn Mālik*. thk. Muḥiddīn Abdulḥamīd. 4 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Ceyl, 1979.
- İbn Mes‘ūd, Aḥmed b. ‘Alī. *Merāḥu’l-ervāḥ*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- İbn Misvekeyh, Ebū ‘Alī Aḥmed b. Muḥammed b. Ya’kūb b. Misveveyh el-Hāzin. *Tecāribu’l-umem ve te’ākibu’l-himem*. thk. Seyyid Kesrevī Ḥasan. 8 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- İbnu’n-Nedīm, Ebu’l-Ferec Muḥammed b. Ebī Ya’kūb İşḫāk b. Muḥammed b. İşḫāk

- en-Nedīm. *el-Fifrist*. Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Bekā Muvaffakuddīn Ya'îş b. 'Alī b. Ya'îş b. Muḥammed el-Esedī el-Ḥalebī. *Şerhu'l-Mufaşşal*. thk. Cemā'atun mine'l-ulemā. 10 Cilt. Mısır: İdāretu'l-Ṭabā'atu'l-Munīre, ts.
- İbnu'l-Enbārī, Ebu'l-Berekāt Kemāluddīn Abdurrahmān b. Muḥammed b. Ubeydillāh. *Nuzhetu'l-elibbā' fī ṭabaqāti'l-udebā'*. thk. İbrāhīm es-Sāmirāī. Ürdün: Mektebetu'l-Menār, 3. Basım, 1405/1985.
- İbnu'l-Enbārī, Ebu'l-Berekāt Kemāluddīn Abdurrahmān b. Muḥammed b. Ubeydillāh el-Enbārī. *el-İnşāf fī mesā'ili'l-ḫilāf beyne'l-başriyyīn ve'l-kūfiyyīn*. thk. Cevdet Mebrūk Muḥammed Mebrūk. Kahire: Mektebetu'l-Ḥancī, 2002.
- İbnu'l-Enbārī, Ebu'l-Berekāt Kemāluddīn Abdurrahmān b. Muḥammed b. Ubeydillāh el-Enbārī. *el-Vecīz fī 'ilmi't-taşrīf*. thk. 'Alī Huseyn el-Bevvāb. Kahire: Dāru'l-Ulūm, 1402/1982.
- İbnu'l-Esīr. *İslām Tarihi el-K'amil fī't-Târîh Tercümesi*. çev. Aḫmed Ağırakça. 10.Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbnu'l-İmād, Ebu'l-Felāh Abdulhay b. Aḫmed b. Muḥammed es-Şālihī el-Hanbelī. *Şezzerātü'z-zeheb fī aḫbāri men zeheb*. thk. Abdulkādir el-Arnāvud & Maḫmūd el-Arnāvud. 10 Cilt. Dımaşq-Beyrut: Dāru İbn Kesīr, 1410/1989.
- İbnu'l-Ḳıftī, Ebu'l-Ḥasen Cemāluddīn 'Alī b. Yūsuf b. İbrāhīm b. Abdilvāhid eş-Şeybānī. *İnbāhü'r-ruvāt 'alā enbāhi'n-nuḫāt*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm. 6 Cilt. Kahire: Dāru'l-Fikri'l-'Arabī, Beyrut: Müessesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, 1406/1986.
- İbnu's-Serrāc, Ebū Bekr Muḥammed b. es-Serī b. Sehl el-Bağdādī. *el-Uşūl fī'n-naḫv*, thk. Abdilhuseyn el-Fetelī. 3 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 1417/1996.
- İbrāhīm, Abdullāh b. Ömer el-Hāc. "Mukaddime". *el-İğfāl*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. 1/9-32. Dabi: el-Mecmau's-Şekāfī, 1424/2003.
- İşbīlī, Ebū Bekr Muḥammed b. Hayr b. Ömer. *Fihrist İbn Hayr el-İşbīlī*, thk. Beşşār Avad Ma'rūf & Maḫmūd Beşşār Avad. Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 2009.
- İşler, Emrullah. "Zeccāc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 44/173-174. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Bağdat Dil ve Edebiyat Okulunun İslām Kültürüne Katkıları", *İslām Medeniyetinde Bağdat Medīnetü's-Selam Uluslararası Sempozyumu*.

- İstanbul: 7-9 Kısım 2008, 633-645.
- Ķāfiyecī, Ebū Abdullāh Suleymān. *Şerhu 'l-i 'rāb 'an Ķavā 'idi 'l-i 'rāb*. ‘Uneyze Üniversitesi. nr. 58.
- Kahvecī, Bedreddīn & Cuveycātī, Beşīr. “Mukaddime”, *el-Ĥucce li 'l- Ķurrāi 's-seb 'a e 'immetu 'l-emşār bi 'l-Ĥicāz ve el-İrāk ve 'ş-Şām ellezīne zekerahum Ebū Bekr b. Mucāhid*, mlf. Ebū ‘Alī el-Fārisī. 1/3-45. Beyrut: Dāru 'l-Me'mūn li 't-Turās, 1404/1984.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. “Hamdāniler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 15/446-447. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. “İbn Dureyd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 19/416-419. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Karabudak, Muhsin. *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kātib Çelebī, Muştafā b. Abdullāh eş-Şehīr bi Hacı Efendī. *Keşfu 'z-zunūn an Esami 'l-Kutubi ve el-Funūn*. 2 Cilt. Beyrut: Dāru İhyāu 't-Turāşi 'l- 'Arabī, ts.
- Kılıç, Hulusi. “A'şā”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 3/544. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kılıç, Hulusi. “Basriyyūn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 5/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kılıç, Hulusi. “Cevherī”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 7/459. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Kılıç, Hulusi. “Kūfiyyūn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 26/345-346. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Kılıç, Hulusi. “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kızıklı, Salih Zafer. “Bağdat Gramer ekolüne Genel Bir Bakış”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 3 (Kış 2013), 133-149.
- Koçak, İnci. “Ahfeş el-Asgar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 1/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Maħmūd, Huseyn Maħmūd. *el-Medresetu 'l-Bağdādiyye fī Tārīhi 'n-Naħvi 'l- 'Arabī*. Amman: Dāru Ammār, Beyrut: Muessesetu 'r-Risāle, ts.
- Mahzūmī, Mehdī. *Medresetu 'l- Kūfe*. Mısır: Matba'atu Muştafā el-Bābī el-Halebī, 2. Basım. 1377/1958.
- Maksūd*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.

- Manşūrî, ‘Alî Cābir “Kitābu şerhu ebyātı muşkiletu’l-İ‘rāb”, *el-Mevrid* 9/1 (1980), 317-326.
- Manşūrî, ‘Alî Cābir. “Muakaddime”. *el-Mesāilu’l-‘ađudıyyāt*. mlf. Ebū ‘Alî el-Fārisî. 5-14. Beyrut: ‘Ālemu’l-Kutub, 1406/1986.
- Manşūrî, ‘Alî Cābir. “Mukaddime”. *el-Mesāilu Askeriyyāt*. mlf. Ebū ‘Alî el-Fārisî. 7-52. Bağdād: Matba‘atu’l-Cāmi‘atu’l-Bağdād, 1982.
- Mebrūk, Cevdet & Mebrūk, Muḥammed. “Mukaddime”, *el-İnşāf fî mesā‘ili’l-ḥilāf*, mlf. İbnu’l-Enbārî. 3-58. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 2002.
- Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Saffārîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Mersafî, Seyyid b. ‘Alî. *Rağbetu’l-‘emîl min Kitābi’l-kāmil*. 8 Cilt. Kahire: Matba‘atu’n-Nuḥḍa, 1346/1928.
- Mesūdî, Ebu’l-Ḥasen ‘Alî b. el-Huseyn b. ‘Alî el-Huzelî. *Murūcu’z-zeheb*. 4. Cilt. Beyrut: Dāru İhyā-i Turāşî’l-‘Arabî, 1422/2002.
- Meydānî, Ebu’l-Fazl Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. İbrāhîm en-Nīsābūrî. *Mecma‘u’l-emşāl*. thk. Muḥammed Muhiddîn Abdulhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dāru’l-Ma‘rife, Beyrut, ts.
- Meydānî, Ebu’l-Fazl Aḥmed b. Muḥammed b. Aḥmed b. İbrāhîm en-Nisābūrî. *Nuzhetu’t-tarfî ‘ilmi’s-şarf*. Kostantîniyye: Matba‘atu’l-Cevāib, 1297.
- Mez, Adam. *Onuncu Tüzyılda İslâm Medeniyeti*. çev. Sâlih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Muḥammed, Maḥmūd Cāsım. *İbn Ḥāleveyh ve cuhūduhū fi’l-luġa*. Beyrut: Muessesetu’r-Risāle, 1407/1986.
- Muḥsin Emîn, Ebū Muḥammed el-Bâkır Muḥsin b. Abdülkerîm b. ‘Alî el-Hüseynî el-‘āmilî. *A’yānu’s-Şî‘a*. thk. Ḥasan el-Emîn. 12 Cilt. Beyrut: Dāru’t-Te‘āruf li’l-Matbûa’, 1304/1983.
- Munā, İlyās, *el-Kıyās fi’n-nahv*, Dimeşk: Dāru’l-Fikr, 1405/1985.
- Musliḥiddîn Muştafā, *Ahterî kebîr*. İstanbul: Matba‘a-i ‘Âmire, 1310.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay., 2012.
- Mubberred, Ebu’l-‘Abbās Muḥammed b. Yezîd b. Abdilekber b. ‘Umeyr el-Mubberred el-Ezdî es-Sümālî. *el-Mukteḍab*. thk. Muḥammed Abdulḥāliq ‘Uzayme. 4 Cilt. Kahire: Vizāretu’l-Evḳāf, 3. Basım, 1415/1994.

- Mueddeb, Ebu'l-Kāsım b. Sa'īd. *Dekā'ıku't-taşrīf*. Hātım Şālih eđ-Dāmin. Dımaşq: Dāru'l-Beşāir, 1425/2004.
- Murcān, Kāzım Baħr. "Mukaddime". *et-Tekmile*. Ebū 'Alī el-Fārisī. Beyrut: Ālemu'l-Kutub, 2. Basım. 1431/2010.
- Nāsıf, 'Alī en-Necdī. *Tārīhu'n-nahv*. Kahire: Dāru'l-Ma'ārif, ts.
- Neccār, Latıfe İbrāhīm. *Devru'l-bunyetu's-şarfiyye*. Amman: Dāru'l-Beşīr, 1414/1994.
- Neccār, Şerīf Abdülkerīm. "Mukaddime", *el-Mesāilu'l-Mensūra*, mlf. Ebū 'Alī el-Fārisī. 7-28. Amman: Dāru Ammār lı'n-Neşri vet-Tevzī', 1424/2004.
- Nesefī, Ebū Hafs Necmeddīn Ömer b. Muħammed. *Metn-i 'Aķā'id*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Özaydın, Abdülkerim. "Seyfüddevle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 37/35. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Özdemir, Sevim. *Ebū Alī el-Fārisī ve Nahiv İlmindeki Yeri*. Isparta: Suleymān Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Özgüdenli, Oşmān Gazi. "Şiraz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*. 39/182-184. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Rācihī, Abduh. *et-Taṭbīku's-şarfi*. Beyrut: Dāru'n-Nuhzatu'l-'Arabiyye, ts.
- Rackūtī, Abdulazīz b. Abdilkerīm el-Meymenī. *İklīdu'l-Hizāne*. Lahor: Cāmiatu'l-Pencāb, 1927.
- Rāfī, Muştafā Sādık. *Tārīhu ādābi'l-'Arab*. 3 Cilt. Manşūra: Mektebetu'l-İmān, ts.
- Rahmı, Alı Es'ad Alı. "Darü'l-Kutubil-Mısıryye", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 8/508-510. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Rızā, Muħammed Muħsin b. 'Alī b. Muħammed Āgā Buzurg-i Tahrān. *eż-Zerī'a ilā teşānifi's-Şī'a*. 28 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Ezvā, Beyrut, 1403/1983.
- Şadr, es-Seyyid Hāsan. *Te'sīsu's-Şī'a*. b.y.: Merkezu'n-Neşr ve't-Ṭabā'atu'l-İrāķiyye, 1380/1951.
- Safedī, Ebu's-Safā (Ebū Sa'īd) S'alāhuddīn Hālil b. İzziddīn Aybeg b. Abdillāh. *Kitābu'l-Vāfi bi'l-Vefeyāt*. thk. Aħmed el-Arnaut & Turkī Mustafā. Beyrut: Dāru İhyāi Turāsi'l-'Arabī, 1420/2000. 11/292.
- Sarp, Abuzer. *Arap Gramer Tarihinde Endülüs Ekolü*, Isparta: Suleymān Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Savran, Aħmed. "Meyyâfârikin", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 19/511-512.

Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Sebāi, Ebu'l-Huseyn Suleymān b. Muḥammed b. Abdillāh el-Mālikī, *Risāletu'l-ifṣāḥ bi-ba'zı mā cā'e mine'l-ḥaṭa' fi'l-İzāḥ*. thk. Hātım Şāliḥ Dāmin. Beyrut:

‘Ālemu'l-Kutub li't-Ṭabā'a ve'n-Neşr, 1416/1996.

Sekkākī, Ebū Ya'kūb Sirācuddīn Yūsuf b. Ebī Bekr (b.) Muḥammed b. 'Alī el-Hārizmī. *Miftāḥu'l-'ulūm*. thk. Nuaym Zerzur. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Semānīn, Ömer b. Şābit. *Şerḥu't-Taşrif*, thk. İbrāhīm b. Suleymān el-Buaymī. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1418.

Sīrāfī, Ebū Sa'īd el-Ḥasenb. Abdillāh b. Merzubān. *Aḥbāru'n-naḥviyyine'l-Başriyyin*. thk. Muḥammed İbrāhīm el-Benna. Kahire: Dāru'l-İ'tişām, 1405/1985.

Sīrāfī, Ebū Sa'īd el-Ḥasen b. Abdillāh b. Merzubān. *Şerḥu Kitābi Sībeveyhi*, thk. Aḥmed Ḥasan Mehdī 'Alī Seyyid 'Alī. 5 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429/2008.

Sībeveyhi, Ebū Bişr (Ebū Oşmān, Ebu'l-Ḥasen, Ebu'l-Huseyn) Sībeveyhi Amr b. Oşmān b. Kanber el-Hārisī. *el-Kitāb*. thk. Abdusselām Muḥammed Hārūn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Ḥancī, 2. Basım, 1402/1982.

Suyūṭī, Ebu'l-Fazl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrī eş-Şāfi'ī. *Hem 'u'l-hevāmi' fi şerhi Cem 'u'l-cevāmi'*. thk. Aḥmed Şemseddīn. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1998.

Suyūṭī, Ebu'l-Fazl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrī eş-Şāfi'ī. *el-İktirāḥ*. thk. Abdulhakīm Atiyye. b.y.: Dāru'l-Beyrūtī, 2. Basım. 1327/206.

Suyūṭī, Ebu'l-Fazl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrī eş-Şāfi. *el-Müzhir fi 'Ulūmi'l-Luġa*. thk: Muḥammed Aḥmed Cād el-Mevlā Beg vd. 2 Cilt. Beyrut: Menşûrātu'l-Mektebetu'l-Asriyye, ts.

Suyūṭī, Ebu'l-Fazl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrī eş-Şāfi'ī. *Buġyetu'l-vu'āt fi tabakāti'l-luġaviyyin ve'n-nuḥāt*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm Abdulhakīm. 2 Cilt. b.y.: Matba'atu İsā el-Bābī el-Halebī ve Şurekāuhū, 1384/1964.

Suyūṭī, Ebu'l-Fazl Celāluddīn Abdurrahmān b. Ebī Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrī eş-Şāfi'ī. *el-Aḥbāru'l-merviyye fi sebebi vaz'ı'l-'Arabıyye*. thk. Abdulhakīm el-Enīs. Dabi, Dāiratu'ş-Şuūni'l-İslāmī, 1422/2011.

- Şelebî, ‘Abdulfettâh İsmâil. *Ebû ‘Alî el-Fârisî hayâtuhû ve mekânetuhû beyne eimmeti’t-tefsîri’l-‘Arabîyye ve âsâruhû fi’l-kırâati ve’n-naḥv*. Cidde: Dâru’l-Maḥbû’ātu’l-Hadîse, 3. Basım. 1409/1989.
- Şeyban, Lütfi. “Miladi X. Yüzyılda İlim Merkezleri Olarak Öne Çıkan İslâm Şehirlerinin Kültürel Nitelikleri”, *International Journal Off Human Scienses* 12/2 (2005), 1168-1179.
- Şirin, Mehmet Musa. “Nahiv İlmî ve Ekolleri”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2015), 185-196.
- Tanâhî, Maḥmûd Muḥammed. “Mukaddime”, *Kitâbu ‘ş-Şi’r*, mlf. Ebû ‘Alî el-Fârisî. 1/3-120. Kahire: Mektebetu’l-Ḥancî, 1408/1988.
- Tantâvî, Aḥmed. *Neş’etu’n-naḥv*. Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 2. Basım, ts.
- Teftâzânî, Sa’duddîn Mes‘ûd b. Faḥriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Ḥorâsânî. *Aḳâ’id Şerḫu Kestelî*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1976.
- Tüccar, Zülfikar. “Niftâveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/82-83. (Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Tüccar, Zülfikar. “Sîrâfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Vulid Ebbâh, Muḥammed el-Muḥtâr. *Târîḫu’n-naḥvi’l-‘Arabî fi’l-Meşriḳ ve’l-Mağrib*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2. Basım. 1429/2008.
- Yahya Mîr Âlem, “Kitâbu’l-İzâḫ mekânetuhû ve ḥaşâişuhû”, *Mecelletu Mecmei’l-luğati’l-Arabîyye bi Dimaşḳ* 68 (1993).
- Ya’kübî, Ebu’l-‘Abbâs Aḥmed b. Ebî Ya’küb İshâḳ b. Ca’fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîḫu’l-Ya’kübî*. thk. Ḥalîl el-Manşûr. 3 Cilt. .Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1433/2002.
- Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâḳût b. Abdillâh el-Ḥamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemu’l-udebâ (İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb)*. thk. İhsân ‘Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- Yâḳût el-Ḥamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâḳût b. Abdillâh el-Ḥamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemu’l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârı Sâdır, ts.
- Yavuz, Mehmet. “İbn Cinnî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Yazıcı, Hüseyin. “İbnu’s-Serrâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Yâzîcî, Tâlip. “Halep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/239-244.

- Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Yerinde, Âdem. “Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci”, *İ.Ü. Şarkiyât Mecmuası* 29, (2016/2), 193-238.
- Yıldız, Hakkı Dursun. ““Abbâsîler””. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Yurdagür, Metin. “Ehl-i Nazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/519. İstanbul: TDV Yayınları.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Mâ Yenşarifü ve mâ lâ-yenşarifü*, thk. Hudâ Mahmûd Karâa, Kahire: el-Meclisü'l- A'lâ, 1391/1971.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî, *el-Cumel fi'n-nahv*, thk. 'Alî Tefvîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle-Dâru'l-Emel, 1404/1984.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî, *el-İzâhu'l- 'Aduği fi ileli'n-*. thk. Mâzin el-Mubârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406/1986.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. Aḥmed b. Oşmân et-Turkmânî el-Fârikî ed-Dımaşķî. *Mizânu'l-İ'tidâl*. thk: 'Alî Muḥammed el-Bicâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehrânî, Sâmi b. Muhammed b. Yahyâ el-Fakîh. *Ta' kibātu Ebî 'Alî el-Fârisî 'alâ ârâi Sibeveyh es- sarfiyye*. Suudi Arabistan: Câmia'tu Ummu'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1431.
- Zemaḥşerî, Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. Ömer b. Muḥammed el-H'arizmî, *el-Keşşâf*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i Turâşî'l- 'Arabî, 1424/2003.
- Zemaḥşerî, Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. Ömer b. Muḥammed el-H'arizmî ez-Zemaḥşerî *el-Mufaşşal fi şinâ'ati'l-i'râb*. thk. Faḥr Sâlih Kâdâre. 'Ammân: Dâru 'Imâr, 1425/2004.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Turkî el-Mısrî el-Minhâcî eş-Şâfi'î. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Turâş, ts.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygurlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-luğati'l- 'Arabiyye*. Mısır: Muessesetu Hindâvî li't-Ta'lîmi ve's-Şekâfe, 2012.
- Ziriklî, Ebû Ğays Muḥammed Ḥayruddîn b. Mahmûd b. Muḥammed b. 'Alî b. Fâris

ed-Dımaşķı. *el-A'lām Kāmūsu Terācim*. 8 Cilt. Beyrut: Dāru'l-İlm li'l-Melāyın, 15. Basım. 2002.

Zubeydī, Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥasenel-Endelūsī. *Ṭabaķātu'n-nahviyyīn ve'l-luġaviyyīn*. thk. Muḥammed Ebū'l-Faḍl İbrāhīm. Kahire: Dāru'l-Ma'ārif, 2. Basım, ts.